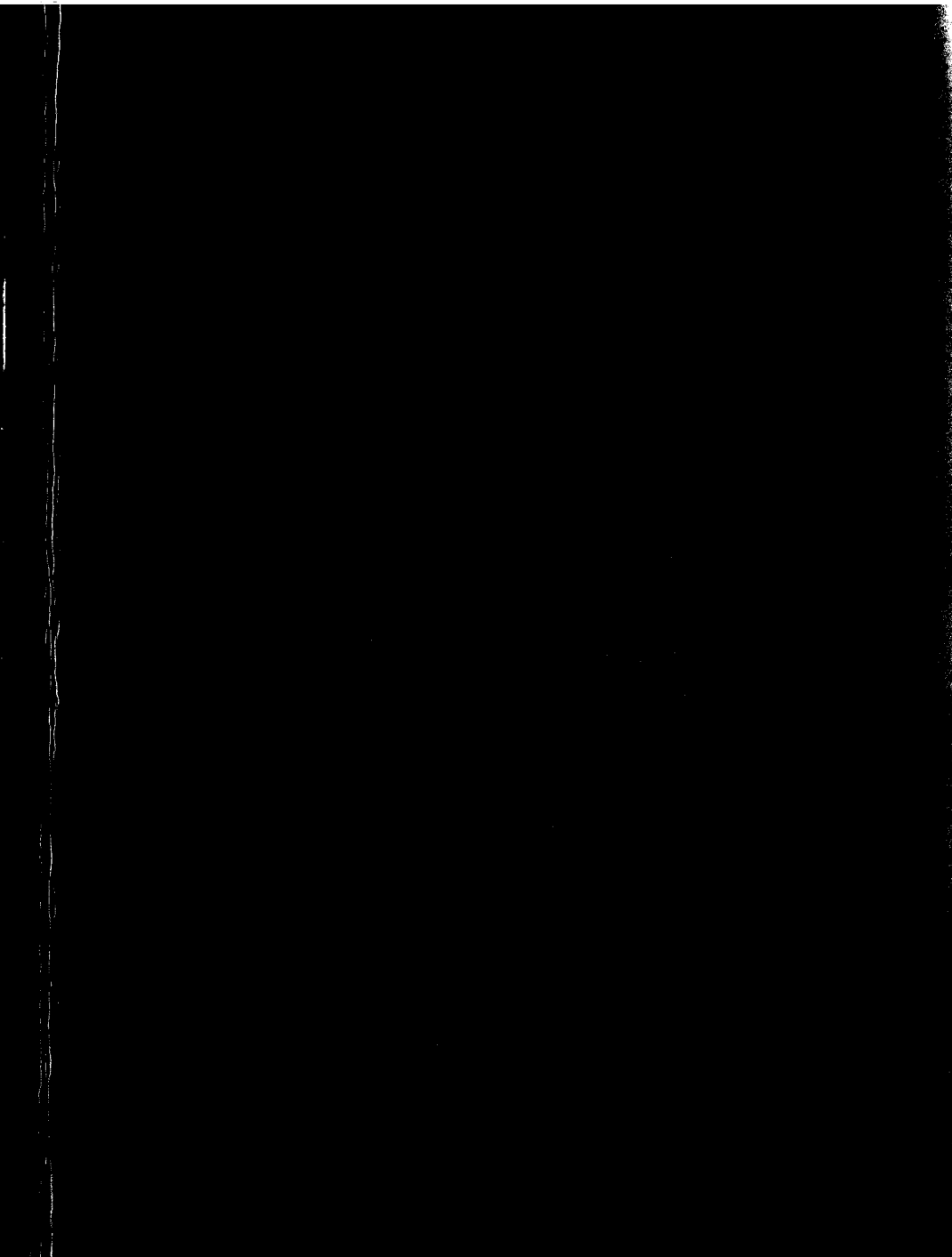

71-82

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

H. G. KHORIKYAN

ARMENIA AND TRANSCAUCASIA IN THE
ADMINISTRATIVE DIVISIONS OF ACHAEMENIAN
PERSIA

(HISTORICO-GEOGRAPHICAL STUDY)

4938

YEREVAN 2014

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ. Գ. ԽՈՐԻԿՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐԶԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ
(ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ)

ՀՏԴ 93/99
ԳՄԴ 63.3
Խ 826

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է
ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՄԲ

Խմբագիր՝ Ա. Վ. Քոսյան
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Գրախոս՝ Բ. Հ. Հարությունյան
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

Խորհկյան Հովհաննես
Խ 826

Հայաստանը և Այսրկովկասը Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումներում (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն).- Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2014.- 172 էջ:

Աշխատության մեջ քննարկվում են Հայաստանի և Այսրկովկասի Աքեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանի վարչական բաժանման և էթնիկական կազմի հիմնահարցերը, որոնց պարզաբանումը կարևոր է ոչ միայն Հայաստանի և Այսրկովկասի, այլև Հին Արևելքի պատմության ուսումնասիրության համար:

Հասցեագրվում է հայագետներին, կովկասագետներին և արևելագետներին, ինչպես նաև Հայաստանի և Այսրկովկասի հին պատմությամբ և պատմական աշխարհագրությամբ հետաքրքրվող ընթերցողներին:

ՀՏԴ 93/99
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-0-0984-1

© Հ. Գ. Խորիկյան, 2014

ԵՐԵՎԱՆ-2014

Նվիրում եմ հորս՝ Գեորգի Արամի խորիկյանի պայծառ հիշատակին

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Աթենքյան տիրապետության ժամանակաշրջանը Առաջավոր Ասիայում կարևոր նշանակություն ունի Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների պատմության համար, իսկ Հայաստանի և Այսրկովկասի պատմական աշխարհագրության համակողմանի ուսումնասիրությունը մեծ կարևորություն է ներկայացնում ոչ միայն հայագիտության, այլև կովկասագիտության ու արևելագիտության համար: Հարկ է նշել, որ Հայաստանի և Այսրկովկասի պատմական աշխարհագրության ուսումնասիրությունն ունի ոչ միայն գիտական, այլև կարևոր քաղաքական նշանակություն, քանի որ թուրք, ադրբեջանցի և, մասամբ, վրացի պատմաբանները, հետապնդելով հեռուն գնացող քաղաքական նպատակներ, փորձում են նենգափոխել հայ ժողովրդի պատմությունը և պատմաաշխարհագրական շատ իրողություններ: Այդ պատճառով Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների պատմական աշխարհագրությանը նվիրված ամեն մի կարևոր հետազոտություն հավուր պատշաճի պատասխան է մեր հարևան երկրների պատմաբանների նենգափոխումներին և քաղաքական նկրտումներին:

Ուսումնասիրության թեման, ընդհանուր առմամբ, մեզանում դեռևս հատուկ ուսումնասիրության չի արժանացել: Թեև XIII, XVIII և XIX սատրապությունների պատմական աշխարհագրության որոշ հիմնահարցեր ուսումնասիրության առարկա են դարձել մի քանի հայ և օտարազգի ուսումնասիրողների կողմից, սակայն XIII, XVIII և XIX սատրապությունների վարչական կացության և դրանց էթնիկական կազմի վերաբերյալ ամբողջական ուսումնասիրություն ցայսօր հրապարակի վրա չկա: Սույն մենագրությունն այդ հիմնահարցերի համակողմանի և ամբողջական ուսումնասիրության առաջին փորձն է: Մեր առջև նպատակ ենք դրել կատարելու Հայաստանի և Այսրկովկասի Աթենքյան տիրապետության ժամանակաշրջանի վարչական բաժանման համալիր ուսումնասիրություն և քննության առնելու Հայաստանի և Այսրկովկասի էթնիկական կազմը:

Ըստ այդմ, քննության են առնվել հետևյալ խնդիրները.

ա) Աթենքյան Պարսկաստանի XIII սատրապության տնտեսությունը, տարածքը, սահմանները և էթնիկական կազմը,

բ) Աթենքյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տնտեսությունը, տարածքը, սահմանները և էթնիկական կազմը,

գ) Աթենքյան Պարսկաստանի XIX սատրապության տնտեսությունը, տարածքը, սահմանները և էթնիկական կազմը:

Հայաստանի, Այսրկովկասի և հարավարևելյան Մերձսևծովյան շրջանի Աթենքյան տիրապետության ժամանակաշրջանի պատմական աշխարհագրության վերաբերյալ մեզ հասած գրավոր աղբյուրները սակավաթիվ են ու կցկտուր, իսկ առկա աղբյուրագիտական նյութն էլ աչքի է ընկնում անորոշությամբ, ինչը ծնունդ է տալիս տարբեր բացատրությունների և մեկնաբանությունների, քանի որ ոչ միշտ է խարսխված անմիջական իրազեկության վրա: Առկա կացությունը պահանջում է նշված խնդիրների գիտական քննություն և սկզբնաղբյուրների համադրական-համեմատական վերլուծություն:

Հին Հայաստանի և նրա հյուսիսային հարևան երկրների պատմական աշխարհագրությանը վերաբերող մեզ հասած աղբյուրները կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ ա) սեպագիր արձանագրություններ, բ) հունա-հռոմեական հեղինակների երկեր, գ) հայ մատենագիրների աշխատություններ:

Սեպագիր արձանագրությունների մեջ, բնականաբար, առաջին տեղը զբաղեցնում են Աթենքյան արքաների թողած արձանագրությունները, որոնց մեջ իր նշանակությամբ առանձնանում է Բեհիստունի եռալեզու արձանագրությունը: Վերջինս բաղկացած է հսկայական 9 սյունակից, որոնցից 5 սյունակը հին պարսկերենով է, 3 սյունակը՝ էլամերեն, և մեկ սյունակը՝ բաբելերեն: Դարեհ Ա-ի այս արձանագրության 26-30 պարագրաֆները վերաբերում են հայերի ապստամբությանը: Հայերը հինգ անգամ ձակատամարտ են տալիս Դարեհի զորավարներ հայ Դադարշիշին և պարսիկ Վահունիսային և միայն հինգերորդ ձակատամարտում պարտություն կրելուց հետո ենթարկվում են պարսից պետությանը: Կարևոր են արձանագրությունում հիշատակվող հայաստանյան տեղավայրերը, որտեղ հայերը համառ դիմադրություն են ցույց տալիս Դարեհի բանակներին: Արձանագրության 49-50 պարագրաֆներում

պատմվում է բաբելացիների երկրորդ ապստամբության մասին, որը գլխավորում է հայ Հալիտայի որդի Արախան՝ Բաբելոնի ինքնակոչ հայ թագավորը՝ Նաբուգոդոնոսոր IV արքայական անունով:

Սատրապությունների հերոդոտյան ցուցակի բաղդատումը Աքեմենյան արքաների արձանագրություններում տրված հպատակ երկրների անվանումների հետ անհամապատասխանություն է դրսևորում: Անհամապատասխանության պատճառն այն է, որ ուսումնասիրողները Բեհիստունի և այլ արձանագրություններում փորձում են տեսնել հերոդոտյան վարչական բաժանման համապատասխան արտացոլումը: Սակայն եթե նկատի ունենանք, որ Բեհիստունի արձանագրությունը գրվել է մ. թ. ա. 518 թվականին¹, իսկ Ղարեհի վարչական վերափոխումները կատարվել են (կամ ավելի ճիշտ սկսվել) դրանից հետո՝ մ. թ. ա. 517 թվականից, հետևաբար Բեհիստունի, Նադե Ռոստամի, Սուեզի և ավելի ուշ շրջանի արձանագրություններում Աքեմենյան տիրակալները սոսկ թվարկում են նվաճված ենթակա երկրները, ճիշտ է, ըստ աշխարհագրական սկզբունքի, բայց առանց խիստ հերթականության, այնուամենայնիվ, թվարկվող երկրները ներկայանում են որպես պատմաաշխարհագրական ընդհանրություններ, որոնք միշտ չէ, որ պետք է համապատասխանեին վարչական բաժանումներին²: Հին պարսկական արձանագրությունների³ տված տեղեկություններն ամենահավաստին են, քանի որ դրանք, փորագրված լինելով ժայռերի վրա, ոչ մի ընդմիջարկության չեն ենթարկվել և մեզ են

հասել անաղարտ ձևով, չնայած, օրինակ, Ղարեհը անձնական չափազանցությունների պատճառով կարող էր և կեղծել պատմական դեպքերը: Պատմաաշխարհագրական որոշ խնդիրներ պարզաբանելու համար՝ անհրաժեշտության դեպքում, դիմել ենք նաև վանյան⁴, ասսուրաբաբելական⁵ սեպագիր արձանագրությունների տեղեկություններին:

Աքեմենյան պետությանը հպատակ ժողովուրդների պատմության, տնտեսության ու ազգագրության մասին կարևորագույն սկզբնաղբյուրը Հերոդոտոսի «Պատմություն»-ն⁶ է, որտեղ թեկուզ համառոտ, սակայն արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև Հայաստանի, Այսրկովկասի և հարավարևելյան Մերձսևծովյան շրջանի պատմական աշխարհագրության վերաբերյալ: Պատմահայրն (մ. թ. ա. 484-մոտ 425 թթ.) իր երկում բազմաթիվ հղումներ է կատարում մ. թ. ա. VI դարի լոգոգրափոս Հեկատեոս Միլետացուց, որին որոշ ուսումնասիրողներ վերագրում են Հերոդոտոսի մոտ պահպանված Աքեմենյան սատրապությունների ցուցակը, որն իր հերթին, ամենայն հավանականությամբ, ծագում է պարսկական պաշտոնական սկզբնաղբյուրից: Հերոդոտոսն իր երկում լայնորեն օգտագործում է բանավոր հաղորդումները, որոնք նա գրի էր առել դեպի Ասորեստան, Բաբելոն, Ասորիք, Փյունիկիա, Պարսկաստան, Եգիպտոս և Լիբիա կատարած իր ճանապարհորդությունների ընթացքում: Հատկապես արժեքավոր են Հերոդոտոսի տեղեկությունները պարսիկների և պարսից հսկայածավալ

¹ Стів Дандамаев М., Иран при первых Ахеменидах (V в. до н. э.), Москва, 1963, с. 80.

² Стів Тураев Б., История Древнего Востока, т. II, Ленинград, 1935, с. 138; Дьяконов М., Очерк истории древнего Ирана, Москва, 1961, с. 92.

³ Стів «Ղարեհ Վշտասպի Բիստունյան արձանագրությունը», թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. զ. Նալբանդյանի, Երևան, 1964; Rawlinson H. C., The persian cuneiform inscription at Behistun, "Journal of the Royal Asiatic society", vol. X, London, 1847; Kent R., Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon, 2nd ed., New Haven, 1953; "Les inscriptions de la Perse achéménide", traduit du vieux perse, de l'élamite, du babylonien et de l'araméen, présenté et annoté par Pierre Lecoq, Gallimard, Paris, 1997 (այսուհետև՝ Lecoq); Maibran-Labat F., La version akkadienne de l'inscription trilingue de Darius à Behistun, Roma, 1994. Հին պարսկական այլ արձանագրություններում ևս Հայաստանը բազմիցս սոսկ հիշատակվում է մնացած հպատակ երկրների շարքում, սակայն այդ արձանագրությունները մեր ուսումնասիրության համար հետաքրքրություն չեն ներկայացնում:

⁴ Стів Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи (այսուհետև՝ УКН), Москва, 1960; Арутюнян Н., Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ КУКН), Ереван, 2001; Կարապոզյան Հ., Ուրարտական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետությունների մասին, «Հայ ժողովրդի պատմության քննատոմատիա», հ.1, Երևան, 1981:

⁵ Стів Дьяконов И., Ассииро-вавилонские источники по истории Урарту (այսուհետև՝ АВИИУ), «Вестник древней истории» (այսուհետև՝ «ВДИ»), 1951, թիվ 2-4; Luckenbill D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vols. I-II, Chicago, 1926-1927.

⁶ Стів Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից (այսուհետև՝ Հերոդոտոս), թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986; Геродот, История в девяти книгах (այսուհետև՝ Геродот), перевод и примечания Г. Страпановского, Ленинград, 1972; Herodotus (with an English translation by A. D. Godley), v. II-III, Cambridge, Mass.-London, 1957 (Loeb Classical Library).

պետության մասին, որի մեջ մտնում էր նաև Հայաստանը: Ուսումնասիրողները վաղուց ընդգծել են դրանց մեծ հավաստիությունը և ճշգրտությունը: Չնայած Հերոդոտոսը Հայաստանում չի եղել⁷, նրա տեղեկությունները XIII սատրապության, ինչպես նաև XVIII և XIX սատրապությունների վերաբերյալ ունեն բացառիկ կարևոր արժեք, որոնց հավաստիությունը հաստատվում է այլ աղբյուրների ուղղակի կամ անուղղակի տվյալներով:

Հաջորդ պատմիչը, որի «Անաբասիս» աշխատությունն առաջնակարգ նշանակություն ունի Հայաստանի, Սև ծովի հարավարևելյան շրջանի և, ընդհանրապես, Արևմտյան պետության մ. թ. ա. V-IV դարերի սահմանազխի պատմության համար, Քսենոփոնն է (մ. թ. ա. մոտ 430-356 թթ.): «Անաբասիս»-ը⁸, որտեղ նկարագրվում է Կյուրոս Կրտսերի մահից հետո հունական զորաբանակի նահանջը Բաբելոնից Հայաստանի վրայով դեպի Սև ծովի հարավարևելյան ափերը, բացառիկ արժեք ունի այդ վայրերի պատմական աշխարհագրության, էթնիկական կազմի, տնտեսության և այլ խնդիրների մասին, քանի որ զորավար-պատմիչն անձամբ էր անցել այդ տարածքներով և ականատես էր եղել նկարագրած իրադարձություններին:

Ուսումնասիրության մեջ օգտագործվել են նաև Քսենոփոնի «Կյուրոպեդիա» երկի⁹ տեղեկությունները, որոնցից երևում է, որ հայերն ակտիվ դեր են ունեցել Առաջավոր Ասիայի քաղաքական անցուղարձերում: Քսենոփոնի հիշյալ երկում կան նաև տեղեկություններ, օրինակ, խալդայների մասին, որոնք, համադրվելով «Անաբասիս»-ի վկայությունների հետ, կարող են

հանգեցնել մի շարք հետաքրքիր պատմաաշխարհագրական եզրահանգումների:

Աշխատանքում օգտագործել ենք հույն պատմիչ Դիոդորոս Սիկիլիացու (մ. թ. ա. շուրջ 90-20 թթ.) «Պատմական գրադարան»-ը¹⁰, հատկապես երկի այն բաժինը, որտեղ համառոտակի պատմվում են նույն դեպքերը, ինչ մանրամասն շարադրում է Քսենոփոնը «Անաբասիս»-ում: Չի բացառվում, որ այս հատվածի աղբյուր հանդիսացել է հելլենների արշավանքի մասնակից մեկ ուրիշ հեղինակ:

Լայնորեն օգտագործել ենք ամասեցի հույն աշխարհագետ Ստրաբոնի (մ. թ. ա. 65-մ. թ. 21 թթ.) «Աշխարհագրություն»¹¹ աշխատության տվյալները, չնայած դրանք հիմնականում վերաբերում են հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանին: Ստրաբոնի տեղեկությունները հայկական և հարևան երկրամասերի մասին հնարավորություն են տալիս հետադարձ քննությամբ պարզաբանելու մինչարտաշեսյան ժամանակաշրջանի պատմաաշխարհագրական տարբեր հարցեր: Ստրաբոնի տեղեկությունները Արտաշես Ա-ի և Ջարեհի ռազմաքաղաքական գործունեության մասին հնարավորություն են տալիս, օրինակ, քննել Սատրապական Հայաստանի վարչական սահմանների հարցերը: Ստրաբոնի հաղորդումների հիմքում ընկած են բազմաթիվ աղբյուրներ, որոնք գոյություն են ունեցել նրանից շատ առաջ և շատերը չեն պահպանվել: Օրինակ, Ստրաբոնն իր երկում վկայակոչում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու ուղեկիցներ Կիրսիլոս Փարսալացուն և Մեդիոս Լարիսացուն, որոնց տեղեկությունները հայերի և Հայաստանի մասին պահպանվել են Ստրաբոնի շնորհիվ:

⁷ Տե՛ս Կրկյաշարյան Ս., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ. թ. ա. VI-մ. թ. IV դդ.), Երևան, 2005, էջ 9:

⁸ Տե՛ս Քսենոփոն, Անաբասիս (այսուհետև՝ Անաբասիս), թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970; Xenophon, Anabasis (with an English translation by Carleton L. Brownson), Books IV-VII, Cambridge, Mass.-London, 1947 (Loeb Classical Library).

⁹ Տե՛ս Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 2000 (այսուհետև՝ Կյուրոպեդիա); Ксенофонт, Киropедия, издание подготовили В. Г. Борухович и Э. Д. Фролоф, Москва, 1976; Xenophon, Cyropaedia (with an English translation by Walter Miller), v. I-II, Cambridge, Mass.-London, 1960 (Loeb Classical Library).

¹⁰ Տե՛ս Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան 1985 (այսուհետև՝ Դիոդորոս Սիկիլիացի):

¹¹ Տե՛ս Ստրաբոն, Քաղեց և թարգմ. Հ. Աճառյան, Երևան, 1940 (այսուհետև՝ Ստրաբոն); Страбон, География в 17 книгах (այսուհետև՝ Страбон), перевод, статья и комментарии Г. Страбановского, Ленинград, 1964; "The Geography of Strabo" (այսուհետև՝ Strabo), with an English translation by H. L. Jones, in eight volumes, London, 1969 (Loeb Classical Library).

Լայնորեն օգտվել ենք Արիանոս Փլավիոսի (մ. թ. II դար) աշխատությունից¹²։ Արիանոսի համար սկզբնաղբյուր են հանդիսացել Ալեքսանդրի նամակները, նրա զորավարների (հատկապես Պտղոմեոս Լագոսի երկը) հաղորդած տեղեկությունները և արքունի հիշատակարանը։ Աշխատության մեջ արժեքավոր տեղեկություններ կան մ. թ. ա. IV դարի հայերի և Հայաստանի, հարևան երկրների, Միջին Ասիայի էթնիկական կազմի մասին։

Հայաստանի, հայերի, հարակից շրջանների, Միջին Ասիայի մ. թ. ա. IV դարի պատմության ու պատմական աշխարհագրության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել մ. թ. I դարի հռոմեացի պատմիչ Կուրտիոս Ռուփոսի բանաբաղած աշխատությունում¹³, որտեղ օգտագործվել են Ալեքսանդրի մասին մեզ չհասած գրավոր պատմությունները։

Մեր պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրությունը լիարժեք չէր լինի, եթե չօգտագործեինք Պլինիոս Ավագի «Բնապատմություն»¹⁴ և Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»¹⁵ աշխատությունները։ Այս հեղինակների աշխարհագրական տեղեկությունները հնարավորություն են ընձեռում հաստատել կամ մերժել բազմաթիվ պատմաաշխարհագրական բնույթի հարցեր, որոնք քննարկում ենք Հեկատեոս Միլետացու, Հերոդոտոսի,

Քսենոփոնի, Ստրաբոնի և ուրիշ հեղինակների հաղորդումների կապակցությամբ։

Հարավարևելյան Մերձսևծովյան շրջանի, մասամբ նաև Այսրկովկասի պատմական աշխարհագրության ուսումնասիրության համար էական նշանակություն ունեն հին հունական նշանավոր պատմիչները արգոնավորողների մասին և անտիկ բազմաթիվ հեղինակների կողմից այս առասպելի մեկնաբանությունները (սցյուիաները)։ Հատկապես կարևոր է մ. թ. ա. III դարի հեղինակ Ապոլլոնիոս Հռոդոսցու «Արգոնավորողների արշավը» երկը։ Անտիկ հեղինակներից շատերը փորձել են պահպանել առանձին կարևորություն ներկայացնող «Արգոնավորողների արշավի» (և ոչ միայն այս երկի) ուղենշային բնույթը, և ստացվել է այնպես, որ ժամանակի ընթացքում չճշգրտված տեղեկատվական հավելումները, ի լրումն կամայական խմբագրությունների, վերածվել են ինքնակամ նորամուծությունների, ինչը պահանջում է աղբյուրագիտական լուրջ քննություն։ Հատկապես, ինչպես կարծում ենք, մեր քննության ընթացքում ոչ քիչ չափով գործ ունենք միևնույն ցեղի աղբյուրների կողմից մատուցվող տարբեր անունների և դրանց աղճատումների հետ։ Այսպես, տարբեր աղբյուրներում հիշատակվող մակրոնները հանդես են գալիս մակրոկեփալներ (մեծագլուխներ) և ճաներ անուններով։ Հակառակ դեպքում, կարելի է մտածել, որ խոսքն այստեղ վերաբերում է տարբեր անուններով հանդես եկող ազգակից ցեղերի մասին։ Խնդիրն այն է, որ պատմական տարբեր դարաշրջաններում պատմաաշխարհագրական իրողությունները սկզբնաղբյուրներում կրում են որոշակի փոփոխություններ, ընդ որում, նկատելի է դառնում, որ ավելի հին աղբյուրները փորձում են համադրել նորերի հետ։ Սա էլ բերում է որոշակի խառնաշփոթության, երբ օրինակ, այս կամ այն էթնոսը դուրս է հայտնվում իր նախնական բնակության տարածքից և ընդգրկում ավելի մեծ աշխարհագրություն։

Ուսումնասիրության ընթացքում, ըստ ամենայնի, օգտագործվել են Կեղծ Արիանոսի, Դիոնիսիոսի, Նիկիփորոս Բլենմիդոսի, Պրիսկիանոսի, Պլուտարքոսի, Հովսեպոս Փլավիոսի, Պոմպոնիոս Մելասի, Ստեփանոս Բյուզանդացու և ուրիշների

¹² Տե՛ս Արիանոս, Ալեքսանդրի արշավանքը (այսուհետև՝ Արիանոս), «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Երևան, 1987; Arrian, *Anabasis Alexandri* (with an English translation by E. Iliff Robson), v. I-II, Cambridge-Massachusetts-London, 1958-1961 (Loeb Classical Library); Арриан, *Поход Александра* (перевод с древнегреческого М. Е. Сергеевко), М.-Л., 1962.

¹³ Տե՛ս Ռուփոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը (այսուհետև՝ Ռուփոս), «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Երևան, 1987; Квинт Курций Руф, *История Александра Македонского*, Москва, 1963; Rufus Curtius Quintus, *History of Alexander* (with an English transl. by John C. Rolfe), v. I-II, Cambridge-Massachusetts-London, 1956 (Loeb Classical Library).

¹⁴ *St'u Plinii Secundi C., Naturalis historiae*, vol. 1-10, Cambridge, Mass.-London, 1950-62 (Loeb Classical Library).

¹⁵ *St'u Claudii Ptolemaei Geographia, e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit Carolus Müllerus, voluminis primi, pars secunda*, Parisii, 1901; *Claudii Ptolemaei Geographia*, edidit Carolus Fridericus Augustus Nobbe, t. I-III, Lipsiae, 1843-1845.

աշխատությունները¹⁶, որոնց հեղինակներն օգտվել են բազմաթիվ և տարաբնույթ, տարբեր ժամանակների աղբյուրներից: Ուստի, նրանց վկայությունները հարկ է քննել ժամանակի, տարածության և զարգացման մեջ:

Հայ մատենագիրների երկերից առանձնապես արժեքավոր են Մովսես Խորենացու և Թովմա Արծրունու աշխատությունները¹⁷, որոնց տեղեկությունների համեմատությունն ու համադրությունը հունա-հռոմեական և որոշակիորեն սեպագիր աղբյուրների խնդրո հարցերի հետ ուսումնասիրության մեջ բերել են պատմաաշխարհագրական բնույթի կարևոր եզրահանգումների:

Հայ և օտար պատմագիտության մեջ երկար ժամանակ գերիշխող է եղել այն կարծիքը, թե մ. թ. ա. VI-IV դարերում Հայաստանի տարածքը բաժանված է եղել երկու վարչական միավորների՝ XIII և XVIII սատրապությունների: Ընդ որում, հավանական է համարվել, որ կամ մ. թ. ա. 522-520 թվականների ապստամբությունից հետո, կամ էլ Քսերքսեսի ժամանակ միասնական Հայաստանը բաժանվում է երկու նահանգների: Հայկական լեռնաշխարհի բաժանումը XIII և XVIII սատրապությունների ընդունել են Ն. Ադոնցը, Գր. Ղափանցյանը, Հ. Մանանդյանը, Բ. Պիտրովսկին, Ի. Ղյակոնովը և ուրիշներ:

Ն. Ադոնցը, մասնավորաբար չանդրադառնալով խնդրին, ենթադրել է, թե Ուրարտու և Միննի (իմա՝ Մանա) երկու խոշոր թագավորությունները համապատասխանել են սատրապների ժամանակվա Արեւելյան և Արեւմտյան Հայաստաններին, այսինքն՝

Արեւմտյան շրջանում Հայաստանը բաժանված է եղել XIII և XVIII սատրապությունների միջև¹⁸:

Ըստ Գր. Ղափանցյանի, XIII սատրապությունն ընդգրկել է Փոքր Հայքի, Մելիտենի, Ծոփքի և Արմե-Շուպրիայի տարածքը¹⁹:

Հ. Մանանդյանը գտնում էր, որ Հերոդոտոսի ժամանակ արմենները զբաղեցրել են Հայկական լեռնաշխարհի միայն հարավային ու, գլխավորապես, հարավարևմտյան շրջանները, Ստորին Արածանիի և Վերին Տիգրիսի տարածքները՝ հին Ծոփքը և Աղծնիքը²⁰:

Բ. Պիտրովսկին նույնպես կարծում էր, որ Հերոդոտոսի ժամանակ արմենները հիմնականում բնակվել են մերձեփրատյան շրջաններում²¹:

Գ. Մելիքիշվիլին հին պարսկական «Արմինա»-ն համապատասխան է համարում ուրարտական արձանագրությունների Արմե երկրին՝ ժամանակակից Ղարաբեքից հյուսիս-արևմուտք²²:

Ի. Ղյակոնովի կարծիքով, Ղարեհ Ա-ն Հայաստանում տեղում է երկու սատրապություններ՝ XIII Մելիդ կենտրոնով և XVIII (ուրարտական), որտեղ նստող սատրապական դինաստիան ազգակից էր առաջին Հայկական թագավորության արքաների հետ²³:

Ս. Երեմյանը գտնում էր, որ XIII սատրապությունը ձևավորվել էր Արմե-Շուպրիայի, իսկ XVIII-ը՝ Բիաինիլի տերիտորիայի հիմքի վրա: Նրա կարծիքով, Արմե-Շուպրիան և հարևան գավառները

¹⁶ Այսրկովկասի, Սև ծովի հարավարևելյան մասի և ավելի պակաս չափով Հայաստանի վերաբերյալ անտիկ աղբյուրների տեղեկություններն ի մի են բերված Վ. Լատիշևի հայտնի ժողովածուում, որը հրատարակվել է 1893-1906 թվականների ընթացքում: Մենք օգտագործել ենք այս ժողովածուի հետագայում մաս-մաս հրատարակված հատվածները, որոնք ունեն բազմաթիվ լրացումներ և ծանոթագրություններ (տե՛ս Латышев В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе (այսուհետև՝ ИДПСК), «ВДИ», 1947-1949, թիվ 1-4):

¹⁷ Տե՛ս «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց» (այսուհետև՝ Մովսես Խորենացի), քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Արեւյանի և Ս. Հարությունյանի, Երևան, 1991: Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց (այսուհետև՝ Թովմա Արծրունի), բնագիրը հրատարակության պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Վ. Վարդանյան, Երևան, 1985:

¹⁸ Տե՛ս Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 488, ծանոթ. 1:

¹⁹ Տե՛ս Капанцян Гр., Хагаса-колыбель армян. этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947, с. 157, 202.

²⁰ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, Ի.Ա. Երևան, 1977, էջ 62-64:

²¹ Տե՛ս Пюторовский Б., История и культура Урарту, Ереван, 1944, с. 136, 335; Պյոտր. Ванское царство, Москва, 1959, с. 122 и сл.

²² Տե՛ս Меликшвили Г., Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 22.

²³ Տե՛ս Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 188, 238; Պյոտր. История Мидии, Москва-Ленинград, 1956, с. 343, 354-355.

Քսենոփոնի «Արևմտյան Արմենիա»-ն է, իսկ Վանա լճի ավազանում ընկած Հայաստանը՝ «Արմենիա»-ն²⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, բոլոր ուսումնասիրողները հարցին փորձել են անդրադառնալ հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացի վերաբերյալ սեփական վարկածների տեսանկյունից, որտեղ հիմնականը հայերի եկվոր լինելու վարկածն է:

Հայաստանը երկու սատրապությունների բաժանելու տեսությունը զարգացնում են Գ. Տիրացյանը և Գ. Սարգսյանը:

Գ. Տիրացյանի կարծիքով, XIII սատրապության կենտրոնը Վանն էր, իսկ XVIII սատրապությանը՝ Էրեբունին: Երկու սատրապությունների սահմանը սկսվում էր Վանա և Ուրմիո լճերի միջև գտնվող շրջանից, այնտեղ, որտեղ Արմենների երկիրը հանդիպում էր Մատիանային ու ընթանում հյուսիսային ուղղությամբ, ապա Հայկական Պարի երկայնքով հասնում Արաքս գետի վերին հոսանքի շրջանները և այնտեղից գնում դեպի հյուսիս²⁵: Գ. Տիրացյանը հին Հայաստանի (մ. թ. ա. VI-IV դարեր) պատմական աշխարհագրության խնդիրներին հիմնականում նույն մոտեցումով անդրադարձել է նաև այլ աշխատություններում²⁶:

Գ. Սարգսյանի կարծիքով ևս, Հայկական լեռնաշխարհը բաժանված է եղել երկու սատրապությունների՝ XIII և XVIII, այն տարբերությամբ, որ XVIII սատրապության ալարոդների տակ միանշանակ պետք է հասկանալ հայերին: XVIII սատրապությունն իր մեջ ներառել է Քսենոփոնի «Արմենիան» (վերջինս Գ. Սարգսյանի մոտ կոչվում է «բուն» Հայաստան, ի տարբերություն «Արևմտյան Արմենիա»-ի՝ XIII սատրապության)²⁷:

²⁴ Տե՛ս Երեմյան Ա., Հայկական առաջին պետական կազմավորումները (VII-VI դդ. մ. թ. ա.), «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ «ՊԲՀ»), 1968, թիվ 3, էջ 109:

²⁵ Տե՛ս Տիրացյան Գ., Հայաստանը Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ներքո, «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Կ. Ա, Երևան, 1971, էջ 450-452:

²⁶ Տե՛ս նույնի՝ Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դար), «ՊԲՀ», 1980, թիվ 4, էջ 84-95; նույնի՝ Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դ. վերջ- մ. թ. ա. III դ. վերջ), «ՊԲՀ», 1981, թիվ 2, էջ 68-84; նույնի՝ Անաբասիսը և Հայաստանը, Անաբասիս, էջ 221-239:

²⁷ Տե՛ս Սարգսյան Գ., Պատմափայլ Հերոդոտոսը, «Հերոդոտոս», էջ 568-578; նույնի՝ Ուրարտական տերությունը և հայերը, «Ուրարտու-Հայաստան», Երևան, 1988, էջ 68-70:

Ա. Դանդամանը հարևանցիորեն նկատում է, որ Դարեհ Ա-ն Մարաստանից առանձնացնում է Հայաստանը՝ որպես ինքնուրույն սատրապություն, իսկ Քսերքսեսի ժամանակ Հայաստանը բաժանվում է երկու սատրապությունների (Արևմտյան և Արևելյան), որոնցից մեկը զբաղեցնում էր նախկին Ուրարտուի տարածքը²⁸:

Ռ. Հյուսընի կարծիքով, Աքեմենյան «Արմինա»-ն տարածվել է Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական մասում, Մերձփրատի արևելյան և արևմտյան շրջաններում (Փոքր Հայք, Մելիտինե)՝ հարավում սահման ունենալով Արևելյան և Արևմտյան Տիգրիսների միջև ընկած տարածքը, իսկ Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասը հատկացնում է Մարաստանի սատրապությանը: Հեղինակի համոզմամբ, Քսենոփոնի ժամանակ այս «Արմինա» սատրապությունը բաժանված էր երկու սատրապությունների՝ Արևմտյան և Արևելյան, որոնց սատրապներն էին Տիրիբազոսը և Օրոնտասը²⁹: Ընդհանրապես, Ռ. Հյուսընը գտնվում է Հ. Մանանդյանի ազդեցության տակ և իր տեսակետները կառուցում է ոչ մանրակրկիտ վերլուծության վրա՝ փորձելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններն ավելի շուտ հաշտեցնել, քան պարզաբանել: Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասը հատկացնելով մարական սատրապությանը՝ նա փորձում է կոլխերի, սասպերյների և մարերի քնակության տարածքը մոտեցնել իրար, ինչպես հաղորդում է Հերոդոտոսը:

Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը ևս ընդունում է Հայաստանի բաժանումը երկու սատրապությունների՝ XIII և XVIII (վերջինս ձևավորվել է մ. թ. ա. 484-480 թվականներին), այն տարբերությամբ, որ XVIII սատրապության մեջ ընդգրկում է նաև Վիրքը և Կամբեձանը: Հեղինակը միևնույն ժամանակ Այսրկովկասի հյուսիս-արևելքում տեղադրում է XV սատրապությունը, որը նույնպես ձևավորվում է XVIII սատրապության հետ նույն ժամանակաշրջանում³⁰:

²⁸ Տե՛ս Дандаманов М., Луконин В., Культура и экономика древнего Ирана, Москва, 1980, с. 111. Այս տեսակետը կիսում է նաև Վ. Բայրուդյանը (տե՛ս Բայրուդյան Վ., Իրանի պատմություն, Երևան, 2005, էջ 69):

²⁹ Տե՛ս Hewsen R., The boundaries of Achaemenid "Armina", «Revue des Études Arméniennes», t. XVII, Paris, 1983, p. 123-143.

³⁰ Տե՛ս Тер-Мартиросов Ф., Границы ахеменидских владений в Закавказье (V век до н. э.), «ՊԲՀ», 1998, թիվ 3, էջ 133-142:

Բերված կարծիքները, կարծես թե, դարձել են անժխտելի եզրակացություն; որը երկար տարիներ գերիշխող է եղել պատմագիտության մեջ: Ինչպես երևում է, ուսումնասիրողները պատշաճ ուշադրություն չեն դարձրել Հերոդոտոսի այն տեղեկությանը, որ «յուրաքանչյուր ազգի նա (իմա՝ Դարեհ Ա-ն-Խ. Հ.) կցեց մերձակա հարևաններին և, բացի այդ, հեռավոր ազգություններին միացրեց այս կամ այն իշխանությանը»³¹: Ուրեմն, պարսից արքունիքի նպատակը եղել է ոչ թե որևէ ժողովրդի վարչական տրոհումը սատրապությունների մեջ, այլ մի քանիսին մեկ վարչական միավորի մեջ ներառելը: Ընդ որում, զարմանալիս այն է, որ ուսումնասիրողների մեծ մասի կարծիքով, նույնիսկ մ. թ. ա III դարում այսրեփրատյան Արմենիան ընդգրկել է միայն Շոփքը, Աղծնիքը, Տուրուբերանը, Վանա լճի ավազանը և Այրարատի մի մասը³²: Հարկավ, պետք է ուշադրություն հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ Հերոդոտոսի մոտ սատրապությունների թվարկման աշխարհագրական միջավայրի թռչքած և փոփոխությունները պայմանավորված են սատրապությունների ձևավորման ժամանակագրական հաջորդականությամբ: Բնական սատրապությունների կազմավորումը՝ ըստ ժամանակագրության, կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի: Վարչական վերափոխումների առաջին փուլում ձևավորվել են I-VI սատրապությունները, երկրորդում՝ VII, երրորդում՝ VIII-XI, չորրորդում՝ XII, հինգերորդում՝ XIII, վեցերորդում՝ XIV-XVII, յոթերորդում՝ XVIII-XIX և վերջին փուլում՝ XX՝ հնդկական սատրապությունը:

Ուսումնասիրողների կարծիքները բաժանվում են նաև XIII և XVIII սատրապությունների մեջ մտնող ցեղերի էթնիկական պատկանելության հարցում: Այսպիսով, հիմնականում նույնացվել են ուրարտացիներին, մարդերը համարվել են իրանական ծագում ունեցող ցեղ, տաոխները՝ խուռիական, սասպեյրները կամ հեսպերիտները, փասիանները, խալդայները (խալուբները)՝ թերևս քարթվելական³³: Հիմնականում

³¹ Հերոդոտոս, III, 89:

³² Տե՛ս Մանանդյան Հ., Զննական տեսություն..., էջ 107-108; Հյուբշման Հ., Հին Հայոց տեղայնությունները, Թարգմ. Հ. Պիլեգիսեան, Վիեննա, 1907, էջ 16:

³³ Տե՛ս Տիրացյան Գ., Հայաստանը Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ներքո, էջ 455:

հաշվելական են համարվել նաև XIX սատրապության մեջ մտնող ցեղերը (մոսքեր, տիբարեններ, մակրոներ, մոսսինոյկներ, մուրի)՝³⁴: Միանման կարծիք չկա նաև տվյալ սատրապությունների, հատկապես XVIII-ի մեջ մտնող ցեղերի տեղադրության հարցում: Հենվելով Հերոդոտոսի տեղեկությունների վրա՝ Հ. Մանանդյանը գտնում էր, որ սասպեյրները բնակվել են Կողքիսի և Մարաստանի միջև՝ Զավախք-Աշոցք-Շիրակ-Արարատյան դաշտ-Շարուր-Մարտիշևան ճանապարհի ուղղությամբ, ընդ որում սասպեյրներին համարում է սկյութական ցեղ³⁵: Սասպեյրների այսպիսի տեղադրությունը ընդունում է նաև Ի. Դակոնովը, որի կարծիքով, սասպեյրները բնակվում էին Այսկովկասում, ուրարտական ժամանագրությունների եթիունի երկրի տարածքում³⁶: Ուրարտապետ նույն կարծիքն ունի նաև Գ. Մելիքիշվիլին՝ սասպեյրներին տեղադրելով հարավային Վրաստանից մինչև Արաքսի վերին ու միջին հոսանքները ձգվող շրջաններում: Նա համամանակ նրանց է հատկացնում նաև Ճորոխի ավազանը³⁷: Այս պարուն վրացի ուսումնասիրողը տուրք է տալիս Հերոդոտոսի սասպեյրներին Քսենոփոնի հեսպերիտներին նույնացնելու սխալ հետևանքին:

Հերոդոտոսի հաղորդումներից ելնելով՝ հայագետների և արևելագետների մեծ մասը XVIII սատրապության մատիեններին տեղադրում է Կապուտան (Ուրմիո) լճի ավազանում: Գոյություն ունի մեկ ուրիշ կարծիք ևս, ըստ որի սասպեյրների հարևան մատիեններին փնտրելու ենք Արաքսի վերին հոսանքի շրջանում³⁸:

XIX սատրապության մեջ մտնող ցեղերի տեղադրությունը, բացառությամբ որոշ դեպքերի (հատկապես մարերի և մոսքերի), ճշգրտվում է առավել վստահելի հավանականությամբ:

³⁴ Տե՛ս Доватур А., Калустов Д., Шашова И., Народы нашей страны в «Истории» Геродота (այսուհետև՝ Д. К. Ш.), Москва, 1982, с. 178, прим. 24; с. 185, прим. 43; с. 198, прим. 105-111.

³⁵ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության մի քանի պարբերությունների մասին, Երևան, 1984, էջ 273-274:

³⁶ Տե՛ս Дьяконов И., Предыстория армянского народа, էջ 192, 240:

³⁷ Տե՛ս Меликишвили Г., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с. 232.

³⁸ Տե՛ս Хазарадзе Н., К вопросу о локализации матиенов в свете древнегреческих источников VI-V вв. до н. э., «ՊԱՀ», 1973, քիվ 2, էջ 200-210; նույնի՝ Гекатеены матиены, «Вопросы древней истории» (Кавказско-ближневосточный сборник, IV), Тбилиси, 1973, с. 111-119.

Մեր աշխատանքի ընթացքում լայնորեն օգտագործել ենք Բ. Հարությունյանի XVIII սատրապության տեղադրությանը նվիրված ուսումնասիրությունը³⁹, որը հանդիսանում է, մեր կարծիքով, բավականին հիմնավոր աշխատություն խնդրո առարկայի վերաբերյալ: Ուսումնասիրությունը հիմնված է անտիկ սկզբնաղբյուրների պատմաաշխարհագրական հաղորդումների մանրակրկիտ վերլուծության վրա: Մենք կիսում ենք հեղինակի XVIII սատրապության տեղադրության տեսակետը, որն իր հերթին, ելնելով խնդրո նյութի շրջանակներից, մեզ հանգեցրել է որոշակի եզրակացությունների, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն Աքեմենյան ժամանակաշրջանի Հայաստանի և Այսրկովկասի պատմաաշխարհագրական բնույթի խնդիրների պարզաբանման համար: Քննության ընթացքում օգտագործել ենք Բ. Հարությունյանի այլ աշխատությունները ևս, որտեղ կարևոր դիտողություններ կան Հայաստանի, Սև ծովի հարավարևելյան շրջանների և Այսրկովկասի պատմական աշխարհագրության ու պատմության վերաբերյալ: Հեղինակի տեսակետներին մենք ավելի մանրամասն կանդրադառնանք հետագա ուսումնասիրության ընթացքում:

Այսրկովկասի Աքեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանի պատմությունը ուսումնասիրության առարկա է դառնում նաև Ադրբեջանում: Վերջերս Ադրբեջանում հրատարակվեց Ռ. Մելիքովի «Ադրբեջանի էթնիկական պատկերը Աքեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. VI-IV դդ.)»⁴⁰ աշխատությունը, որտեղ հեղինակը խեղաթյուրում է փաստերը և նենգափոխում պատմությունը:

Վերոհիշյալ ուսումնասիրողներից բացի, այլևայլ հարցերի կապակցությամբ, օգտագործել ենք Ա. Քոսյանի⁴¹, Ս.

Կրկյաշարյանի⁴², Ա. Հակոբյանի⁴³, Հ. Կարապոզյանի⁴⁴, Ս. Պետրոսյանի⁴⁵, Ի. Պյանկովի⁴⁶, Ե. Հերցֆելդի⁴⁷, Մ. Ինաձեի⁴⁸, Տ. Միքելաձեի⁴⁹ և այլոց աշխատությունները:

³⁹ Տե՛ս Կրկյաշարյան Ս., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ. թ. ա. VI-մ. թ. IV դդ.), Երևան, 2005; նույնի՝ Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970; նույնի՝ К интерпретации некоторых сведений древнегреческих авторов об Армении, «Проблемы античной истории и культуры», I, Ереван, 1979, с. 128-134.

⁴⁰ Տե՛ս Акопян А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987; նույնի՝ Կասպերի և Կասպինա (Կասպ) մարզի տեղադրության մասին, ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ «ԼՀԳ»), 1983, թիվ 1, էջ 87-99; նույնի՝ Գարգարացիները ըստ անտիկ և հայկական սկզբնաղբյուրների, «ՊԲՀ», 1982, թիվ 4, էջ 116-130:

⁴¹ Տե՛ս Կարապոզյան Հ., Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում և հարակից նահանգներում), Երևան, 1998; նույնի՝ Արևելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները, «ԼՀԳ», 1978, թիվ 10, էջ 55-76; նույնի՝ Проблема этногенеза и самоназвания армянского народа по клинописным источникам, «ԼՀԳ», 1988, թիվ 7, էջ 57-76:

⁴² Տե՛ս Պետրոսյան Ս., Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, Երևան, 2006; նույնի՝ Դադարչիշի զորաբանակի նահանջի երթուղին, «ՊԲՀ», 1982, թիվ 3, էջ 151-164; նույնի՝ Հացագիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդազրույցում, «ՊԲՀ», 1981, թիվ 3, էջ 187-204; նույնի՝ Հին թուրկյան էթնիկական տարրը հնագույն Կանանդում, «ԼՀԳ», 1977, թիվ 8, էջ 32-41 և այլն:

⁴³ Տե՛ս Пьянков И., Сведения Ктесия о владениях Бардии на востоке Ирана, «ВДИ», 1961, թիվ 4, էջ 98-103; նույնի՝ «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сагрании Ахеменидов в конце Vв. до н. э., «ВДИ», 1965, թիվ 2, էջ 35-50:

⁴⁴ Տե՛ս Herzfeld E., The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968.

⁴⁵ Տե՛ս Инадзе М., О времени образования Колхидского царства по данным древнегреческих авторов, «Вопросы древней истории» (Кавказско-ближневосточный сборник, IV), Тбилиси, 1973, с. 156-169.

⁴⁶ Տե՛ս Микеладзе Т., К вопросу о периодизации истории древней Колхиды, «Вопросы древней истории» (Кавказско-ближневосточный сборник, IV), Тбилиси, 1973, с. 126-155.

³⁹ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, «Հանդես Ամսօրեայ», Վիեննա, 1999, թիվ 1-12, էջ 45-114:

⁴⁰ Տե՛ս Меликов Р., Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI-IVвв. до н. э.), Баку, 2003.

⁴¹ Քոսյան Ա., Տուն Թորգոմայ, Երևան, 1998; նույնի՝ Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999; նույնի՝ «Արևելյան» և «արևմտյան» մուշկերի խնդիրը, «ՊԲՀ», 1996, թիվ 1-2, էջ 207-220; նույնի՝ Արամ նահապետը Կապադովկիայում (Մի վարկածի առթիվ), «ՊԲՀ», 1999, թիվ 1, էջ 237-259:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱԶԻՆ
ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ XIII
ՍԱՏՐԱՊՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Մ. թ. ա. 522 թվականի սեպտեմբերի 29-ին¹ պետական հեղաշրջման հետևանքով սպանվում է Գաումատա մոգը, և գահին տիրանում է Դարեհ Վշտասպորդին: Եթե Կյուրոս Մեծի օրոք Պարսկաստանի պետության և Հայաստանի փոխհարաբերությունները, թերևս, ավելի շուտ դաշնակցային էին, քան ենթակայական, որտեղ վերջինս հանդես էր գալիս կրտսեր դաշնակցի դերում², ապա Դարեհի վարչական վերափոխումների արդյունքում Հայաստանը վերածվում է առանձին սատրապության՝ զբաղեցնելով հերոդոտյան ցուցակում XIII տեղը:

Հայագիտության մեջ բավական արմատացած է այն տեսակետը, թե Հայաստանի տարածքում գտնվել են XIII և XVIII սատրապությունները: Սակայն վերջերս հիմնավոր տեսակետ հայտնվեց, որի համաձայն Հայաստանը բաժանված չի եղել XIII և XVIII սատրապությունների, և որ վերջինս տարածվել է Կուր գետի և Կովկասյան լեռների միջև³: Լիովին կիսելով այդ տեսակետը, թե Հայաստանը ամբողջությամբ մտել է XIII սատրապության մեջ⁴, սույն ուսումնասիրության մեջ կփորձենք սկզբնաղբյուրների համակողմանի և համադրական քննությամբ ճշգրտել XIII

¹ Տե՛ս Букерман Э., Хронология древнего мира, Москва, 1975, с. 193, Բայբուրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 41:

² Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ. թ. ա. VII-VI դդ.), Երևան, 1998, էջ 89:

³ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, էջ 45-112:

⁴ Սատրապության հաստատության և Աքեմենյան կայսրության վարչական համակարգի մասին տե՛ս Фрау Р., Наследие Ирана, Москва, 1972, с. 149 и сл., Дандамаев М., Луконин В., նշվ. աշխ., էջ 108-127; Тирация Г., Некоторые аспекты внутренней организации армянской сатрапии, «ՊԲՀ», 1972, թիվ 2, էջ 99-116; Բայբուրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 69-70; Խորիկյան Հ., Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Երևան, 2010:

սատրապության սահմանները Աքեմենյան տիրապետության շրջանում:

Սկզբնաղբյուրների մեջ իր ուրույն տեղն ունի Պատմահայր Հերոդոտոսի «Պատմություն»-ը, որն արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում խնդրո առարկայի վերաբերյալ: Պատմիչը գրում է. «Պակտյուիկեից⁵, արմեններից և հարևաններից մինչև Եվփսիյանը կտացվում էր չորս հարյուր տաղանդ. սա տասներեքերորդ խախանգն էր»⁶:

Քննությունը սկսենք Պակտյուիկեից և փորձենք պարզել, թե ինչ երկիր կամ շրջան է Պակտյուիկեն: Պատմահայրը Պակտյուիկե անունով երկիր և պակտյուացիներ (πακτυες) անունով ժողովուրդ հիշատակում է ներկայիս Աֆղանստանի տարածքում⁷:

Պակտյուիկեն պատմագիտական գրականության մեջ փորձել են նույնացնել կամ Խուբուշիայի հետ⁸, կամ Կորդուքի հետ⁹, կամ էլ տեղադրությունը համարել են անորոշ և թողել հետագա ուսումնասիրողներին¹⁰: Պակտիների անունը, ըստ Ն. Ադոնցի,

⁵ Պակտյուիկեից - από Πακτυϊκής, մյուս ձեռագիր ընթերցումը Πακτυϊκής (տե՛ս Д. К. М., էջ 98, 195, ծանոթ. 94):

⁶ Հերոդոտոս, III, 93: Herodotus, III, 93, p. 121.

⁷ Տե՛ս Հերոդոտոս, III, 102, IV, 44, VII, 68: Պակտյուացիների հետ կապված նշենք, որ Քսերքսեսի բանակում կռվող ժողովուրդների թվում հիշատակվող արմենները հանդես չեն գալիս այսպես կոչված պակտյուացիների հետ, իսկ սատրապությունների ցուցակում, ընդհակառակը, չկա Աֆղանստանի տարածքում գտնվող Պակտյուիկեն: Երկար ժամանակ մասնագիտական գրականության մեջ տարածված է եղել այն կարծիքը, որ պակտյուացիները եղել են աֆղանների նախնիները, սակայն պակտյուացիներին փաշտոնների հետ կապելը սխալ է (տե՛ս Грантовский Э. А., Из истории восточноиранских племен на границах Индии, «Краткие сообщения института народов Азии», 61, Москва, 1963, с. 10): Կարծիք կա, որ չինական աղբյուրում հիշատակված Պուլուո տեղանունը թերևս կապված է պակտիների երմանվան հետ (տե՛ս Литвинский Б. А., Древние кочевники «Крыши мира», Москва, 1972, с. 164):

⁸ Տե՛ս Երեմյան Ս., Հայկական առաջին պետական կազմավորումները, էջ 92, 111:

⁹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. I, էջ 424:

¹⁰ Տե՛ս Սանանյան Հ., Քննական տեսություն..., էջ 61: Կարծիք է հայտնվել նաև, որ XIII սատրապության կազմում հիշատակված Պակտյուիկեն իրականում աշխարհագրորեն գտնվել է Հնդկաստանի հարևանությամբ, չնայած վարչական առումով միացված է եղել XIII սատրապությանը (տե՛ս Грантовский Э., Сагартин и XIV округ государства Ахеменидов по списку Геродота (III, 93), «Краткие сообщения института народов Азии», 46, Москва, 1962, с. 233, 235, 241), ինչը սխալ է:

պահել է արևելյան Տիգրիսի վրա գտնվող այժմյան Բոհտանը. կա նաև քրդական բոհտու ցեղ¹¹: Ի. Խլոպինը պակտիներին տեղադրում է հարավային Այսրկովկասի և Հյուսիսային Միջագետքի միջև¹²: Մ. Կատվայանի կարծիքով, Պակտիկե, Կատպատուկա, Կապուտկե (Սեբեոսի մոտ-Խ. Հ.), Կատաոնիա անունները վերաբերում են միևնույն երկրին, որը տարածվում է Հայաստանի եփրատյան սահմանից արևմուտք (ուրեմն Եփրատից արևմուտք գտնվող Փոքր Հայքը Հայաստան չէ՞ր - Խ. Հ.), Բուն, Մեծ կամ Առաջին Կապադովկիայից արևելք, Կիլիկիա սատրապությունից հյուսիս և Եվբսիդյան Պոնտոսից հարավ¹³: Ուսումնասիրողներից Պակտյուիկե երկրի տեղադրության վերաբերյալ ուշագրավ տեսակետ է առաջադրել Բ. Հարությունյանը: Կերքինիս քննության համաձայն, մ. թ. ա. 625 թվականից հետո Արամ-Արամանի-երիմենան գրավում է Կապադովկիայի արևելյան շրջանները, որոնք այդ վաղնջական ժամանակներում «Պատուկա» կամ թերևս «Պակտուկա» էին կոչվում և նույնանուն էին Մովսես Խորենացու «Պոտոին Արմենիա»-ին¹⁴: Չնայած պատմագիտության մեջ¹⁵ Արամ

¹¹ Տե՛ս Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 438; Алиев И., Очерк истории Атропатены, Баку, 1989, с. 13.

¹² Տե՛ս Хлопин И., Этнография державы Ахеменидов по Геродоту, "Страны и народы Востока", Москва, 1969, вып. 8, с. 288 и сл.

¹³ Տե՛ս Կատվայան Մ., Արեւմեյան աշխարհակալության 13-րդ և 18-րդ սատրապությունները, «ԼՀԳ», 1976, թիվ 7, էջ 93:

¹⁴ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների..., էջ 78-79: Տե՛ս նաև նույնի՝ Թոգարամա երկիրը և Հայկյանները, «Աստվածաշնչական Հայաստան», Երևան, 2005, էջ 128-145: Կարևոր է նաև Մովսես Խորենացու այն տեղեկությունը, որ Տիգրանը զորք է ժողովում նաև «ի սահմանացն Կապադովկացոց»: Սա կարող է վերաբերել միայն Տիգրան Երվանդյանին (տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 81):

¹⁵ Քոսյան Ա., Արամ նահապետը Կապադովկիայում, էջ 237-259: Ուսումնասիրողը, հենվելով սեպագիր և անտիկ աղբյուրների մանրամասն քննության վրա, գտնում է, որ Խորենացու կողմից Արամ նահապետի համար նկարագրված ժամանակաշրջանը առավել իրական է արևելափոքրասիական Մելիդ թագավորության համար, որը մ. թ. ա. VII դարում պետական ուժեղ միավորում էր և հաջողությամբ դիմագրավում էր Ասորեստանին, Լիդիային և սկյութներին: Ըստ հեղինակի՝ Մելիդի թագավորությունը (=Տուն Թորգոմայ), հայկական էթնոսի ձևավորման կարևորագույն կենտրոններից մեկն էր (այս մասին մանրամասն տե՛ս նաև Քոսյան Ա., Տուն Թորգոմայ, Երևան, 1998): Ուստի, «Տուն Թորգոմայ» երկիրը կազմեց Սատրապական Հայաստանի անբաժանելի մասը (տե՛ս ստորև):

նահապետի ռազմաքաղաքական գործունեության հարցը Կապադովկիայում համարվել է կասկածելի, այդուհանդերձ, հենվելով սույն տեսակետի որոշ դրույթների վրա՝ փորձենք պատասխանել մեր իսկ կողմից առաջադրած մի քանի հարցադրումների, որոնք ժամանակագրական առումով կապվում են ավելի ուշ շրջանի պատմաաշխարհագրական իրողությունների հետ և արտացոլում են մ. թ. ա. VI-IV դարերի իրադրությունը:

XIII սատրապության արևմտյան և հարավային սահմանների մոտության համար դիմենք պարսից «արքայական ճանապարհի» շրջապատը այն հատվածի, քննությանը, որն անմիջականորեն հենվում է Հայաստանին և նրան հարևան երկրներին: Պատմահոր վայրում Փոյուզիայից հետո «Կապադովկիա մտնելով, անապարհը ձգվում է մինչև Կիլիկիայի սահմանը քսանութ կայան՝ հարյուր չորս փարսախ: Այս սահմանում անհրաժեշտ է անցնել լուսի որունք և կողանցել երկու պահակակետ: Դրանք անցնելուց հետո Կիլիկիայի միջով ճանապարհը ձգվում է երեք կայան՝ քսանհինգ և կես փարսախ: Կիլիկիայի և Արմենիայի սահմանը Կապադովկիայի գետն է (ընդգծումը մերն է-Խ. Հ.)» անունը Եփրատ: Երեմիայում հիսունվեց ու կես փարսախ տարածության վրա կա քսանհինգ կայան իջևանատներով, այնտեղ կա նաև պահակակետ: Այս Արմենիայից ճանապարհը մտնում է Մատիենե, որտեղ կա Խոսունչորս կայան, հարյուր երեսունյոթ փարսախի վրա: Այս երկրի միջով հոսում են չորս նավարկելի գետեր, որոնք անհրաժեշտ է նավով անցնել: Այդ գետերից առաջինը Տիգրիսն է. երկրորդը և երրորդը համանուն են, բայց նույն գետերը չեն և նույն վայրից չեն լուսում, քանզի հիշյալ գետերից առաջինը բխում է Արմենիայից, իսկ երրորդը՝ Մատիենեից: Չորրորդ գետը կոչվում է Գյունդես, որը լուսումը բաժանել էր երեք հարյուր վաթսուն ջրանցքների: Այս լուսումը անցնելուց հետո ճանապարհը մտնում է Կիսսիյան լուսումը...»¹⁶: Այս վկայության մեջ հանդիպող ժողովուրդները հայտնակվում են նաև մեկ այլ կապակցությամբ, երբ Միլետի փորան Արիստագորասը ցույց է տալիս պղնձե տախտակի վրա փորագրված երկրի ուրվագիծը և հերթով մատնանշում այն ժողովուրդներին, որոնք բնակվել են իրար հարևանությամբ:

¹⁶ Գրոդոտսու, V, 52; Herodotus, V, 52, p. 56-59; Геродот, с. 253.

Հոնիացիներից հետո նշվում են յուդիացիները, որոնցից հետո «դեպի արևելք բնակվում են փոյուզները, որոնք ինձ հայտնի բոլոր մարդկանցից առավել հարուստ են իրենց հոտերով և բարեբեր հողերով: Նրանց հաջորդում են կապադովկիացիները, որոնց մենք անվանում ենք սյուրիացիներ: Սրանց սահմանակից են կիլիկեցիները, որոնք տարածվում են մինչև այն ծովը, որտեղ գտնվում է Կիպրոս կղզին: Սրանք արքային տալիս են տարեկան հինգ հարյուր տաղանդ հարկ: Այստեղ կիլիկեցիներին հաջորդում են արմենները, որոնք նույնպես առատ հոտեր ունեն. արմեններից հետո, ահա այստեղ, բնակվում են մատիենները: Հաջորդը, ահա, Կիսսիա երկիրն է, որտեղ Քոասպես գետի վրա գտնվում է ահա Սուսա (քաղաքը), որտեղ ապրում է մեծ արքան և որտեղ գտնվում են նրա գանձերը»¹⁷:

Քննությունը նախ սկսենք Հայաստանի երկու հարևան երկրներից՝ Կիլիկիայից և Կապադովկիայից, և փորձենք պարզել նրանց աշխարհագրական սահմանները: IV կամ Կիլիկյան սատրապության արևմտյան սահմանը ճշգրտվում է բավական հեշտությամբ, քանի որ վերջինս այդ ուղղությամբ սահմանակից էր I սատրապությանը¹⁸, և երկու սատրապությունների միջև ընդհանուր սահմանը եղել է Կիլիկյան Տավրոսի ծայր արևմտյան հատվածը: Կիլիկյան սատրապության բնական սահմանը հյուսիսում Կիլիկյան Տավրոսն էր և Անտիտավրոսի հարավային լեռնաձյուղերը: Ինչպես նշում է Հերոդոտոսը, հարավում Կիլիկիայի և Սիրիայի սահմանը Պոսիդեյոն քաղաքն էր¹⁹, որը Լաոդիկեայից հյուսիս գտնվող Պոսիդիոնն է՝ Կասիոս լեռից (Ջեբել Աբրա) հարավ: Բավականին հակասական և կցկտուր են Հերոդոտոսի տեղեկությունները Կիլիկյան սատրապության հյուսիսարևելյան սահմանների մասին (տես վերևում V, 49, V, 52 վկայությունները): Մոտավորապես պարզելով Կիլիկյան սատրապության սահմանները՝ այժմ տեսնենք, թե ինչ տարածք է ընդգրկել Կապադովկիան, որը հարցիս քննության համար կարևոր նշանակություն ունի: Հերոդոտոսի հավաստմամբ՝ Կապադովկիացիները այլ ազգերի հետ միասին կազմել են առանձին սատրապություն: «Դեպի ներս նավարկելիս

ապակողմյան հելեսպոնտոսցիներից, փոյուզիացիներից, Ասիայի քրակացիներից, պափլագոնացիներից, մարիանդիններից և սիրիացիներից (իմա՝ կապադովկիացիներ-և. Հ.) (ստացվող) հարկը երեք հարյուր վաթսուն տաղանդ. այս նահանգը երրորդն էր»²⁰: Քսերքսեսի հունական արշավանքին այս սատրապության ազգերը մասնակցում են հետևյալ կերպ. «Պափլագոնացիներն արշավում էին լուխներին հյուսկեն սաղավարտ դրած, փոքր վահաններով և ոչ մեծ նիզակներով, ինչպես նաև տեգերով ու դաշույններով: Ուտներին իրանք հագած էին տեղական կոշիկներ, որոնք հասնում էին մինչև լուսնի կեսը: Լիգիացիների, մատիենների, մարիանդինների և սիրիացիների (իմա՝ կապադովկիացիներ-և. Հ.) հանդերձանքը հունական էր պափլագոնականի հետ: Այս սիրիացիներին զարսիկներն անվանում են կապադովկիացիներ: Պափլագոնացիներին և մատիեններին առաջնորդում էր Ղոտոսը՝ Փոգասիդրոսի որդին, իսկ մարիանդիններին, լիգիացիներին և սիրիացիներին առաջնորդում էր Դարեհի և Արտյուստոնի որդի Փորրյուեսը: Փոյուզացիներն ունեին պափլագոնականին շատ նման լանդերձանք՝ քիչ տարբեր դրանից... Արմենները ևս, լինելով փոյուզիական վերաբնակիչներ, զինված էին փոյուզների նման: Այս երկուսին առաջնորդում էր Արտոքմեսը, որն ամուսնացել էր Դարեհի դստեր հետ»²¹: Կապադովկիացիները սիրիացիներ են անվանվում նաև մեկ այլ հատվածում. «Կապադովկիացիներին հելլեններն անվանում են սիրիացիներ: Այս սիրիացիները նախքան պարսկական տիրապետությունը հպատակ էին մեդացիներին, իսկ այդ ժամանակ՝ Կյուրոսին»²²: Նաև՝ «Հայուս գետը հոսում է հարավից հյուսիս, սիրիացիների (իմա՝ կապադովկիացիներ-և. Հ.) և պափլագոնացիների երկրի միջով և դուրս գալիս Եվքսինոս կոչված Պոնտոսը»²³:

Կապադովկիայի Պտերիա կոչված վայրը գտնվել է Սինոպե քաղաքին մոտ²⁴, ուրեմն նրանք տարածվել են Հալիսից արևմուտք: Հերոդոտոսի տեղեկություններից մեկի համաձայն, սիրիացիներն

¹⁷ Հերոդոտոս, V, 49; Herodotus, V, 49, p. 52-53; Геродот, с. 252.

¹⁸ Հերոդոտոս, III, 90:

¹⁹ Անդ, III, 91:

²⁰ Անդ, III, 90:

²¹ Հերոդոտոս, VII, 72, 73; Herodotus, VII, 72, 73, p. 382-385.

²² Հերոդոտոս, I, 72:

²³ Անդ, I, 6:

²⁴ Անդ, I, 76:

ապրել են Թերմոդոնտ և Պարթենիոս (ներկայիս՝ Բարթին-սուն կամ Կոչա-Իրմակը) գետերի մոտ²⁵։ Կապադովկացիները տարածվել են Պափլագոնիայից արևելք։ Ըստ Հերոդոտոսի, Սինոպեն գտնվել է Պափլագոնիայի կազմում²⁶։ Ըստ Ստրաբոնի, Հալիսը պափլագոնացիների և լևկոսիրիացիների սահմանն էր, որոնց պատկանում էր Ամիսոսը²⁷։ Պլուտարքոսը գրում է, որ Սինոպեն պատկանել է սիրիացիներին²⁸։ Դատելով Ստրաբոնի տեղեկություններից՝ սիրիացիները միաժամանակ բնակվել են Սինոպեում և նրա շրջակայքում²⁹։ Սկզբնաղբյուրների տարաբնույթ տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ Հալիսը Պափլագոնիայի և Կապադովկիայի համար հանդիսացել է վարչական և ոչ թե էթնիկական սահման, և երկու կողմից էլ հնարավոր էին էթնիկական փոխներթափանցումներ՝ Հալիսից արևելք և արևմուտք։ Հեկատեոսի մոտ պահպանվել է կարևոր տեղեկություն. «Խաղիսիան լևկոսիրիացիների քաղաքն է» և «Թեմիսկյուրեն դաշտ է Խաղիսիայից մինչև Թերմոդոնտ»³⁰։ Ըստ Ստրաբոնի, Թեմիսկյուրեի դաշտը գտնվել է Թերմոդոնտ և Իրիս գետերի միջև, ծովափից մինչև Պոնտական լեռներ։ Թեմիսկյուրեին արևելքից սահմանակցել է Սիդենեն (Պոլեմոնիոն, ներկայիս Բուլամանը)³¹։ Համեմատելով Ստրաբոնի վկայությունը Հեկատեոսի տեղեկությունների հետ՝ կտեսնենք, որ Խաղիսիան պետք է տեղադրվի Իրիս գետից արևմուտք, հակառակ դեպքում, եթե տեղադրենք Թերմոդոնտից արևելք, ապա Իրիսի և Թերմոդոնտի միջև ընկած տարածքը կհայտնվի Թեմիսկյուրեի հարթավայրից դուրս, որը հակասում է Ստրաբոնի տվյալներին։ Մեզ համար կարևորն այն տեղեկությունն է, որ Կապադովկիան հյուսիս-արևելքում հասել է մինչև Թերմոդոնտ գետը։ Պոմպեոս Տրոգոսի վկայությամբ Կապադովկիան նույնպես հասել է մինչև Թերմոդոնտ³²։ Դրանց գալիս է ավելանալու մի շատ արժեքավոր

²⁵ Անդ, II, 104։

²⁶ Անդ, I, 6, 72։

²⁷ Стрaboн, XII, III, 9, 12.

²⁸ Стрaboн, Плутарх, Лукулл, XXIII, - Избранные жизнеописания, Т. II, Москва, 1987.

²⁹ Стрaboн, XII, III, 5.

³⁰ ИДПСК, «ВДИ», 1947, №1, т.2 301:

³¹ Стрaboн, XII, III, 15, 16.

³² Стрaboн, ИДПСК, «ВДИ», 1949, №1, т.2 251:

տեղեկություն։ Համաձայն Էսքյուլոսի Սքոլիաստի, Թեմիսկյուրեն Էսքյուլոսի մոտ տեղանքի անվանում է Հայաստանում կամ գետ է։ Ըստ Սքոլիաստի, քաղաք է Սկյութիայում³³։ Որպես գետ՝ Թեմիսկյուրեն Թերմոդոնտն է, իսկ որպես Սկյութիայի քաղաք՝ նկատի ունենանք, որ XIX սատրապության տարածքը և ցեղերը անտիկ հեղինակների կողմից ընդհանրապես ընկալվել են Սկյութիա։

Աղբյուրների հավաստմամբ, Թերմոդոնտը սկիզբ է առել Հայկական լեռնաշղթայից (Ամազոնական լեռներից-Խ. Հ.)³⁴։ Ըստ Մակյոլոնիոսի «Արգոնավորդների արշավը» սքոլիայի, Մետրոդորոս Մկեպսացին հաղորդում է, որ Թերմոդոնտը կոչվել է Արաքս³⁵։

Հետևաբար, դժվար չէ եզրակացնել, որ Կապադովկիայի սահմանը հյուսիս-արևելքում եղել է Թերմոդոնտը, որից արևմուտք արդեն սպիտակ ասորիների կամ կապադովկացիների հողերն էին։ Հարավում կապադովկացիները չեն տարածվել Հալիսից հարավ։ Սակայն ինչպես կտեսնենք ստորև, արդեն մ. թ. ա. V դարում Կապադովկիան հարավային ուղղությամբ տարածվել էր Հալիսից բավականաչափ հարավ և հարավ-արևելք։

Պատմահայր Հերոդոտոսի՝ մեր կարծիքով մի շատ կարևոր տեղեկությունը կարող է լուրջ թյուրիմացությունների տեղիք տալ, եթե ճիշտ չընկալվի և չբնադրվի կոնկրետ մ. թ. ա. V դարի իրողության համատեքստում։ Այսպես, Պատմահայրը գրում է. «Մեդական տերության և լյուդիական տերության միջև սահմանը Հայուս գետն էր, որը հոսում է Հայկական լեռներից Կիլիկիայի միջով (ընդգծումը մերն է - Խ. Հ.), այնուհետև (հոսում է) աջից մատիեններին, և [ձախից]՝ ախյակից փռյուգիացիներին ունենալով։ Անցնելով այս երկրները և հոսելով վեր՝ դեպի հյուսիս՝ այն թափանում է կապադովկյան սիրիացիներին՝ աջում, պափլագոնացիներից՝ ձախում։ Այսպիսով, Հայուս գետը կտրում է Ասիայի ամբողջ ստորին մասը՝ Կիպրոսին հանդիպակաց ծովից դեպի Եվքսինյան Պոնտոսը։ Սա այդ ամբողջ երկրի (ամենամեծը) պարանոցն է, և լավ քայլող մարդուց այդ ճանապարհը հինգ օր

³³ Անդ, «ВДИ», 1947, №1, т.2 307:

³⁴ Անդ, «ВДИ», 1949, №1, т.2 242; Պրիսկիանոս, т.2 303:

³⁵ Անդ, «ВДИ», 1947, №1, т.2 293:

կիլի»³⁶: Պատմագիտական գրականության մեջ իշխում է այն տեսակետը, թե կիլիկեցիները բնակվել են Կեսարիա-Մաժակի շրջանում³⁷: Սակայն, ինչպես տեսանք, մեջբերված հատվածում խոսվում է ոչ թե կիլիկեցիների, այլ Կիլիկիայի մասին, որը աշխարհագրորեն լիովին տարբերվում է Կիլիկիա սատրապությունից, և ոչ մի հիմք չկա Կիլիկիան սատրապության սահմանը հյուսիսում հասցնել այդքան հեռու: Պատմահոր տվյալ վկայությունում Կիլիկիան աշխարհագրական և վարչական առանձին միավոր է, որն իրապես տարածվել է Կեսարիա-Մաժակի շրջանում³⁸: Այս իրողությունից հրաժարվել կամ անտեսել նշանակում է ճիշտ չըմբռնել նաև Պատմահոր մնացած վկայությունները, որոնք տրամաբանական ամբողջություն են կազմում: Հերոդոտոսը «արքայական ճանապարհի» մասին գրելիս նշում է, որ ճանապարհի մի հատվածը Կապադովկիայից հետո շարունակվել է Կիլիկիայով, և Կիլիկիայով (IV կամ Կիլիկյան սատրապություն) անցնող հատվածը ունեցել է ընդամենը 15,5 փարսախ (շուրջ 90 կմ) երկարություն: Փաստորեն, եթե մենք ևս մի պահ ընդունենք, որ Կապադովկիան և Կիլիկիան սահմանակցել են Կեսարիա-Մաժակի շրջանում, ապա այս դեպքում լիովին կանտեսենք Պատմահոր այն շատ հստակ ցուցումը, որ ճանապարհը Կիլիկիայից հետո մտել է Հայաստան և, ամենակարևորը, Եփրատը եղել է Կիլիկիայի և Հայաստանի սահմանը: Հետևաբար, ճանապարհի՝ Կիլիկյան սատրապությունով անցնող հատվածի մեկնակետը եթե սկսենք Կեսարիա-Մաժակից, ապա հատվածի այդ փոքր երկարությունը (շուրջ 90 կմ) ոչ մի դեպքում չի հասնի Եփրատ: Սակայն պարսից «արքայական ճանապարհի» երթուղին ուղեգծելու համար ուսումնասիրողները կատարել են կամայական պատմաաշխարհագրական վերածկումներ: Այսպես, որոշ ուսումնասիրողներ, այդ թվում և Հ. Մանանդյանը, հենվելով Հերոդոտոսի տեղեկության վրա (V, 52),

Մեկտիներն համարում էր Կիլիկիայի մաս³⁹, դրանով Կիլիկյան սատրապությանը հյուսիս-արևելքում հատկացնելով ահռելի տարածքներ:

Ընդհանրապես, պարսից տերությանը նվիրված պատմաաշխարհագրական որոշ քարտեզներում «արքայական ճանապարհի» Կապադովկիայով անցնող հատվածի կարևոր կայաններից մեկը նշված է Պոնտոսի Կոմանան, որտեղից ճանապարհը անցնում էր Հալիսը և հասնում Մեկտիներ, որը Կիլիկիայի մասն էր համարվում: Ճանապարհի նման երթուղու դեպքում Հայաստանը փաստորեն զրկվում էր Եփրատից արևմուտք ընկած իր տարածքներից (հետագա Փոքր Հայքի տարածքը), որը լիովին հակասում է Հերոդոտոսի այն տեղեկությանը, թե Հալիսը հոսում է Հայկական լեռներից: Ճիշտ է, Հայաստանը մ. թ. ա. V դարի գոնե վերջերին զրկվել էր իր սևծովյան տիրույթներից, բայց պահպանում էր Գալլ գետի և Հալիսի վերին հոսանքի շրջանները: Այս պարագայում Մեկտիներն, բնականաբար, չի կարող դիտվել որպես Կիլիկիայի մաս: Սրան զուգարկում է Պատմահոր այն կարևոր նշումը, որ Կիլիկիայի և Արմենիայի սահմանը նավարկելի գետն է՝ անունը Եփրատ: Սա ուղղակիորեն բերում է այն եզրահանգմանը, որ երկու երկրները

» Տես Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն..., էջ 63-64: Մեկտիներ՝ Սատրապական Հայաստանի կազմում լինելու մասին, հաստատում է նաև Պարեհ Ա-ի ժամանակաշրջանի բաբելոնական փաստաթղթերից մեկը, որտեղ հիշատակվում է Ուրաշտուի (Ուրարտուի) մարդկանց և Մեկիդուի մարդկանց կուսակալ Շամեշ-բարաքը (տես Unger E., Urartu. Reallexikon der Vorgeschichte, ed. M. Ebert, XIV, Berlin, 1928, S. 32; Սարգսյան Դ., Ուրարտացիներ, ալարողներ, արմեններ հարցի մասին, «ՊԲՀ», 1991, թիվ 1, էջ 192-193): Ուրաշտու-Ուրարտուն համապատասխանում է Հայաստանին, իսկ վերջինիս հետ հիշատակված Մեկիդու-Մեկտիներն Սատրապական Հայաստանի անբաժանելի մասն էր, ինչի մասին հաստատում են Հերոդոտոսի տեղեկությունները: Մեր կարծիքով, Մեկիդուի առանձին հիշատակվելը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ Մեկիդուն Պարեհ Ա-ի վարչական վերածկումների հետևանքով դառնում է Պակտյուիկեի կենտրոնը, ուրեմն նաև XIII սատրապության կենտրոններից մեկը, որը մ. թ. ա. V դարում, չնայած վարչական նոր փոփոխություններին, մնում էր Սատրապական Հայաստանի մեջ, որի կուսակալը, այսինքն՝ սատրապը, շարունակում էր կրել «Ուրաշտուի և Մեկիդուի (այս առումով՝ Պակտյուիկեի) մարդկանց կառավարիչ» տիտղոսը: Հետևաբար, կարող ենք պնդել, որ Մեկտիներն և Եփրատից արևմուտք ընկած մյուս շրջանները, հետագա Փոքր Հայքի տարածքը, Արմենյան տիրապետության ողջ ժամանակաշրջանում Արմինա-Արմենիա երկրի անքակտելի հատվածն էին:

³⁶ Հերոդոտոս, I, 72: Հմմտ. Геродот, I, 72. Herodotus, I, 72, p. 86-89.

³⁷ Տես Хазарадзе Н., Гекатеевы материалы, էջ 113:

³⁸ Հետաքրքիր է, որ Պատմահոր վկայությամբ Հալիսը հոսել է «Կիարոսին հանդիպակաց ծովից դեպի Եփեսիյան Պոնտոսը»: Միգուցե Հերոդոտոսը Սարոսը (Փսարոս) իր վերին հոսանքի շրջանից դիտել է որպես Հալիս գետի շարունակություն, մանավանդ, Սարոսի վտակներից մեկը կոչվել է Ալեուս կամ Ալավս, որն իրապես կարող էր անվանական տեսանկյունից նման նույնացման հանգեցնել:

պետք է սահմանակցեին մի այնպիսի հատվածում, որտեղ Եփրատ գետի հոսանքը նավարկելի էր: Իսկ Մելիտինեի մոտ գետը նավարկելի չէ, քանի որ այստեղ բազմաթիվ սահանքներ են և ջրվեժներ: Բացի այդ, եթե Կիլիկյան սատրապության սահմանը հյուսիս-արևելքում հասներ այդքան հեռու, ապա հին Հայաստանի կարևոր երկրամասերից մեկը՝ Կոմագենեն, կիայտնվեր Կիլիկիայի կազմում, և իրերի նման վիճակը տրամաբանորեն լիովին անհարիր կլիներ մ. թ. ա. III դարի պատմական իրականությանը: Հակառակ դեպքում պետք է անտեսել այն կարևորագույն փաստը, որ մ. թ. ա. III դարում Ծոփքն ու Կոմագենեն կազմում են առանձին պետություն, իսկ Կոմագենեի թագավոր Անտիոքոս Ա-ն իր նախնիներին համարում է Հայաստանի տիրակալներ (Օրոնտես-Արտանդես-երուանդ)⁴⁰: Ենթադրել, թե Ծոփքը Կոմագենեն գրավել է Կիլիկիայից, որը տվյալ դեպքում կնշանակի Սելևկյաններից, պարզապես անհնարին է: Պետք է, անշուշտ, ի նկատի ունենալ, որ «արքայական ճանապարհը» Հայաստանում երբեք չի հատել Տիգրիսը, իսկ Մելիտինեից հարմարեցնելու դեպքում ճանապարհը անպայմանորեն կհատեր Տիգրիսը, որը, սակայն, հնարավոր չէր, քանի որ Տիգրիսի գետանցումը, ըստ սկզբնաղբյուրի, կատարվել է Մատինեն երկրում (իմա՝ Ատրեստան): Ընդունելով հանդերձ, որ Հերոդոտոսի արդեն մեջ բերված վկայությունում (I, 72) Կիլիկիան տեղադրվում է Կեսարիա-Մաժակի շրջանում և ոչ մի կապ չունի IV կամ Կիլիկյան սատրապության հետ՝ այն աշխարհագրական առումով նույնանում է, ինչպես վերևում արդեն նշել ենք, մ. թ. ա. VII դարի վերջերին Արամ-Արամանի-Էրիմենայի կողմից գրաված Պատուկա-Պակտյուիկե երկրին: Հերոդոտոսի «արքայական ճանապարհի» մասին տեղեկությունը արտացոլում է շուրջ մ. թ. ա. V դարի կեսերի իրողությունը: Հետևաբար պիտի ենթադրել, որ մ. թ. ա. V դարում Հայաստանի սատրապությունը կորցրել էր Պատուկա-Պակտյուիկեն, և, իրոք, Կեսարիա-Մաժակն «արքայական ճանապարհի» գլխավոր հանգուցակետերից մեկն էր, սակայն արդեն III սատրապության մեջ: Կապադոկիայի տարածական ընդարձակումը կարելի է տեսնել Քսերքսեսի հունական

արշավանքի սկզբին: Այսպես, եթե սատրապությունների հերոդոտյան ցուցակում լիգիացիները, որոնք, մեր կարծիքով, թերևս հենց նույն լիկաոնիացիներն են, չեն հիշատակվում, ապա Քսերքսեսի հունական արշավանքի կապակցությամբ հանդես են գալիս մարիանդինների և սիրիացիների (իմա՝ կապադոկիացիների) հետ մեկ հրամանատարության տակ: Կապադոկիայի տարածական ընդլայնման մասին գրում է նաև Քսենոփոնը: Հույն պատմագրի հավաստմամբ մ. թ. ա. V դարի վերջին Կապադոկիան ձգվել է մինչև Դանա⁴¹ (Տիանա), և Լյուկաոնիան ու Կապադոկիան կազմել են մեկ վարչական միավոր, որի տիրակալն էր Միթրադատեսը⁴²:

Պարսից արքունիքը մ. թ. ա. V դարի կեսերին մեզ անհայտ ինչ-ինչ պատճառներով կատարել էր վարչական վերածափանցումներ: Հարավային ուղղությամբ ընդարձակել էր Կապադոկիայի սահմանները, իսկ Սև ծովի հարավային ափամերձ շրջանները մինչև Կոտիորա⁴³ մտցրել Պափլագոնիայի մեջ, իսկ Պակտյուիկեն Հայաստանի սատրապությունից անցել էր Կապադոկիային: Կեսարիա-Մաժակի շրջանը պետք է ընդգծել նաև այն առումով, որ փաստորեն Կեսարիան Հայաստան տանող գլխավոր ճանապարհահանգույցն էր և Կիլիկիայի առևտրական խոշոր կենտրոն Տարսոնից Սև ծով տանող առևտրական մայրուղու կարևոր խաչմերուկը: Ավելի ուշ Ալեքսանդր Մակեդոնացին Փոյուզիայի Գորդիոն քաղաքից սկսած նույնպես հիմնականում շարժվում է «արքայական ճանապարհի» ուղղությամբ. նախ Անկյուրա՝ Գադատիայի քաղաքներից մեկը, որից հյուսիս Պափլագոնիան էր, ապա անցնելով Հալիսը՝ Կապադոկիա և «գրավեց Հալիս գետի այս կողմը գտնվող հողերն ու ավելի շատ տարածություններ գետի այն կողմում»⁴⁴: Ալեքսանդրը փաստորեն գրավում է հիմնականում այս ընդարձակ սատրապության արևմտյան և հարավային շրջանները և չի մտնում Հյուսիսային Կապադոկիա: Հետևաբար, Հալիս գետի այս կողմը ընկած հողերը

⁴⁰ Տե՛ս Դուրապիս, էջ 12: Կապադոկիայի սահմանների մասին տե՛ս Խորիկյան Հ., Կապադոկիայի տարածքը և սահմանները Աբեմենյան Պարսկաստանի կազմում, «ԼՀԳ», 2010, թիվ 1-2, էջ 107-118:

⁴¹ Անդ, էջ 197:

⁴² Անդ, էջ 121, 139:

⁴³ Արիանոս, էջ 57:

⁴⁰ Տե՛ս Դурацян Г., Страна Коммагена и Армения, «УИИ ОУ «Стелыаզիր հասարակական գիտությունների», 1956, թիվ 3, էջ 71-73:

պետք է տեղադրվեն Տատտա լճից հյուսիս ընկած շրջանում, որը ցույց է տալիս մ. թ. ա. IV դարում Կապադովկիայի տարածքային ընդարձակման մասին: Իսկ գետի այն կողմը ցույց է տալիս արդեն Հալիսի ներսում ընկած հողերը: Ալեքսանդրը Կիլիկիա է ներխուժում Կիլիկյան դարպասներից (Գուզլակի լեռնանցք), որտեղ տասնամյակներ առաջ, ինչպես վկայում են Արիանոսը և Ռուփոսը, ճամբար էր խփել Կյուրոս Կրտսերը⁴⁵: Այսպիսով, վերոշարադրյալ փաստերը բազմիցս հաստատում են, որ սկսած մ. թ. ա. V դարից՝ Կապադովկիայի ընդարձակումը հարավային ուղղությամբ ոչ միայն արդեն վկայված էր աղբյուրներում, այլև հենց նույն աղբյուրների հավաստմամբ հասել էր բավականին մեծ չափերի: Պատուկա-Պակտյուիկեն ամբողջովին անցել էր Կապադովկիային, որոնց բնակչությունը էթնիկապես մոտ էր միմյանց: Սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ մուշք-փոյուզացիների մի խումբը հաստատվել է Կեսարիա-Մաժակի շրջանում: Այս առումով Բ. Հարությունյանը ուշադրություն է հրավիրում⁴⁶ Հովսեպոս Փլավիոսի մի հետաքրքիր տեղեկության վրա. «Եվ մեսքենները, որոնք հաստատվել են Մեսքեսի կողմից և այժմ կոչվում են կապադովկիացիներ. սակայն նրանց հնագույն անվանման ապացույցը բացահայտ է, որովհետև նրանց մոտ կա մի քաղաք, որը մինչև հիմա էլ կոչվում է Մազակա և հասկացողներին թելադրում է ենթադրելու, որ այդպես է կոչվել ամբողջ ազգը»⁴⁷: Ցեղերի և ժողովուրդների ծագումնաբանության մեջ ևս մեսքենները նույնացվում են կապադովկիացիների հետ, որոնց նախահայրը Մոսոքն էր⁴⁸: Հետաքրքիր է, որ Ստրաբոնը ևս Մազական բնութագրում է որպես ցեղի գլխավոր քաղաք, որի բնակիչները կոչվում էին մազակեններ⁴⁹: Կոստանդին Ծիրանածինը

ույնպես հաղորդում է, որ Կեսարիան նախապես կոչվում էր Մազակա՝ կապադովկիացիների նախահայր Մոսոսի անունով⁵⁰:

Կատպատուկա-Կապադովկիա անունը, հնարավոր է, առաջացել է հենց պարսկական տիրապետության ժամանակ, երբ ձևավորվում է III սատրապությունը և սերտորեն առնչվում է Պատուկա երկրանվան հետ: Կամ էլ Պատուկա երկրի անունը մ. թ. ա. VI դարի սկզբին արևելքից արևմուտք շարժվող մարերը պետք է տարածեին Հալիսի ոլորանի շրջանում ընկած հողերի վրա, և արդյունքում Պատուկա-Պակտյուիկե երկրի անունը ավելի ուշ հիմնավորապես դառնում է այլ երկրի անունը՝ Կատպատուկա-Կապադովկիա: Եթե Կապադովկիայի մեջ «կատ»-ը նշանակել է ստորին կամ ներքին, իսկ ամբողջ անունը՝ Ստորին կամ Ներքին Պատուկա, ապա Պատուկա-Պակտյուիկեի համեմատությամբ նրանից այն կողմ ընկած տարածքները հենց այդպես էլ կարող էին ընկալվել և յուրացվել նվաճող մարերի կողմից: Թերևս ճիշտ է Ի. Ղյակոնովը, որ Հալիսի ոլորանի ներսում ընկած հողերը համարում է հայկական կախյալ շրջաններ, որոնցից պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանում կազմավորվում է Կապադովկիան (III սատրապությունը) և միացվում Փոքր Ասիայի կենտրոնական այլ շրջանների հետ⁵¹: Չի բացառվում նաև, որ Կատպատուկա անունը առաջացած լինի դեռևս Արամի (իմա՝ Արամանի) կողմից Պատուկան նվաճելուց հետո, որից հյուսիս գտնվող հողերը կոչվեցին Կապադովկիա, և 585 թվականի Հալիսի ձակատամարտից հետո մարերը հանձնեցին Հայաստանին: Ինչևէ, ավելի ուշ Կապադովկիա անունը վերանում է հյուսիսային շրջաններում և ամրապնդվում հարավում: Մուշք-փոյուզիացիների մի խմբին տեղադրելով Կեսարիա-Մաժակի շրջանում՝ այլ բացատրություն է ստանում նաև Հերոդոտոսի՝ հայերին փոյուզիական վերաբնակիչներ համարելու տեղեկությունը, քանի որ Կեսարիա-Մաժակի շրջանում հաստատված մուշքերին, որոնք երկար ժամանակ գտնվել են Հայաստանի քաղաքական տիրապետության ծայր արևմուտքում, որոնց ըստ Պատմահայր Խորենացու, Արամ Նահապետը ստիպել էր սովորել հայերեն և

⁴⁵ Տե՛ս Արիանոս, էջ 57; Ռուփոս, էջ 287:

⁴⁶ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, էջ 74-75:

⁴⁷ Հովսեպոս Փլավիոս, Հրեական հնախոսություն, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Կրկաշարյանի, Երևան, 1976, էջ 55-56: Տե՛ս նաև Josephus, Jewish antiquities, with an English translation by H. St. J. Thackeray, v. IV, Books I-IV, Cambridge-Massachusetts-London, 1961, p. 61.

⁴⁸ Տե՛ս И.Д.ПСК.-«ВДИ», 1948, №3, Եվստափոս, էջ 237; Թեոդորիտ, էջ 293:

⁴⁹ Տե՛ս Strabo XII, II, 7, 8, 9.

⁵⁰ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, Բանակաթեմերի մասին, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հր. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 168:

⁵¹ Տե՛ս Дьяконов И., История Мидии, էջ 356 և էջ 337-ի քարտեզը:

դարձրել էր իր ժողովուրդը, հունական աշխարհը, իրոք, կարող էր համարել փոյուզիական վերաբնակիչներ, որոնց հետ էին նախ և առաջ շփվել հույները: Հետևաբար, Հերոդոտոսի արմենները հենց այս մուշքերն են: Միգուցե, Արտոքմեսը ոչ թե ընդհանրապես փոյուզների, այլ Կեսարիա-Մաժակի շրջանում հաստատված մուշք-փոյուզիացիների և հայերի հրամանատարն էր, և Պատմահոր ժամանակ խոսքը սոսկ պատմական հիշողության մասին է: Հավանաբար, Պատուկա-Պակտյուիկեն, որ տեղադրվում է Կեսարիա-Մաժակի շրջանում և Հերոդոտոսի մոտ (I, 72) հիշատակված է որպես Կիլիկիա, հենց նույն Կիլիկիա անունով էլ հանդես է գալիս Ստրաբոնի կամ Պտղոմեոսի մոտ՝ որպես Կապադովկիայի ստրատեգիաներից մեկը⁵², որը ծնունդ էր առնում հին ժամանակներից: Սակայն Պակտյուիկեն՝ որպես երկիր, ավելի մեծ էր, քան Կիլիկիա ստրատեգիան: Համաձայն Ի. Դյակոնովի, ասսուրական աղբյուրների խիլակկուն տերմինաբանորեն նույնանում է անտիկ հեղինակների Կիլիկիային: Ֆորերի կարծիքով, խիլակկուն անտիկ Մագական է՝ ուշ Կապադովկիական Կեսարիան, ներկայիս Կայսերին, այլ կարծիքով՝ անտիկ հեղինակների Տրաքեյան Կիլիկիան է⁵³: Ս. Երեմյանի կարծիքով, սկզբնապես նեղ իմաստով Կիլիկիա է կոչվել ներկայիս Կեսարիա քաղաքի շրջանը⁵⁴: Մեր կարծիքով, պարսից «արքայական ճանապարհը» Կապադովկիայի մի որոշակի հատվածում (իմա՝ Պատուկա-Պակտյուիկե) ունեցել է հետևյալ երթուղին. Կեսարիա-Ոսկե Կոմանա-Կոկիսոն մինչև Մարաշ: Մարաշն արդեն Կիլիկիայի մեջ էր մտնում, որտեղից, նկատի ունենալով ճանապարհի տվյալ հատվածի շուրջ 90 կմ երկարությունը, կհասնենք Ջևգմա, որտեղ Եփրատը նավարկելի է, և այդպիսով, իրոք, Եփրատը կլինի սահման Հայաստանի և Կիլիկիայի միջև: Այժմ տեսնենք, թե Եփրատից արևելք՝ Հայաստանում, ինչ երթուղի պետք է ունենար ճանապարհը:

⁵² Strabo, XII, I,4, XII, II,7; Claudii Ptolemaei Geographia, voluminis primi, pars secunda, VI, 14.

⁵³ Strabo ABIIY, 46, прим. 44.

⁵⁴ Strabo Еремян С., Проблема этногенеза армян в свете учения И.В.Сталина о языке, «УОУН ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1951, թիվ 6, էջ 41:

Ուսումնասիրողների կարծիքով, Հայաստանը և Մատիենն սահմանակցել են Ջեզիրե-Իբն-Օմարի մոտ⁵⁵. Վանա լճից հարավ⁵⁶: Մեր կարծիքով, Արմենիան և Մատիենն (իմա՝ Ասորեստան) սահմանակցում էին մի այնպիսի շրջանում, որտեղից Տիգրիսը և նրանից հետո հաջորդաբար նշված Մեծ ու Փոքր Ջաբերը և Գյունդեսը կարելի էր նավով անցնել: Հերոդոտոսը նշում է չորս նավարկելի գետերի մասին, որը ցույց է տալիս ինչպես այդ գետերի ընդհանրապես նավարկելի լինելը, այնպես էլ այն չորս գետանցները, որոնցով հաջորդաբար պետք է շարունակվեր ճանապարհը:

«Արքայական ճանապարհի»՝ Հայաստանով անցնող ճանապարհի ուղեգծման համար, որի շրջանով էր միաժամանակ անցնում նաև հարավային սահմանը, ընդհանրապես, սխալ է ուղղակիորեն համադրել և, այսպես ասած, «հարմարեցնել» Հերոդոտոսի և Քսենոփոնի վկայությունները և դրանցից միանշանակ եզրակացու-թյուններ կատարել, քանի որ Քսենոփոնը ոչ մի տեղեկություն չի տալիս ճանապարհի մասին և միայն ասում է, որ Հայաստանի և կարդուխների սահմանը Կենտրիտես գետն էր⁵⁷: Այս տեղեկությունը սոսկ հնարավորություն է տալիս պարզել Հայաստանի հարավային սահմանը միայն մ. թ. ա. V դարի վերջերին: Պատմահոր տեղեկություններից շատերը, որոնց աղբյուրը Հեկատեոս Միլետացին է կամ էլ բանավոր հիշողություններն են, արտացոլում են շատ ավելի վաղ ժամանակների իրողությունները: Հետևաբար, ինչպիսին էր իրերի դրությունը Քսենոփոնի ժամանակ, նույնը չէր նրանից հարյուր և ավելի տարի առաջ, ինչը միանգամայն բնական է: Գյունդեսից ճանապարհը տանում էր հարավ՝ դեպի Խալա, և այնուհետև Ջագրոսի դռներով մինչև Շոշ: Ի նկատի ունենալով աշխարհագրական տեղագրությունը՝ անկասկած է, որ հիշյալ վկայության մեջ Մատիենն հենց Ասորեստանն է, որը մ. թ. ա. V դարի վերջում արդեն կոչվում է Մեդիա⁵⁸, հավանաբար, այն

⁵⁵ Strabo Манандян. Я., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.-XV в. н. э.),-Труды, Т. VI, Ереван, 1985, с. 15.

⁵⁶ Strabo Սարգսյան Գ., Ուրարտական տերությունը և հայերը, էջ 68; նույնի՝ Պատմահայր Հերոդոտոսը, Հերոդոտոս, էջ 573:

⁵⁷ Strabo Անաբասիս, էջ 88-89:

⁵⁸ Անդ, էջ 50:

պատճառով, որ Ասորեստանի կործանումից հետո Հյուսիսային Միջագետքը անցել էր Մարաստանին: Ուստիսը գրում է, «որ Հայկական լեռների մոտ երկու գետերը (Եփրատը և Տիգրիսը-Խ. Հ.) իրարից ամենաշատը հեռանում են 2500 ասպարեզ: Այդ նույն գետերը, մտնելով մարերի և կորդվացիների մարզերը, սկսում են որոշ չափով մոտենալ իրար, և որքան հեռու են գնում, այնքան իրենց միջև սկսում են թողնել ավելի ու ավելի քիչ տարածություն: Նրանք ամենաշատը մոտենում են այն հարթավայրում, որը տեղաբնակներն անվանում են Միջագետք, երկու կողմից սահմանափակելով այդ տարածությունը»⁵⁹: Հայկական լեռները համապատասխանում են Մասիոն լեռներին, իսկ կորդվացիների և մարերի մարզերով կարող էր հոսել միայն Տիգրիսը, ուրեմն Մատիենե երկիրն այստեղ նույնպես հիշատակվում է որպես մարերի մարզ: Կարևոր է ընգծել, որ Հայաստանից Մատիենե մտնելու համար Հերոդոտոսը չի նշում Տիգրիսի գետանցման մասին, իսկ դա ցույց է տալիս, որ Մատիենե-Ասորեստանը (այս մասին տե՛ս ստորև) տարածվել է Տիգրիսի երկու՝ և՛ աջ, և՛ ձախ ափերին: Մեր կարծիքով, «արքայական ճանապարհի» Մատիենե-Ասորեստանով անցնող հատվածը պետք է ձգվեր Տիգրիսի և Արևելյան Խաբուրի միախառնման վայրից հարավ տարածվող շրջանից, որտեղից Տիգրիսը, ապա նաև Մեծ ու Փոքր Զաբերը և Գյունդեսը, հարմար են և՛ նավարկման, և՛ գետանցման համար: Նման երթուղու սահմանագծման դեպքում Տիգրիսից (Արևելյան Խաբուրի հետ միախառնման շրջանից) արևմուտք ընկած հողերը՝ սկսած Միգդոնիա-Մծբինից, պետք է տեսնել Հայաստանի կազմում, քանի որ «արքայական ճանապարհը» բուն Հայաստանում Տիգրիսը չի հատել: Հ. Մանադյանի ուղեգծած ճանապարհի դեպքում (Մալաթիայից Խարբեռլի դաշտի միջով դեպի Տիգրիս գետն Ամիդ-Դիարբեքի մոտ և այստեղից դեպի այժմյան Զեզիրե, որը գտնվել է, հավանորեն, մատիենների երկրում⁶⁰) այն մի քանի անգամ Հայաստանում կհատեր Տիգրիսը, որը հակասում է Հերոդոտոսի վկայություններին, քանի որ ճանապարհը Տիգրիսը հատել է Ասորեստանում:

⁵⁹ Ուստիս, էջ 371; Quintus Curtius, V, I, 13-15, p. 330-331; Квинт Курций Руф, с. 144-145.

⁶⁰ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Զննական տեսություն..., էջ 64:

Այն, որ Ասորեստանի հյուսիսային որոշ շրջաններ մտել են Հայաստանի մեջ, կարելի է ցույց տալ հենց Բեհիստունի արձանագրության տվյալներով: Այսպես, ապստամբները ճակատամարտերից մեկը պարսիկների դեմ տալիս են Ասորեստանի Իզալա վայրում⁶¹: Բ. Հարությունյանը կարծում է, որ ապստամբները ոչ թե մախախարձակ են եղել, այլ կռվել են քաղաքական առումով հենց Հայաստանի սահմաններում⁶²: Այս ենթադրությունը հաստատվում է արձանագրության աքքադերեն տարբերակի տվյալներով, որտեղ Իզալան ուղղակիորեն հիշատակվում է Ուրաշտուի (իմա՝ Հայաստանի) կազմում՝ առանց Ասորեստանի հետ կապելու⁶³: Սա նշանակում է, որ Իզալան Հայաստանի վայրերից մեկն է: Իզալան, որն ուրարտական և ասսուրական արձանագրությունների Իզալա-/Ի/ Ծալլա-Իշալան է, Ն. Հարությունյանը տեղադրում է Տիգրիսի արևմտյան կողմում՝ Ամադանի լեռներից հարավ և Բիթ-Չամանի երկրից արևմուտք⁶⁴: Ի. Դյակոնովը Իզալան տեղադրում է Խաբուր գետի վերին հոսանքի շրջանում՝ ժամանակակից Մարդինի, Ուրֆայի (Ուռհա) և Դիարբեքի միջև⁶⁵: Գ. Մելիքիշվիլին Իզալան տեղադրում է ժամանակակից Դիարբեքից հարավ-արևմուտք⁶⁶: Ն. Ադունցը տեղադրում է Մարդինի շրջանում⁶⁷: Անկախ այն հանգամանքից, թե Իզալան Հյուսիսարևմտյան Միջագետքի որ մասում կտեղադրվի, հաստատ է, որ «արքայական ճանապարհը» կարող էր անցնել Միջագետքի՝ Հայաստանին անցած այն հատվածով, որն ուներ միակ հարմար երթուղին (տե՛ս ստորև) այդ շրջանում, և բացի այդ, ճանապարհի երկարությունը (56^{1/2} փարսախ = շուրջ 350 կմ) միայն այդ գծով կարող էր անցնել:

⁶¹ Տե՛ս Kent R., նշվ. աշխ., էջ 124: Տե՛ս նաև «Դարեհ Վշտասպի Բիսթունյան արձանագրությունը», էջ 15: Հ. Ուստիսոնն այս տեղանունը չի կարդացել (տե՛ս Rawlinson H. C., նշվ. աշխ., էջ 31):

⁶² Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների..., էջ 71:

⁶³ Տե՛ս Malbran-Labat F., նշվ. աշխ., էջ 98, 114:

⁶⁴ Տե՛ս Арутюнян Н., Топонимика Урарту, Ереван, 1985, с. 86.

⁶⁵ Տե՛ս АВИИУ, 23, прим. 30.

⁶⁶ Տե՛ս Мелукишвили Г., Напу-Урарту, էջ 51:

⁶⁷ Տե՛ս Ադունց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 69:

Մի շարք տվյալներ գալիս են ապացուցելու, որ Միջագետքի հյուսիսարևմտյան շրջանները դեռևս մ. թ. ա. VII դարի վերջերից արդեն քաղաքական առումով գտվել են Հայաստանի մեջ: Հենվելով «Գեղղի ժամանակագրության» վրա՝ կարելի է ցույց տալ, որ Հայաստանը հարավային ուղղությամբ ծավալվել է:

Այսպես, մ. թ. ա. 609 թվականի հունիս-հուլիս ամիսներին խառնում պաշարված իր կայազորին օգնության շտապող Նաբոպալասարի մասին (թարգմանությունը՝ Ի. Ղյակոնովի) «ժամանակագրության» մեջ ասված է. «Царь Аккада (Նաբոպալասարը) на помощь войскам своим пошел, бои (?) [дал (?), в страну] Ицалла поднялся и многочисленные горные селения [разрушил], их [xxx] сжег огнем. В то время войска [xxxxxxxxxxxxx] до области города Урашту [по]шли, в с[тране(?)] x [xx] их разграбили, гарнизон, который царь [xx в них(?)поставил, высе]л или и [xxxx] поднялись [xx]. Царь Аккада в свою страну вернулся»⁶⁸. Մ. թ. ա. 608 թվականի դեպքերի մասին ասվում է. «Год 18-й Набопаласара, в месяце улуле, царь Аккада войска свои ополчил, вдоль Тигра пошел и в горы Бит-Хануни, области страны° Урашту, поднявшись, селения сжег огнем, добычу многочисленную захватил; в месяце тебете царь Аккада в страну свою вернулся»⁶⁹:

Բնության առնելով «Գեղղի ժամանակագրությունը»՝ Ի. Ղյակոնովը ենթադրել է, որ մ. թ. ա. 609-606 թվականներին «Թոգարմայի տունը» ուժեղանում և ընդարձակվում է դեպի արևելք և, հնարավոր է, նաև հարավ-արևելք: Նրա (Թոգարմա-Մելիտենե) առաջխաղացումը այնքան է անհանգստացնում Բաբելոնին, որ վերջինս արշավանք է կազմակերպում դեպի Բիթ-խանունիա (ըստ հեղինակի խնուսն է), իսկ ավելի ուշ հրաժարվում Հյուսիսային Միջագետքի և լեռնաշխարհի նկատմամբ իր հավակնություններից: Հեղինակի կարծիքով, մ. թ. ա. 608 թվականին Բաբելոնի թագավորի արշավանքը դեպի հյուսիս (Բիթ-խանունիա) պետք է բացատրել կամ Վերին Եփրատի շրջանների մետաղահանքերի գրավման անհրաժեշտությամբ, կամ էլ կասեցնելու հյուսիսից եկող

⁶⁸ Дьяконов И., Малая Азия и Армения около 600 г. до н. э. и северные походы вавилонских царей, «ВДИ», 1981, № 2, էջ 38:

⁶⁹ Անդ, էջ 39:

սպառնալիքը: Միաժամանակ, Ի. Ղյակոնովի կարծիքով, այդ ժամանակ իր գոյությունն էր շարունակում Ուրարտուն, որն իր հերթին ենթարկվում է Կիաքսարի հարձակմանը⁷⁰: Ի. Ղյակոնովը իր եզրակացությունները բխեցնում է հայ ժողովրդի կազմավորման իր տեսության սկզբունքներից, որն էլ, մեր կարծիքով, բերել է սկզբնաղբյուրի տեղեկությունների ոչ ճիշտ մեկնաբանության: Հեղինակն, օրինակ, բոլորովին անտեսում է հայոց հին պատմության խնդրում այնպիսի բացառիկ արժեք ունեցող աղբյուր, ինչպիսին Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ն է⁷¹:

Բ. Հարությունյանն իր աշխատություններից մեկում, քննելով Մովսես Խորենացու հաղորդած տվյալները, կատարում է ուշագրավ ենթադրություններ, որոնք վերաբերում են ոչ միայն Հայաստանի, այլ նաև Առաջավոր Ասիայի պատմությանը⁷²: Հիմք ունենալով հեղինակի ուսումնասիրության արդյունքները՝ մենք կփորձենք «Գեղղի ժամանակագրության» և Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի համեմատական վերլուծության հիման վրա քննության առնել մի քանի հարցեր:

Համաձայն Բ. Հարությունյանի, Խորենացու Արամ Նահապետը նույնանուն է ուրարտական արձանագրությունների Էրիմենա (իմա՝ Արամանի) թագավորի հետ, որը «Կյուրոպեղիա»-ի մեջ հիշատակվող արմենների, այսպես կոչված, «անանուն» թագավորն է: Անշուշտ, Արամանի անունը հունարեն արտասանվելու էր Ἀραμανίος, որն էլ վերածվելու էր Ἀρμενίος-ի՝ պատճառ դառնալով հայերին հարևանների կողմից տրված «արմեն» էթնոնիմի հետ շփոթի⁷³: Բննելով Խորենացու տեղեկությունները Արամի մասին՝

⁷⁰ Գն՝ Дьяконов И., Последние годы Урартского государства по ассирийским источникам, «ВДИ» 1951, № 2, էջ 29-39:

⁷¹ Գն՝ Дьяконов И., История Мидии, էջ 313:

⁷² Գն՝ Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների..., էջ 73-75:

⁷³ Անդ, էջ 24, 73: Էրիմենայի թագավոր լինելու խնդիրը դեռևս լիովին պարզաբանված չէ (տե՛ս Մովսիսյան Ա., Կարևոր մի ուղղում (Կարմիր բլուրի սեպագիր սալիկներից մեկի առնչությամբ), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XIX, Երևան, 2000, էջ 133-139): Իսկ Ա. Մուշեղյանը ժխտում է այն տեսակետը, թե Արմենների ցեղանունը ծագում է ենթադրաբար թագավորած Արամ-Էրիմենայի անունից (տե՛ս Մուշեղյան Ա., «Արամ» անունը հայ ժողովրդի երկրորդ ցեղանուն, «ՊԲՀ», 2007, № 1, էջ 226-248): Մեր կարծիքով, Արամ Նահապետի

հեղինակը ցույց է տալիս Արամի (իմա՝ Արամանի) իրական պատմական անձ լինելը, որն, իրոք, ծավալել է ակտիվ արտաքին քաղաքականություն՝ ընդարձակելով Հայաստանի սահմանները գրեթե բոլոր ուղղություններով և կառավարել է մ. թ. ա. 631-608 թվականներին։ Մենք կիսում ենք հեղինակի իրավացի այն միտքը, որ «Գեղդի ժամանակագրության» Ուրաշտուն այլևս Վանի թագավորությունը չէ, այլ Երիմենայի պետությունը, որի հետ այդպես էլ հայտնի չէ Բաբելոնի թագավորը բախում ունեցա՞վ, թե՞ ոչ։ Հեղինակի ենթադրությամբ, Նաբոպալասարը Իզալայի կամ Իծալայի շրջանում կռվում է ասորեստանցիների դեմ⁷⁴։ Սակայն մենք ավելի հակված ենք ընդունելու Ի. Դյակոնովի տեսակետը, ըստ որի՝ Իծալայում Նաբոպալասարը չէր կարող կռվել Աշշուրուբալիտի և եգիպտական զորքի դեմ, քանի որ ավելի ուշ նրանք հայտնվում են Կարքեմիշում։ Ուստի, հիմք ընդունելով Բ. Հարությունյանի քննությունը, հավանական է ենթադրել, որ Իզալայում Նաբոպալասարը իրականում հարձակվել է Արամի (իմա՝ Արամանի) վրա, որն, ըստ հեղինակի, Հյուսիսային Միջագետքը պետք է նվաճած լիներ 625 թվականից հետո⁷⁵։ Փաստորեն, մի կողմից Բաբելոնը և մյուս կողմից Մարաստանը փորձում էին զսպել Հայաստանի՝ հեռուն գնացող քաղաքական նկրտումները։ Ըստ երևույթին, հայոց թագավորին անհանգստացրել էր Ասորեստանի կործանումը, Նինվեի ավերումը, և փորձում է հետ կանգնել իր ավագ դաշնակցից։ Հավանաբար, Բաբելոնը օգտվել էր հայերի ապստամբությունից Մարաստանի դեմ և նախահարձակ եղել՝ փորձելով Հայաստանից նվաճել վերջինիս կողմից գրաված Ասորեստանի նախկին տիրույթները։ Բաբելոնը երկու անգամ (մ. թ. ա. 609 և 608 թվականներին) արշավում է Հայաստանի դեմ՝ Իզալա և Բիթ-Խանունիա։ Ի. Դյակոնովի կողմից Բիթ-Խանունիայի նույնացումը Խնուսին ակնհայտորեն անհաջող է⁷⁶։ Դատելով արձանագրությունից՝ թերևս արշավանքը ծավալվել է Տիգրիսի

խնդրի հետ կապված ուսումնասիրությունները պետք է շարունակվեն, ընդ որում նոր լույսով և մոտեցումներով։

⁷⁴ Անդ, էջ 74։

⁷⁵ Անդ, էջ 62։

⁷⁶ Ի. Դյակոնովը մ. թ. ա. 611 թվականի դեպքերին վերաբերող արձանագրության աղճատված հատվածներից մեկը վերականգնում է Շուպրիա, որը կասկածելի է (տե՛ս Дьяконов И., Малая Азия и Армения..., էջ 34-64)։

ավազանում։ Արձանագրությունում պարզորոշ ասվում է, որ Աքքադի թագավորը, ընթանալով Տիգրիսի երկարությամբ, հասնում է Բիթ-Խանունիայի լեռները։ Բիթ-Խանունիան չի կարող նույնանալ Խնուսի հետ նաև այն պատճառով, որ արձանագրությունում չի հիշատակվում Արածանին, որը հայտնի էր ասսուրական սեպագիր տեքստերում⁷⁷։ Մյուս կողմից էլ, հազիվ թե Մարաստանը հանդիսանար, որ Բաբելոնն այդչափ խորանար իր կրտսեր դաշնակցի բուն տիրույթների մեջ։ Չի բացառվում, որ նկատի ունենալով Արամանի-Երիմենայի ռազմական մեծ կարողությունները՝ Բաբելոնը և Մարաստանը համաձայնեցրել են իրենց գործողությունները և գործել Հայաստանի դեմ տարբեր ուղղություններով։ Ինչևէ, ո՛չ Նաբոպալասարը, ո՛չ էլ Կիաքսարը անմիջականորեն չեն բախվել Արամի (իմա՝ Արամանի) անմիջական հրամանատարության տակ գտնվող զորքերի հետ, և հայոց թագավորի անունը այդ պատճառով չի հիշատակվում արձանագրության մեջ։ Վերևում բերված վկայության մեջ կա մի կարևոր հանգամանք, որ Կիաքսարը Ուրաշտուում (իմա՝ Հայաստանում) կռվում է ինչ-որ թագավորի կայազորի դեմ, որին զաղթեցնում է։ Թե ո՞ր թագավորի մասին է խոսքը՝ «Աքքադի», «Ուրարտուի», «Ասորեստանի», Ի. Դյակոնովի համար պարզ չէ։ Ըստ մեզ, այստեղ, բնականաբար, խոսքը կարող է միայն վերաբերել հայոց թագավոր Արամանի-Երիմենային։

Բիթ-Խանունիան հնարավոր է, մեր կարծիքով, նույնացնել Սարգոն Բ-ին ուղղված նամակներից մեկում հիշատակվող Ուրարտուի Կանիուն գավառին⁷⁸, որը տեղադրված է ուկկիացիների դիմացի նահանգի և Ալզիի միջև։ Ուկկիացիները բնակվել են Ջուդի-դադից արևելք, իսկ Ալզին հայկական Աղձնիքն է։ Ուրեմն, Կանիունն աշխարհագրորեն համապատասխանում է Կորդուքին։ Ն. Ադոնցի կարծիքով, Կանիունը հիշեցնում է Քանան՝ Ջուդիի շրջանի բնակավայրերից մեկը, որը Սեննաքերիբը հայտարարում է, թե նվաճել է Տիմուրիի (հայկ. Տմորիք) և Աշուր-

⁷⁷ St'u Luckenbill D., Ancient records of Assyria and Babylonia, vol. I, Chicago, 1926, § 584, 604.

⁷⁸ St'u АВИИУ, 50 (4).

ռիսուայի Կիպչու (Գեֆշ) նահանգի հետ միասին⁷⁹։ Քանան և մյուս բնակավայրերը գտնվել են Կուտմուխի սահմանին⁸⁰։

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ իր երկրորդ հարվածը Նաբոպալասարը ուղղել էր արդեն Կորդուքի վրա։ Ընդ որում, ինչպես կարելի է տեսնել արձանագրության բովանդակությունից, արշավանքը կրել է ավարառուական բնույթ։ Եթե նույնիսկ Բաբելոնը գրավել էր Իզալան և Բիթ-Խանունիան, ապա Ասորեստանի ժառանգությունը բաժանելուց հետո Հյուսիսային Միջագետքն անցնում է Մարաստանին, իսկ Միջագետքի հյուսիսարևմտյան շրջանները թերևս կրկին վերադարձվել են Հայաստանին, ինչը և հաստատվում է Աքեմենյան շրջանի տեղեկություններով։

Ինչպես ցույց է տալիս Մովսես Խորենացին, Կորդուքը մտել է Հայաստանի մեջ, քանի որ Արամը շարժվում է դեպի Ասորեստանի դաշտը Կորդուքի միջով, այսինքն՝ Կորդուքն արդեն Հայաստանի մեջ է։ Եթե նկատի ունենանք, որ Պատմահոր հաղորդմամբ նախահարձակ է եղել Բարշամը՝ «Նոյն այս Արամ, յետ վճարելոյ ձակատուն որ ընդ արևելեայս խաղայ նոյն զօրութեամբ զկողմամբք Ասորեստանի. գտանէ և անդ զոմն ապականիչ երկրին իւրոյ, չորիւք բիրովք վառելովք հետևակօք և հինգ հազար հեծելազօրու, Բարշամ անուն, յազգէ սկայիցն. որոյ սաստկագոյնս նեղեալ հարկաց խստութեամբ՝ անապատ զբովանդակ շրջակայն իւր ամէկը։ Սմա ձակատու պատերազմի ի դիմի հարեալ Արամ, հալածական ընդ մէջ Կորդուաց ի դաշտն Ասորեստանի արկանէ, զբազումս ի նոցանէ սատակելով. իսկ Բարշամ առաջի զինակրաց նորա պատահեալ մեռանի...»⁸¹, ապա հնարավոր է, որ Բարշամի անվան տակ թաքնված Նաբոպալասարը, այսուհանդերձ, վերջին հաշվով, Միջագետքի հյուսիս-արևմուտքը հարկադրված թողել է Արամին, քանի որ Նաբոպալասարը և՛ Իզալա, և՛ Բիթ-Խանունիա կատարած արշավանքներից հետո չի նշում այդ շրջանները գրավելու մասին և խոսում է միայն ավերի ու թալանի մասին։ Ըստ

էության, Արամը կամ գուցե նրա հաջորդը (ըստ Բ. Հարությունյանի, Հրաչյա-Ռուսա Գ- մ. թ. ա. 608-586 թվականներ⁸²) պետք է որ գրաված լինեին Ասորեստանի կողմերը, որպեսզի նման կացությամբ Հայաստանը մտներ նախ Մարաստանի, ապա Աքեմենյան Իրանի տիրապետության մեջ։

Որ Նաբոպալասարը իր երկրորդ արշավանքը ուղղել է հենց Կորդուքի վրա, կարելի է ենթադրել Խորենացու նաև այն տեղեկությունից, որ Արամը Ասորեստանի կողմերը հանձնում է Կադմուսի տան հաջորդներին⁸³, այսինքն՝ Բիթ-Խանունիան աշխարհագրորեն Կադմեսա տունն է։

Անտիկ աղբյուրների վկայությամբ արմենները հարավում դուրս էին եկել Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից։ Ստրաբոնի վկայությամբ արմենները հասել էին մինչև Կալաբենե և Ադիաբենե⁸⁴։ Նույնը Ստրաբոնը կրկնում է մեկ այլ հատվածում, որ Արմենուսի ուղեկիցներից ոմանք բնակություն են հաստատում Ակիլիսենեում, որն առաջ ենթարկված էր Շոփքի իշխանությանը, իսկ ոմանք Սիսափիսիսում մինչև Կալաբենե և Ադիաբենե, որ գտնվում էին Հայկական լեռնաշխարհից դուրս⁸⁵։ Կալաբենեի տեղը ենթադրվում է այժմյան Խաբուր-սուի հարավ-արևելքում՝ սրա և Մեծ Զաք գետի միջև, իսկ Ադիաբենեն գտնվում էր Կալաբենեից հարավ՝ հյուսիսային Ասորեստանում⁸⁶։ Պատմահական չէ, որ Ստրաբոնը մարերին, հայերին և բաբելոնացիներին համարում է Ադիաբենե երկրում ապրող ցեղերից ամենաշատը⁸⁷։ Սա նշանակում է, որ հայերը, հին ժամանակներից սկսած, զգալի թիվ են կազմել երկրի բնակչության մեջ։ Հայերի՝ մինչև Կալաբենե և Ադիաբենե հասնելու մասին վկայում է նաև մեր պատմիչ Թովմա Արծրունին. «Իբրև աջողութիւն գործոյն զխաւորեցաւ՝ եղև դառնալ Քսերքսեանց, առեալ ի պարգևի (Կյուրոս Մեծի կողմից-Խ. Հ.) զՏմորիս ամրոցաւն և զգետափնեայսն Նինուէի»⁸⁸։ Ըստ Բ. Հարությունյանի, այս

⁷⁹ Տե՛ս Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 212։

⁸⁰ Տե՛ս Luckenbill D., Ancient records of Assyria and Babylonia, vol. II, Chicago, 1927, § 244, 295 (հեղինակը Կուտմուխին նույնացնում է Կոմմագենեին, որը սխալ է)։ Տե՛ս նաև АВИИУ, 57, 58.

⁸¹ Մովսես Խորենացի, էջ 45։

⁸² Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 84։

⁸³ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 46։

⁸⁴ Տե՛ս Strabo, XI, IV, 8.

⁸⁵ Ամր, XI, XIV, 12։

⁸⁶ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երկեր, հ. Ե, Երևան, 1984, էջ 292։

⁸⁷ Տե՛ս Strabo, XVI, I, 19.

⁸⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 66։

տեղեկության մեջ խոսքը վերաբերում է Արտաշես Ա-ի կողմից Տնորիքը գրավելուն⁸⁹։ Մեր կարծիքով, Արտաշես Ա-ի դեպքում կարող ենք ենթադրել Տնորիքի ազատագրման մասին, քանի որ մինչև մ. թ. ա. IV դարի վերջերը, ամենայն հավանականությամբ, Տնորիքը պետք է լիներ Հայաստանի անբաժանելի մասը։ Չմոռանանք նաև, որ Արտաշես անունը Հայաստանում վկայված է մ. թ. ա. V դարում Արտոքմեն-Արտուխաս ձևով⁹⁰։ Թովման մեկ այլ տեղում «Նինվեի գետեզերքի» փոխարեն օգտագործում է Նինվեի կողմերը⁹¹, այն է՝ Ասորեստանի կողմերը։ Տնորիքը գտնվել է Արևելյան Խաբուրի վերին հոսանքի շրջանում, իսկ «Նինվեի գետեզերքի» տակ, հավանաբար, պետք է հասկանալ Տիգրիսի Արևելյան Խաբուրի հետ միախառնվելու շրջանը։ Բ. Հարությունյանը ուշադրություն է դարձնում Փավստոս Բուզանդի մի շատ հետաքրքիր տեղեկության վրա, որ Պապ թագավորը Վաղես կայսրից պահանջում է Կեսարիան, Ուռհան և Լա տասը քաղաքներ, որն ամենայն հավանականությամբ տեղի չի ունեցել, սակայն կարևորն այն է, որ հայ ժողովրդի պատմական հիշողությունը նշված քաղաքներն իրենց շրջակա տարածքներով համարել է հայկական երկիր, որի նկատմամբ, ժողովրդի ազգային մտածելակերպը ներկայացնող պատմիչի կարծիքով, Պապ թագավորը կարող էր հավակնություններ ի հայտ բերել։ Շարունակելով իր միտքը՝ Բ. Հարությունյանն ընդգծում է. «Հայոց պատմության մեջ բացառվում է որևէ այլ ժամանակաշրջան, որ հայերին հաջողված լինի իշխել հիշյալ տարածքներին, ուստի թե՛ Կեսարիայի շրջանը և թե՛ Ուռհան կարող էին գրավված լինել մ. թ. ա. VII դարի վերջին երեսնամյակում»⁹²։

Որ Ասորեստանի որոշ շրջաններ (հյուսիսում) մտել են Հայաստանի մեջ, կարելի է եզրակացնել Հերոդոտոսի այն տեղեկությունից, որտեղ խոսվում է Աքեմենյան Պարսկաստանի IX նահանգի մասին. «Բաբելոնից և մնացյալ Ասորեստանից

(ընդգծումը մերն է-Խ. Հ.) ստացվում էին հազար տաղանդ և հինգ հարյուր ներքինացված տղաներ. սա իններորդ նահանգն էր»⁹³։ Բնականաբար, Բաբելոնն այստեղ չէր կարող ընկալվել որպես Ասորեստանի մաս (հմմտ. X սատրապության հետ)։ Հետևաբար, սույն տեղեկության մեջ «մնացյալ Ասորեստանը» ուղղակիորեն հուշում է այն միտքը, որ Ասորեստանն, իրոք, գրկվել էր իր որոշ շրջաններից, որոնք այլ աղբյուրների հավաստմամբ մտել էին Հայաստանի մեջ։ Ճիշտ է, Դարեհի դեմ ապստամբության ժամանակ Ասորեստանի մի շրջանը՝ Արբելա կենտրոնով, մտել է Մեդիայի մեջ⁹⁴, սակայն ապստամբության ճնշումից հետո այն ավելի շուտ պետք է միացվեր IX սատրապությանը։

Հայաստանի հարավային սահմանագծի ճշգրտման համար կարևոր են նաև ներքոհիշյալ տեղեկությունները։ Արիանոսը հաղորդում է, որ «Ալեքսանդրը Թապսակոսից շարժվում է մայրցամաքի խորքը, դեպի այսպես կոչված Միջագետք. Եփրատը և Հայաստանի սարերը մնացին ձախ կողմում»։ Հաջորդ տեղեկության մեջ Արիանոսը գրում է, որ «թողնելով Տիգրիսի ափերը, Ալեքսանդրն անցավ Ասորեստանով. նրա ձախ կողմում Գորդիոնյան լեռներն էին, աջից՝ Տիգրիսը»⁹⁵։ Մեր կարծիքով, Հայաստանի սարերի տակ պետք է հասկանալ Մասիոն լեռները, որոնք, ըստ Ստրաբոնի, մտնում էին Տավրոսի մեջ. «Այսպես են կոչվում Տավրոսի հյուսիսային լեռները (իմա՝ Պարաքոաթրաս-Խ. Հ.)։ Իսկ հարավայինը, Եփրատից այն կողմ, Կապադովկիայից և Կոնմագենեից արևելք է տարածվում, սկզբնական մասում կոչվում է Տավրոս, որ բաժանում է Ծոփքը և մնացյալ Հայաստանը Միջագետքից. ոմանք էլ կոչում են Գորդյան լեռներ։ Սրանց մեջ է նաև Մասիոն լեռը, որ գտնվում է Մծբինի և Տիգրանակերտի վերևը։ Այստեղից ավելի բարձրանալով՝ կոչվում է Նպատ. այստեղ, լեռան հարավային կողմերում գտնվում են Տիգրիսի ակունքները»⁹⁶։ Ինչպես տեսնում ենք, Մասիոնը և Գորդյան լեռները համարվել են Տավրոսի ճյուղերը։ Հաջորդ տեղեկության մեջ արդեն նշվում են

⁸⁹ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն..., էջ 281։

⁹⁰ Տե՛ս Кркаяшарян С., К интерпретации некоторых сведений древнегреческих авторов об Армении, էջ 129-130; նույնի՝ Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը, էջ 58-59։

⁹¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 63։

⁹² Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների..., էջ 70։

⁹³ Հերոդոտոս, III, 92։

⁹⁴ Տե՛ս «Դարեհ Վշտասպի Բիսեթունյան արձանագրությունը», էջ 17; Rawlinson H. C., Նշվ. աշխ., էջ 32։

⁹⁵ Արիանոս, էջ 96։

⁹⁶ Ստրաբոն, էջ 43-45։

Գորդիոնյան լեռները (իմա՝ Կորդվաց լեռներ), որոնք տարածվել են Մասիոն լեռներից արևելք։ Իրականում Մասիոն լեռները Կորդվաց լեռների շարունակությունն են։ Հայաստանի հարավային սահմանի ճշգրտման համար Արիանոսը ունի մի շատ կարևոր տեղեկություն։ «Դարեհը ձակատամարտի դաշտից (Գավգամելայի-իւ. Հ.) անմիջապես սլացավ Մարաստան, ձանապարհ ընտրելով հայկական լեռներով»⁹⁷։ Իսկ Պլուտարքոսը գրում է. «Ամբողջ հարթավայրը (Գավգամելայի-իւ. Հ.) Նիփատեսի և Գորդիոնյան լեռների միջև, լուսավորված էր բարբարոսական զորքի կրակներով...»⁹⁸։ Նիփատեսի լեռները, իրոք, գտնվել են Հայաստանում՝ Նպատական լեռներ (Ջողա) անունով։ Սակայն Պլուտարքոսը աշխարհագրական առումով ավելի մեծ բովանդակություն է տալիս Գորդիոնյան և Նպատական լեռներին, տարածելով դրանք ավելի հարավ, քանի որ Նպատական լեռներից հարավ գտնվել են Դասն լեռները։ Ուրեմն Դարեհ Գ-ն փախել է Դասն և Նպատական լեռներով դեպի Մարաստան, որի հետ Հայաստանի սահմանը, ամենայն հավանականությամբ, կազմել են Կոհ-ի-Նիհորական լեռները, որոնք, ըստ իս, նույնպես ընկալվել են որպես Նպատի լեռներ։ Ստրաբոնի Նիբարոսը⁹⁹ Հ. Մարքվարթը նույնացրել է Կոհ-ի-Նիհորական լեռներին¹⁰⁰։ Ըստ Դիոդորոս Միկիլիացու, Դարեհը Արելայի ձակատամարտում պարտվելուց հետո՝ փախչելով դիմեց վերին սատրապությունները¹⁰¹։ Վերին սատրապություններից առաջինն, անկասկած, Հայաստանն էր, որն անցնելուց հետո Դարեհը մտնում է հաջորդ վերին սատրապությունը՝ Մարաստան։

Հայաստանի հարավային սահմանի վերաբերյալ տեղեկություններ են հաղորդում նաև հայկական աղբյուրները։ Ըստ Մովսես Խորենացու, Արամ Նահապետը (իմա՝ Արամանի) Նյուքար Մադեսին սպանելուց հետո նրա երկիրը մինչև Ջարասպ լեռը իրեն ծառայեցնելով հարկատու դարձրեց «մինչև ցրազաւորութիւնն Նինոսի ի վերայ Ասորեստանի և Նինուէի»¹⁰²։ Նինոսի

⁹⁷ Արիանոս, էջ 107; Ариан, с. 117.

⁹⁸ Плутарх, Александр, XXXI, -Избранные жизнеописания, Т. II, Москва, 1987.

⁹⁹ Strabo, XI, XIV, 2, XI, XIV, 14.

¹⁰⁰ Տե՛ս Մարկվարտ Հ., Պարսկահայք նահանգը, «ՊԲՀ», 1961, թիվ 2, էջ 212, 226:

¹⁰¹ Տե՛ս Դիոդորոս Միկիլիացի, էջ 97:

¹⁰² Մովսես Խորենացի, էջ 44:

հիշատակվելը (Շամիրամ-Շամուրամաթի ամուսին Շամշի-Ադադ Ե-ն է) ցույց է տալիս, որ տվյալ վկայության մեջ, Արամ Նահապետի կերպարի տակ թաքնված է որոշակիորեն նաև Ուրարտուի Արամե թագավորը, իսկ Նյուքար Մադեսը նույնանուն է մ. թ. ա. VII դարի II կեսերին գործած Հերոդոտոսի սկյութների թագավոր Մադյուեսի՝ Պրոտոթյուեսի որդու հետ¹⁰³։ Ինչպես տեսնում ենք, Մովսես Խորենացու մոտ Ջարասպը Հայաստանի հարավային սահմանն է։ Հետաքրքիր է Սեբեոսի տեղեկությունը՝ կապված Վահրամ Զուբինի կամ Միհրևանդակի հետ։ Պարսիկ զորավար Վահրամ Միհրևանդակը, որն ապստամբել էր Խոսրով II Ապրվեզի դեմ, հայ իշխաններին իր կողմը գրավելու համար խոստանում է վերականգնել Հայոց թագավորությունը իր նախկին սահմաններում. հյուսիսում մինչև Կովկաս և Աղվանից դուռը, և Ասորիքի կողմից՝ Արվաստանը, Մրծուհին և Նոր Շիրականը մինչև տաճիկների սահմանը և արևմուտքում մինչև Կապադովկիայի Կեսարիան և ինքը չի անցնի Ջարասպից մյուս կողմ¹⁰⁴։ Հետաքրքիր է, որ ըստ պարսիկ զորավարի, Հայաստանի սահմանները այդպիսին են եղել նախնյաց ժամանակ։ Անուղղակի որոշ փաստեր վկայում են, որ Հայաստանի հարավային սահմանը Աբենենյան տիրապետության շրջանում, իրոք, անցել է Ջարասպի տարածքով։ Պլինիոսի հիշատակած օրոնտներ ցեղը իրավացիորեն տեղադրվում է Ուսանդուզի շրջանում¹⁰⁵։ Հ. Մանանդյանի կարծիքով, այդ օրոնտների (ըստ Ս. Երեմյանի՝ ձիշտ ընթերցումն է օրոանդներ) հետ պետք է, որ կապ ունենա Վասպուրականի գավառներից մեկի՝ Արուանթունիքի (Երուանդունիքի) անունը¹⁰⁶։ Այդ գավառը կոչվում էր նաև Հայոց ծոր և գտնվում էր Վան քաղաքից հարավ՝ Հայոց ծոր (Խոշաք) գետի

¹⁰³ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների..., էջ 86, 80:

¹⁰⁴ Տե՛ս Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 83, 78: Սեբեոսի Ջարասպը ուսումնասիրողները ուղղում են «զԱրասիս» (տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ Աշխարհացոյց-ի, մաս II (Արևմտյան և հարավային աշխարհներ), Երևան, 2001, էջ 328), որը երկու դեպքում էլ ցույց է տալիս, որ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Հայաստանի հարավային սահմանը հասել է մինչև Ուրմիո լճի հարավարևմտյան ափերը:

¹⁰⁵ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 309; Երեմյան Ս., Հայկական առաջին պետական կազմավորումները, էջ 112:

¹⁰⁶ Տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 309; Երեմյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 112:

հովտում: Ըստ Հ. Ռաուլինսոնի, օրոնտների անունը պահպանված է այժմյան Ռևանդուզ տեղանվան և քրդական ռավանդի ցեղի անունների մեջ (Օրոնտ>Երվենտ>Ռեվենտ)¹⁰⁷:

Բացի Բեհիստունի արձանագրությունում հիշատակված Իզալա վայրից, ուսումնասիրողները փորձել են նաև տեղադրել արձանագրության մեջ հիշատակվող մնացած տեղանունները, որոնք նշված են Հայաստանի մեջ: Հ. Մանանդյանը տալիս է մնացած տեղանունների տեղադրման փորձերի համրագումարը: Դրանք պատկանում են Յուստին, Մարկվարտին ու Սանտալձյանին: Ֆերդ. Յուստին Ջուզան համեմատում է արդի քրդական Ջուզանի հետ և, բացի այդ, նման անուն ունեցող մի տեղ մատնացույց է անում նաև այժմյան Ջեզիրեի մոտ: Տիգրա բերդը նա հնարավոր է համարում նույնացնել այժմյան Տիլ գյուղի հետ, որը գտնվում է Տիգրիսի և Բոհտան-սուի միախառնման մոտ: Իսկ Աուտիյարա գավառը համապատասխան է համարում այժմյան Տիյարային, որը գտնվում է Մեծ Զաք գետի աջ և ձախ ափերին, Ջուլամերկի և Ամադիայի միջև: Ուշադրության արժանի են Աուտիյարա գավառի և Իզիտու կամ Իզալա երկրի մասին նաև Սանտալձյանի և Մարկվարտի դիտողությունները: Սանտալձյանը Աուտիյարան նույնացնում է Կորձայքի Այտվանք գավառին, իսկ Մարկվարտը ենթադրում է, որ Իզալա երկրի անունը կարող է համապատասխան լինել Իզալա լեռներին՝ Ամիդ-Դիարբեքիից դեպի հարավ-արևմուտք: Հ. Մանանդյանը Իզալայի ստույգ ընթերցումը համարում է Իզիտու և նույնացնում Մանայի մայրաքաղաք Իզիրտուի հետ՝ Ուրմիո լճի հարավ-արևմտյան

¹⁰⁷ Տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 309: Պերգամոն քաղաքից 12 կմ հեռավորության վրա գտնվող Բորիաջիք վայրում գտնված արձանագրությունում Արմենիայի սատրապ, իսկ հետո իբրև Մյուսիայի սատրապ Օրոնտես-Երվանդը (մ. թ. ա. V-IV դդ.) բակտրիական ծագում ունի (տե՛ս էլիբեկյան ժ., Երվանդունիների ծագման հարցի շուրջը, «ՊԲՀ», 1971, թիվ 2, էջ 113-114, Երեմյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 112-113): Ինչպես արդեն նշվել է պատմագիտական գրականության մեջ, Բակտրիա քաղաքը և Բակտրիանա երկիրը հայտնի են եղել նաև Զարիասպա անունով: Վերջինս էլ աղերսակցվում է Հայաստանի Զարասպ լեռին, որը գտնվում է Արդինի-Մուսասիր երկրում, Կելիշին լեռնանցքից հարավ և ունի 3497 մետր բարձրություն: Նրա ժամանակակից անունն է Սիահ-կուհ (տե՛ս Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 51; նույնի՝ Հայկական առաջին պետական կազմավորումները, էջ 113):

շրջանում, որի հետ կարող է, թերևս, առնչություն ունենալ ներկայիս Ջիրա գյուղաքաղաքը՝ Ռևանդուզ-Սերդեշտ ճանապարհի վրա¹⁰⁸: Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի կարծիքով, Ջուզան, Տիգրան, Աուտիարան և Վիաման գտնվել են Հյուսիսային Միջագետքի արևելյան և կենտրոնական շրջաններում¹⁰⁹: Ս. Երեմյանը Տիգրան կապում է Վասպուրականի Տայգրեան գավառի հետ, որը տեղադրում է Խանասորի լեռնանցքի և Աղբակ գետի միջև, որտեղ այս գավառի անունը հիշեցնում է Դեյզր վայրը¹¹⁰: Բ. Հարությունյանը Տայգրեան գավառը տեղադրում է Ուրմիո լճի հյուսիսային ափին, որի անունը պահպանվել է Զեգրեվան բնակավայրի անվան մեջ¹¹¹: Ուսումնասիրողներից Ս. Պետրոսյանը Ուլաման տեղադրում է Մարանդ և Սոֆիան բնակավայրերի միջև գտնվող Յամի լեռնանցքի մատույցներում: Տիգրան, ըստ հեղինակի, համապատասխանում է հայկական Տիգրանավանին, Գողթն գավառում, հետագա Ջուլայի տեղում կամ մոտակայքում, իսկ Ջուզան գտնվել է Արփա գետի ստորին հոսանքի մոտ, որտեղ հետագայում հիշատակվում է Դուդանգա գյուղը (Շարուրում)¹¹²:

Ստորև մենք կփորձենք առաջադրել վերոհիշյալ տեղանունների տեղադրությունների մեր տեսակետները: Ջուլահյան, մեր կարծիքով, թերևս Սասուն գավառն է, որի բերդերից մեկը կոչվել է Ջուլա-Սուսանց¹¹³: Վանում հայտնաբերված իր արձանագրություններից մեկում Մենուա արքան հիշատակում է Ուսուսուանի երկիրը՝ Արպույանի քաղաքով նվաճելու մասին: Ուսուսուանիի հետ հիշատակվում են Նիրիբայի դաշտի երկիրը՝ Կալիբիլիանի քաղաքով, Տուշուրիեխի ցեղի երկիրը՝ Խուլմերունի քաղաքով, Էրունի քաղաքը, Ուլիբանի երկիրը՝ Կիրպունունի քաղաքով¹¹⁴: Ն. Ադունցը Ուսուսուանի անունը կապում

¹⁰⁸ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 289-291:

¹⁰⁹ Տե՛ս Тер-Мартиросов Ф., Армения в период восстания 522-520 гг. до н. э., «ՊԲՀ», 2001, թիվ 1, էջ 236:

¹¹⁰ Տե՛ս Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 84:

¹¹¹ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգը..., էջ 378:

¹¹² Տե՛ս Պետրոսյան Ս., Դադարշիշի գորաբանակի նահանգի երթուղին, էջ 151-164:

¹¹³ Տե՛ս Հակոբյան Թ., և ուրիշներ, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 323:

¹¹⁴ Տե՛ս Арутюнян Н., КУКН, էջ 64:

է Սասունի հետ: Ն. Աղոնցի լեզվաբանական համեմատությունը հաստատվում է նաև աշխարհագրական տեսակետից: Ուսուսումնից առաջ հիշատակվող Կալիբիլիանի քաղաքը փորձում է մոտեցնել Ջիբենեսուի ակունքներում գտնվող Բիլ-Կալենին, իսկ Ուսուսումնից հետո հիշատակվող Խուլմերունի քաղաքը աստուրական Կուլլիմերին է, հայկական Ք(ու) դիմարը¹¹⁵: Փաստորեն, Կալիբիլիանի և Խուլմերունի միջև գտնվող Ուսուսումնի երկիրը միանշանակ Սասունի շրջանն է: Հենց այս Ուսուսումնի երկիրը (ու-ի անկումով) նույնացնում ենք Բեհիստունի արձանագրության Ջուզահյայի հետ: Համեմատության համար նշենք, որ սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում են տեղանուններ, որոնք գրվում են և՛ ս, և՛ զ ձևերով: Օրինակ, Սուսուկու-Ջիզակ, Ջիկիրտու-Սագարտիա: Եթե ճիշտ է Շաշնու-Սասուն անցումը¹¹⁶, ապա չենք բացառում, որ չափ անցման դեպքում Շաշնուն կապ ունենա նաև Ջուզահյայի հետ: Այս առումով կարելի է համեմատել Ջազգիսա-Շաշգիսա քաղաքի անունը¹¹⁷: Աուտիյարա տեղանունը, մեր կարծիքով, համապատասխանում է աստուրական արձանագրություններում հիշատակվող Ուդա-Ուդու քաղաքին¹¹⁸, որը Ն. Աղոնցը նույնացնում է բյուզանդական Χουδδων-ին ներկայիս Մագարտայի շրջանում¹¹⁹: Դ. Ալիշանը հիշատակում է Ութա-Ուտայեցվոց երկիրը, որը տեղադրում է Դիարբեքիի նահանգում՝ Տիգրիսի ձախակողմյան Քաղիրթ վտակի հովտում¹²⁰, որը համապատասխանում է հետագայի Սիվանի գավառակին, այն է՝ Աղձնիք աշխարհի Նփրկերտ գավառի տարածքին: Միգուցե, Ութա-Ուտայեցվոց երկիրը կարելի է կապել Աուտիյարայի հետ, բայց դժվարությունն այն է, որ մեծավաստակ գիտնականը չի նշում իր աղբյուրը: Արդյոք Աուտիյարա-Ութա անունը կարելի է տեսնել օրտա ժողովրդի անվան մեջ, որը մ. թ. VI դարում ապրում էր Անգիտենե-Անձիտ գավառում, եթե ընդունենք, որ «ր»-ն այստեղ աճական է: Եթե համեմատենք Վահումիսայի առաջին (Իզալա) և

երկրորդ (Աուտիյարա) ճակատամարտերի միջև ընկած ժամանակային մեծ տարբերությունը (առաջինը 522թ. դեկտեմբերին, իսկ երկրորդը 521թ. հունիսին), ապա շատ ավելի հավանական կլիներ երկրորդ ճակատամարտի վայրը փնտրել Հայաստանի խորքերում:

Հետաքրքիր է այն իրողությունը, որ ձեռագրական կենտրոնների թվում հիշատակվում է Խոյաման՝ առանց տեղադրությունը ճշտելու¹²¹, թերևս այն կարող էր ծագել Հույամա ձևից, որը բոլոր հիմքերը կան կարծելու, որ, ամենայն հավանականությամբ, աղբյուր ունի Ույամայի հետ: Ըստ իս, Տիգրա ավանը տեղադրվում է Նոր-Շիրական երկրում, որի հետ, մեր կարծիքով, սերտորեն կապված է անվանական տեսանկյունից: Հ. Մանանդյանը, քննելով Նոր-Շիրական երկրի և բղջխության հարցը, բերում է Պլինիոսի տեղեկությունը՝ Հ. Մարկվարտի ուղղումներով. «Արդ՝ Գորդիացիներին հարևան են Ազոնները [ըստ Մարկվարտի՝ Ազոնները], որոնց միջով հոսում է Ջերբիս գետը [ըստ Մարկվարտի՝ Բոհտան-սուն, մեր կարծիքով, Մեծ Ջաբը] և թափվում Տիգրիսի մեջ. Ազոններին հարևան են [եռնաբնակ Սիլիկները [ըստ Մարկվարտի՝ Sidices= Silices] և Օրոնտները, որոնց արևմտակողմում գտնվում է Գավգամելա քաղաքը, ինչպես և Սուերը ժայռերի մեջ: Սիլիկների վերևում են Սիտրերը [ըստ Մարկվարտի՝ Շի'րաի= Sitrae], որոնց միջով հոսում է Հայաստանից Լյուկոս գետը [ըստ Մարկվարտի՝ Ջավը, մեր կարծիքով, Խաբուր-սուն]: Սիտրերից դեպի ձմեռնային արևածագը գտնվում է Ազոխիս քաղաքը (իմա՝ Ջախոն-Խ. Հ.)»¹²²: Հ. Մանանդյանը կիսում է սիտրերի ուղղումը սիգրերի և Սիգրիանե երկիրը տեղադրում է այժմյան Սիդիկանի և Ռևանդուզի հյուսիսակողմում և Մեծ Ջաբ գետի վերին հոսանքի շրջաններում: Շարունակելով միտքը՝ Հ. Մանանդյանը գրում է. «որ սիգրերի (շիգրերի) Սիգրիան կամ ավելի ճիշտ՝ Շիգրիան, այս երկիրն է, որ Շիրակ կոչվող ցեղի անվան ազդեցությամբ և բաղաձայնների դրափոխությամբ (metathesis) հին հայերենում դառել է Նոր-Շիրական, իսկ Թեոփիլակտոսի մոտ, որը յոթերորդ դարի առաջին կեսի բյուզանդական հեղինակ է՝

¹¹⁵ Տե՛ս Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 199:

¹¹⁶ Տե՛ս Կարապոզյան Հ., Սեպագիր տեղանուններ, էջ 41: Հեղինակը Ուսուսումնին կապում է Բսանցի հետ, (անդ, էջ 307, ծանոթ. 11):

¹¹⁷ Տե՛ս Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 50:

¹¹⁸ Տե՛ս АВНУ, 22, 23 (III, 109).

¹¹⁹ Տե՛ս Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 74:

¹²⁰ Տե՛ս Ալիշան Դ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 43:

¹²¹ Ինչ Հակոբյան Թ., և ուրիշներ, նշվ. աշխ., էջ 768:

¹²² Մանանդյան Հ., Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, էջ 308:

Շիրազան (Σιραζανῶν χωμῆ)»¹²³: Հ. Մանանդյանի կարծիքով, Նոր-Շիրականի հին Շիգրիան անունը Շիգռ ծնով պահպանվել է Ղևոնդի մոտ (հեղինակը Ջիդռոնը ուղղում է Շիգռո)¹²⁴: Թեոփիլակտես Սիմոկատտայի հիշատակած Սիրազանոն գյուղը, հնարավոր է, որ ներկայիս Շիրքենդի գյուղն է¹²⁵: Թեոփիլակտեսի Սիրազանոն գյուղը Հ. Ռաուլինսոնը համադրել է Tepe Sirgān-ի հետ, այժմյան Ուշնուի շրջանում¹²⁶:

Ստրաբոնի Սիգրիանեն նույնպես կապվում է Սիգրեր-Շիգրերի հետ.«Առավել լայնության Մարաստանը, ըստ երևույթին, հասնում է Ջագրոսի լեռնանցքից (որը կոչվում է Մարական դռներ) Սիգրիանեի միջով մինչև Կասպիական դռները, այն կազմում է 4100 ստադիոն»¹²⁷: Ինչպես կարելի է եզրակացնել այս տեղեկությունից, Սիգրիանեն մտել է Մարաստանի մեջ: Մենք հակված ենք կարծելու, որ Մարական դռները համապատասխանում են ներկայիս Շինակի լեռնանցքին, իսկ Կասպիական դռները գտնվել են Ռագայի (ներկայիս Ռեյը) մոտ: Ըստ հեղինակի, Շինակի լեռնանցքը նույնպես մտել է Սիգրիանեի մեջ: Պտղոմեոսի Սիգրիանիկեն (VI, 2, 6), հնարավոր է, որ կապ ունի Սիգրիանե-Շիրականի հետ: Տիգրա տեղանունը նույնացնում ենք Շիգրիա-Սիրազանոնի հետ և այդ առումով համեմատում ասսուրական արձանագրություններում հանդիպող Շիգրակկա-Տիգրակկա-Սիգրիա-Սիգրինա-Տիգրիշ տեղանվան հետ, որը լայնորեն հանդիպում է Իրանի տարածքում և քննության է առնվել Է. Գրանտովսկու կողմից¹²⁸: Ելնելով վերևում կատարված քննությունից՝ մենք գտնում ենք, որ, ամենայն հավանականությամբ, «արքայական ձանապարհը» Հայաստանում ունեցել է հետևյալ երթուղին՝ Ուռհա-Վերանշեիր-Մարդին-Մծբին, որից արևելք սկսվում էր Ասորեստանը:

Աբենենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանի Հայաստանի մասին կարևորագույն աղբյուրը

¹²³ Անդ. էջ 310:

¹²⁴ Անդ:

¹²⁵ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի բղեշխությունների և բղեշխության հաստատության շուրջ, «Հանդես Ամսորեայ», Վիեննա, 2001, թիվ 1-12, էջ 113:

¹²⁶ Անդ, էջ 112:

¹²⁷ Strabo, XI, XIII, 8.

¹²⁸ Տե՛ս Грантовский Э., Ранняя история иранских племен Передней Азии, Москва, 1970, с. 241-245.

Քսենոփոնի «Անաբասիս» աշխատությունն է, որի մեջ նկարագրված է հունական զորքի վերադարձը Միջագետքից Հայաստանի և Տրապիզոնի վրայով դեպի Հունաստան: Քսենոփոնը դեպքերի ականատես հեղինակ է, և նրա հաղորդած տեղեկություններն արժեքավոր են: Ուստի հասկանալի է, որ Քսենոփոնի տեղեկությունները վերաբերում են Հայաստանի (Արմենիայի) այն մասերին, որոնց միջով նա անցել է հունական զորքի հետ: Ստորև ներկայացնում ենք հելլենների նահանջի երթուղու վերաբերյալ մեր քննության արդյունքները, որոնք, ըստ իս, Հայաստանի պատմական աշխարհագրության համար կարևոր նշանակություն ունեն: Դատելով Քսենոփոնի տեղեկությունից՝ հույները պետք է անցած լինեին Կորդուքի՝ կարդուխների երկրի արևմտյան մասով: Կորդուքի արևելյան մասի վերաբերյալ Քսենոփոնը տեղեկություններ չի հաղորդում: Քսենոփոնը հայտնում է, որ երբ կարդուխները պայման են կնքում դաշտային երկրի սատրապի հետ, ապա հաղորդակցվում են թե՛ իրենք նրանց հետ, թե՛ նրանք իրենց հետ¹²⁹: Դաշտային երկիրը IX սատրապությունն է: Կորձայքի Կորդուք գավառի անունն առաջացել է Կորդու կամ Կարդու ցեղանվանումից, որի առաջին հիշատակությունը վերաբերում է մ. թ. ա. V դարի վերջին: Անժխտելի է, որ հույները ցեղանվանը ծանոթացան կամ կարդուխներից, կամ էլ նրանց հարավային հարևաններից: Համենայն դեպս, եթե ցեղանունը վերցնեին հայերից, այն կարդուխ չէր հնչի: Հնագույն շրջանում ցեղանունը եղել է Կորդու, որը և փոխառվել է հայերի կողմից: Սակայն սեմական լեզուներում երկրանունը հանդիպում է Qardū, Qardō և Qardā ձևերով¹³⁰, որը խոսում է այն մասին, որ կարդուխերենում մինչև մ. թ. ա. V դարը տեղի է ունեցել o>a հնչյունափոխություն, որը, հատուկ լինելով նաև հայերենին, տվյալ դեպքում հայերենում տեղի չի ունեցել¹³¹: Միաժամանակ, չնայած հույն հեղինակը ցեղանունը հիշատակում է Καρδοῦχοι գրությամբ, այսուհանդերձ ցեղը կոչվել է ոչ թե կարդուխ, այլ կարդու, քանի որ հին հունարենում «X»-ն

¹²⁹ Տե՛ս Անաբասիս, էջ 81:

¹³⁰ Տե՛ս Հյուբշման Հ., Հին Հայոց տեղոյ անունները, էջ 202:

¹³¹ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն..., էջ 273:

արտասանվում էր «ք», հետևաբար հույները ցեղանունը ընկալել են կարդուք հնչումով: Վերջինիս «ք»-ն պարզապես հոգնակիակերտ մասնիկ է՝ լիովին համարժեք հին հայերենի հոգնակիակերտին: Հույները չեն ընկալել այն նշված իմաստով, ուստի և իրենց հերթին ավելացրել են հունարենի հոգնակիակերտ -οί-ն (հմմտ. Σαυξ=Ταοχοί): Այս ամենը խոսում է այն մասին, որ չնայած հայերի և կարդուխների թշնամական հարաբերություններին, վերջիններս նույնպես հայկական ցեղ էին¹³²: Հնարավոր է, որ արդեն մ. թ. ա. V դարի վերջին ռազմատենչ ու անկախ կարդուխները դուրս էին եկել նաև Տիգրիսի աջափնյակը, ինչն արդեն աղբյուրներում արձանագրված է մ. թ. ա. 68 թվականի դրությամբ: Մ. թ. ա. 68 թվականին Լուկուլլոսը թողնում է Կորդուքը, որտեղ սկսվել էր հացահատիկների հունձը, և շարժվում դեպի Մշո դաշտ, որտեղ, Պլուտարքոսի հաղորդմամբ, հացաբույսերի ցանքսերը դեռ կանաչ էին¹³³: Կորդուք գավառի լեռնային պայմաններում հացաբույսերը հասունանում են գրեթե նույն ժամանակում և անգամ ավելի ուշ, քան Մշո դաշտում: Ուստի անտիկ հեղինակն, անկասկած, ի նկատի ունի Կորդվաց թագավորության արևմտյան մասը, որը ջերմ կլիմա ունեցող տափարակ երկիր էր, որտեղ գտնվում էր կարդուխների Սարիսա-Շարիշ քաղաքը¹³⁴:

Համաձայն Քսենոփոնի, կարդուխների և արմենների սահմանը Կենտրիտես գետն էր¹³⁵, որն իրավացիորեն նույնացվում է Ջերմ գետին կամ ներկայիս Բոհտան-սուին¹³⁶: Եվ, իրոք, գետի հակառակ ափին նրանց սպասում էին սպառազինված հեծյալներ և հետևակ զորքեր, որոնք «Օրոնտասի և Արտուխասի արմեններն էին և մարդերն ու խալդայները վարձկան», և փորձում են արգելել հեյլեններին մտնել Հայաստան¹³⁷: Քսենոփոնի այս տեղեկության մեջ անհրաժեշտ է պարզել, թե «վարձկանությունը» վերաբերում է բոլորին՝ արմեններին, մարդերին ու խալդայներին, թե վերջին երկու

ցեղերին կամ էլ միայն խալդայներին: Մարդերի էպոնիմը, համաձայն սկզբնաղբյուրների, պահպանվել է պատմական Հայաստանի աշխարհագրական անուններում¹³⁸: Օրինակ, ըստ Ն. Ադոնցի, հնարավոր է, որ մարդադյան մարդերը ծագում են այն մարդերից, որոնք խալդայների հետ միասին շարժվել են դեպի հյուսիս և գրավել այն վայրերը, որոնք կոչվեցին Մարդադի և Խաղտիք, իսկ մարդերը Մարդաստան եկան, հավանորեն, ավելի ուշ Իրանի կողմից¹³⁹: Նախ նշենք, որ խալդայները նույնանում են սկյութներին և չէին կարող շարժվել հարավից հյուսիս, քանի որ այդ ժամանակներում նրանք արդեն հաստատվել էին իրենց անունով կոչվող Խալիտու-Խաղտիք երկրում¹⁴⁰: Անշուշտ, դժվար է Քսենոփոնի միայն մեկ անգամ մարդերի հիշատակումից ելնելով, ասել, թե մարդերը տվյալ ժամանակաշրջանում գտնվում էին Մարդադիում, Մարդաստանում և այլուր: Բայց և այնպես, կարելի է ենթադրել, որ տվյալ տեղեկության մեջ Արտուխասի հիշատակումը մարդերին կապում է ավելի շուտ Արևելյան Հայաստանի հետ: Համենայն դեպս, կարևոր է ընդգծել մեջբերված տեղեկությանը հաջորդող նախադասությունը. «Ասում էին, թե խալդայներն ազատ են և խիզախ. նրանք զինված էին հյուսկեն երկայն վահաններով և նիզակներով»¹⁴¹: Ինչպես տեսնում ենք, մարդերի ազատ լինելու մասին չի նշվում, իսկ խալդայների ազատ լինելը հաստատվում է Քսենոփոնի այլ տեղեկություններով ևս: Սա նշանակում է, որ մարդերը, ինչպես փաստանները, տառիները, հետպերիտները, մտել են Հայաստանի մեջ:

Ջորավար-պատմիչն իր հիշյալ շարադրանքի հաջորդ տողերում գրում է հույների գետանցման մասին: Հույները, գետը անցնելուց և կողմում ունենալով, շարժվում են դեպի գետանցը, և մինչև Կորդուքի ստիպումն ու իր զորամասը մտան գետը՝ «Քսենոփոնը զորապահ զորամասից ամենաթեթևներին վերցնելով իր հետ,

¹³² Անդ, էջ 274:

¹³³ Տե՛ս Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, կազմեց, հին հունարենից թարգմանեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց՝ Ս. Գրքաշարյան, Երևան, 2001, Լուկուլլոս, 31, էջ 72:

¹³⁴ Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 274-275:

¹³⁵ Տե՛ս Անաբասիս, էջ 88-89; Anabasis, Books IV-VII, p. 24-25.

¹³⁶ Տե՛ս Հյուբշման Հ., նշվ. աշխ., էջ 199:

¹³⁷ Տե՛ս Անաբասիս, էջ 89:

Տե՛ս Վարդանյան Վ., Մարդերը Վասպուրականում, «ՊԲՀ», 1971, թիվ 3, էջ 51; Արևելյան Է., Մարդերի ցեղը հին Հայաստանում (մ. թ. ա. V-մ. թ. I դդ.), «ՊԲՀ», 1970, թիվ 1, էջ 203-208:

Տե՛ս Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 464, ծանոթ. 1:

Տե՛ս Խորիկյան Հ., Արեմենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (այսուհետև՝ «ԲԵՀ»), 2006, թիվ 2, էջ 117-120:

Տե՛ս Անաբասիս, էջ 89:

ամբողջ թափով ետ վազեց նորից դեպի այն ճանապարհը, որը տանում էր վեր դեպի հայկական լեռները, ձևացնելով, որ իբր ցանկանում են այնտեղով գետն անցնել և թիկունքից կտրել գետի մոտ կանգնած հեծյալներին: Թշնամիները՝ նկատելով, որ խեյրիստոփոսի զորամասը հաջողությամբ է անցնում գետը, իսկ Քսենոփոնի ջոկատը շտապում է դեպի ետ, վախեցան շրջապատվելուց և արագ կերպով վազեցին դեպի գետից վեր տանող ճանապարհը, և հասնելով այնտեղ, բարձրացան լեռը»¹⁴²: Այնուհետև Քսենոփոնը նույնպես վերադառնում է դեպի գետն անցնող զորամասը: Մինչև գետանցումը Քսենոփոնը նշում է, որ «տեսանելի միակ մի ճանապարհ կար, որը վեր էր տանում և կարծես ձեռակերտ լիներ»¹⁴³: Հավանաբար, պատմիչը նկատի ուներ հենց այս ճանապարհը, երբ գրում էր, որ վերջապահ զորամասի հետ «ամբողջ թափով ետ վազեց նորից դեպի այն ճանապարհը, որը տանում էր վեր դեպի հայկական լեռները» և թշնամիներն էլ, վախենալով շրջապատվելուց, վազեցին դեպի գետից վեր տանող ճանապարհը և հասնելով այնտեղ՝ բարձրացան լեռը: Կարելի է եզրակացնել, որ Քսենոփոնը շարժվել է գետանցման վայրից դեպի հարավ, և եթե տվյալ ճանապարհը, որը, հավանական է, արդեն հիշատակված ձեռակերտ ուղին էր, ապա հայկական սարերը նույնանում են Հայկական Տավրոսի հետ:

Հելլեններն անցել են Կենտրիտեսը Բաղեշ գետի հետ միախառնվելու շրջանից քիչ հարավ և այնուհետև շարժվել Բաղեշ գետի հոսանքն ի վեր, որտեղ «կարդուխների դեմ կռիվների պատճառով գետի մոտ գյուղեր չկային»¹⁴⁴: Տվյալ դեպքում խոսքը կարող է միայն վերաբերել Բաղեշ գետին, որն ավելի մոտ էր կարդուխներին և որը շատ անգամ էին անցել կարդուխները: Ուստի և, Գ. Տիրացյանի կարծիքը, թե հույները Կենտրիտեսն անցնելուց հետո շարժվել էին Քաղիթ գետի հովտով և հաղթահարելով Սասնա լեռները իջել դաշտ և հասել Տելեբոաս գետին¹⁴⁵ անընդունելի է: Մտածել, որ գետը կարող էր լինել Սալնո ջուրը կամ

առավել ևս Քաղիթը, չի բխում ոչ մի փաստացի հիմքից, քանի որ Քսենոփոնն, անկասկած, կնշեր այս գետերի մասին: Նաև անհնար է, որ Քսենոփոնը չնշեր բնակավայրերի մասին, եթե հելլենները շարժվեին Բաղեշից արևմուտք, այն դեպքում, երբ հեղինակը հայտնում է, որ գետի մոտ գյուղեր չկային: Եվ, որ ամենակարևորն է, պատմիչը նշում է Տիգրիսի ակունքներն անցնելու մասին¹⁴⁶: Դեռևս իրենց նահանջի սկզբին հույները որոշել էին գետերն անցնել ակունքների շրջանում¹⁴⁷: Ընդ որում, նրանք գիտեին, որ, եթե ուզեման, կարող են անցնել Տիգրիսի ակունքները, իսկ եթե չցանկանան, կարող են գետը շրջանցել¹⁴⁸: Հետևաբար, Արմենիայում նրանք Տիգրիսը չեն շրջանցել և Բաղեշի ակունքներն էլ նույնացրել են Տիգրիսի ակունքին, որն էլ, նրանց կարծիքով, շրջանցել են:

Անցնելով «Տիգրիսի ակունքը»՝ հույները «գնացին երեք կայան տասնհինգ փարսախ, մինչև Տելեբոաս գետը: Այն գեղեցիկ էր, բայց ոչ մեծ, իսկ գետի մոտակայքում կային շատ գյուղեր: Այս վայրը կոչվում էր արևմտյան Արմենիա: Նրա հյուպարքոսն էր Տիրիբազոսը, որը, լինելով արքայի բարեկամը, երբ ինքը ներկա էր գտնվում, ուրիշ ոչ ոք արքային ձի չէր նստեցնում»¹⁴⁹: Տելեբոաս գետը պատմագիտական գրականության մեջ հիմնականում նույնացվել է Մեղ կամ Մեղրագետի հետ: Այս նույնացումը, մեր կարծիքով, կասկածելի է: Նախ և առաջ, Քսենոփոնը «Տիգրիսի ակունքներից» մինչև Տելեբոաս գետը հաշվում է տասնհինգ փարսախ (շուրջ 90 կմ), որը շատ ավելին է, քան Բաղեշի ակունքներից մինչև Մեղ գետը: Ընդ որում, եթե Տելեբոասը նույնանար Մեղ գետին, ապա հույները կմոտենային վերջինիս ակունքների շրջանից, որը Քսենոփոնի տեղեկությունից չի երևում: Մեր համոզմամբ, հույներն, անցնելով Բաղեշի ակունքները և լեռնանցքը, հասել են տասնհինգ փարսախ ընթանալուց հետո Տելեբոաս գետին, որը կարելի է նույնացնել Լիզ կամ էլ Կորի ձոր (Թուլանը, այժմ Զյոռսու) գետերից որևէ մեկի հետ:

¹⁴² Անդ, էջ 90-91:

¹⁴³ Անդ, էջ 89:

¹⁴⁴ Անդ, էջ 93:

¹⁴⁵ Տե՛ս Տիրացյան Գ., «Անաբասիսը» և Հայաստանը.-Անաբասիս, էջ 224-225:

¹⁴⁶ Տե՛ս Անաբասիս, էջ 93:

¹⁴⁷ Անդ, էջ 68:

¹⁴⁸ Անդ, էջ 82:

¹⁴⁹ Անդ, էջ 93; Anabasis, Books IV-VII, p. 38-39.

Պատմագիտության մեջ տարակարծությունների տեղիք է տվել նաև Արևմտյան Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկությունը: Ելնելով Արևմտյան Հայաստանի մասին Քսենոփոնի տեղեկությունից՝ ուսումնասիրողները ենթադրել են նաև Արևելյան Հայաստանի գոյությունը: Այս ենթադրությունը, չնայած այդ մասին չկա ուղղակի տեղեկություն, հնարավոր է: Քանի որ Տիրիբազոսը հիշատակվում է որպես Արևմտյան Հայաստանի հյուպարքոս, ապա, թերևս, կարելի է մտածել, որ Օրոնտասի հետ հիշատակվող Արտուխասն էլ Արևելյան Հայաստանի հյուպարքոսն էր: Որոշ ուսումնասիրողներ փորձել են Քսենոփոնի հիշատակած Արևմտյան Արմենիան նույնացնել XIII սատրապությանը, իսկ Արևելյան Հայաստանը, որի գոյությունը ենթադրվում է՝ XVIII սատրապությանը¹⁵⁰: Սակայն, ինչպես Հերոդոտոսի, այնպես էլ Քսենոփոնի տեղեկությունները հաստատում են միասնական երկրի գոյության մասին¹⁵¹, որը Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապություններից մեկն էր, որտեղ, հավանաբար, շարունակվում էր պահպանվել թագավորական հին դինաստիան, որի ներկայացուցիչները երբեմն նաև սատրապներ էին: Այդպիսին էր նաև, ամենայն հավանականությամբ, «Անաբասիս»-ում հիշատակված Օրոնտասը՝ պարսից արքայադստեր ամուսինը¹⁵² և Հայաստանի տիրակալը: Հետաքրքիր է, որ Քսենոփոնը Օրոնտասին սատրապ չի համարում և գրում է, որ Հայաստանին իշխում էր Օրոնտասը: Սա հավանաբար, ցույց է տալիս, որ Օրոնտասը և՛ թագավոր էր, և՛

¹⁵⁰ Տե՛ս Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 433, ծանոթ.1, Սարգսյան Գ., Ուրարտական տերությունը և հայերը, էջ 61-70 (հեղինակը Արևելյան Հայաստանը համարում է «բուն» Հայաստան), Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն..., էջ 71; Երեմյան Ս., Հայկական առաջին պետական կազմավորումները, էջ 109, 112; Новосельцев А., Генезис феодализма в странах Закавказья, Москва, 1980, с. 91.

¹⁵¹ Տե՛ս Տիրացյան Գ., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VIդ. վերջ-մ. թ. ա. IIIդ. վերջ), էջ 79 (հեղինակի կարծիքով, Հայաստանի երկու՝ XIII և XVIII սատրապությունների բաժանումը անփոփոխ է մնում մինչև մ. թ. ա. V դարի 30-20-ական թվականները, և Քսենոփոնի ժամանակ Հայաստանը մեկ սատրապություն էր): Ս. Կրկյաշարյանը նույնպես կարծում է, որ Դարեոս Ա-ի ժամանակ Հայաստանը բաժանված էր երկու՝ XIII և XVIII սատրապությունների, իսկ Քսենոփոնի ժամանակ արդեն Հայաստանը մեկ սատրապության մեջ էր (տե՛ս Կրկյաշարյան Ս., Ժողովրդագրական տեղաշարժերը հին Հայաստանում, «Հայոց պատմության հարցեր», Երևան, 2005, թիվ 5, էջ11):

¹⁵² Տե՛ս Անաբասիս, էջ 75:

սատրապ: Օրինակ, համեմատության համար նշենք, որ Կիլիկիայում՝ IV սատրապությունում, թագավորական դինաստիան¹⁵³ շարունակվում էր պահպանվել մինչև մ. թ. ա. V դարի վերջը¹⁵⁴: Արևելյան Հայաստանի հյուպարքիան պետք է գտնվեր Արևմտյան Հայաստանից արևելք: Արդ, որոնք էի՞ն վերջինիս սահմանները: Բաղեշի հովտից մինչև Տելեբոաս գետը (Լիզ կամ Կորի ձոր) Քսենոփոնի մոտ միայն Հայաստան է: Տելեբոաս գետի մոտ արդեն նշվում է Արևմտյան Հայաստանի մասին: Ելնելով այն տեղեկություններից, որ Տիրիբազոսը հույներին հետապնդում է մինչև Եփրատի (= Արածանի) վերին հոսանքի շրջանը¹⁵⁵, ապա Արածանիի վերնագավառը նույնպես մտել է Արևմտյան Հայաստան վարչական միավորի մեջ: Արևմտյան Հայաստանի սահմանների պարզաբանման համար որոշակի եզրակացությունների հիմք են հանդիսանում հետևյալ տեղեկությունները: «Անաբասիս»-ի վերջում նշվում է, որ Տիրիբազոսը փասիանների, հեսպերիտների տիրակալն էր¹⁵⁶: Փասիանների և հեսպերիտների տեղադրությունը հստակ է. առաջինը՝ Բասեանում, երկրորդը՝ Սպերի շրջանում: Միաժամանակ կարելի է ենթադրել, որ Տիրիբազոսի ենթակայության տակ գտնվել են նաև տաոխները, քանի որ փասիանների երկրից՝ Բասեանից, դուրս գալուց հետո, հույները մտան տաոխների երկիրը՝ Տայք: Համաձայն Քսենոփոնի, Տիրիբազոսն ուներ և՛ իր զորքը, և՛ վարձկան խալկոբներ ու տաոխներ¹⁵⁷: Այս տեղեկության մեջ վարձկաններ համարված են միայն խալկոբները, քանի որ տաոխները, ինչպես և փասիանները, հեսպերիտները, մտնում էին Հայաստանի մեջ: Այսպիսով, «Անաբասիս»-ի տեղեկություններից երևում է, որ Արևմտյան Հայաստանի հյուպարքիան ընդգրկում էր Արածանիի միջին և ստորին հոսանքների տարածքները, Բասեանը, Տայքը, Սպերը: Անշուշտ, Արևմտյան Հայաստանն ունեցել է, ըստ էության, ավելի մեծ սահմաններ, հատկապես արևմտյան ուղղությամբ, սակայն Քսենոփոնն այդ մասին լռում է: Արևելյան Հայաստանն էլ,

¹⁵³ Տե՛ս Հերոդոտոս, V, 118, VII, 98: Տե՛ս նաև Անաբասիս, էջ 11-13, 197:

¹⁵⁴ Տե՛ս Дандамаев М., Политическая история Ахеменидской державы, Москва, 1985, с. 231. Տե՛ս նաև Дандамаев М., Луконин В., նշվ. աշխ., էջ 111:

¹⁵⁵ Տե՛ս Անաբասիս, էջ 95:

¹⁵⁶ Անդ, էջ 197:

¹⁵⁷ Անդ, էջ 94; Anabasis, Books IV-VII, p. 42-43.

բնականաբար, պետք է տարածվեր Արածանիի վերնագավառից, Տայքից և Բասեանից արևելք, թե ինչպիսի՞ սահմաններում, այդ մասին «Անաբասիս»-ը տեղեկություններ չի հաղորդում:

Հույները Տելեբոասի շրջանից անցնում են ևս տասնհինգ փարսախ և հասնում մի ապարանքի, «որի շուրջը բազմաթիվ գյուղեր կային, լի զանազան պարենով»¹⁵⁸: Այստեղից հույներն ամայի տարածություններով ընթանում են տասնհինգ փարսախ, հասնում Եփրատի (= Արածանի) ակունքների մոտակայքը և, մինչև պորտը թրջվելով, գետանցում կատարում¹⁵⁹: Այնուհետև խոր ձյան և դաշտի միջով հույներն անցնում են տասներեք փարսախ և էլի ինչ որոշ տարածություն և իջևանում հայկական գյուղերում¹⁶⁰: Տվյալ երթուղու պարզաբանման համար հետաքրքրություն է ներկայացնում հետևյալ տեղեկությունը: Քսենոփոնը գրում է. «...զինվորներից ոմանք ետ էին մնում. և տեսնելով ինչ-որ սև տեղ, որն առաջացել էր ձյան վերանալու պատճառով, նրանք ենթադրեցին, թե ձյունը հալվել է. և իրոք այն հալվել էր մոտիկ անտառածորում գտնվող աղբյուրի հետևանքով, որը գոլորշի էր արձակում»¹⁶¹: Պատմագիտական գրականության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ աղբյուրը համապատասխանում է Վարշակի ջերմուկներին¹⁶²: Նշանակում է, որ հույներն անցել են աշխարհացույցյան Ծաղկոտն գավառի տարածքով¹⁶³ և, հավանաբար, ապաստանում են աշխարհացույցյան Բագրևանդի գյուղերում, որտեղ էլ Խեյրիսոփոսի և Քսենոփոնի՝ թե այդ ի՞նչ երկիր

է հարցին, գեղջավազը պատասխանում է, թե Արմենիան է, և հարևան երկիրը խալյուբների երկիրն է, և ցույց տալիս այնտեղ տանող ճանապարհը¹⁶⁴: Պատմագիտության մեջ արդեն նշվել է, որ չնայած այն իրողությանը, որ հույներն այնուհետև անցել են փասիանների և տաոխների երկրներով և մտել խալյուբների երկիրը, այդուհանդերձ փասիանները և տաոխները գյուղապետի համար սոսկ հայեր էին և միայն խալյուբներն էին, որ համարվում էին այլազգիներ¹⁶⁵:

Բագրևանդից (մեր կարծիքով) հույները շարժվում են գեղջավազի ուղեկցությամբ, որը մոտ երեք կայան տասնհինգ փարսախ, շեղում է նրանց ճանապարհը, ըստ էության, դեպի արևելք¹⁶⁶: Գեղջավազի փախուստից հետո հույներն «այնուհետև առաջ գնացին յոթ կայան՝ օրական հինգ փարսախ, Փասիս գետի մոտ, որի լայնքը մոտ մեկ պլեթրոն էր (մոտ 30 մ-իս. Հ.): Այստեղից առաջ գնացին երկու կայան՝ տասը փարսախ, և լեռնանցքով դաշտ իջնելիս նրանց դեմ ելան խալյուբները, տաոխները և փասիանները»¹⁶⁷: Մեր կարծիքով, «Փասիս գետի մոտ» արտահայտության փոխարեն ճիշտ կլինի «Փասիս գետի երկայնքով» թարգմանությունը¹⁶⁸, քանի որ հասնելով գետին՝ հույները պետք է շարժվեին հոսանքին հակառակ ուղղությամբ և ակունքներից ոչ հեռու անցնեին գետը: Դիշտ է, Քսենոփոնը չի նշում Փասիսի ակունքներն անցնելու մասին, սակայն Փասիս-Երասխի պես մեծ գետը նրանք պետք է անցնեին ակունքների շրջանում, ինչպես անցել էին Տիգրիսը (իմա՝ Բաղեշը), Եփրատը (իմա՝ Արածանին): Հույներն, հավանաբար, Երասխն անցել են պատմական Վաղարշավանի¹⁶⁹ շրջանում, որտեղ ուշ ժամանակներում հայտնի էր Հովվի (Քյոփրիքյոյ) կամուրջը՝ Մուրց

¹⁵⁸ Անդ, էջ 93:

¹⁵⁹ Անդ, էջ 95:

¹⁶⁰ Անդ, էջ 95-96:

¹⁶¹ Անդ, էջ 96:

¹⁶² Տե՛ս Երեմյան Ս., Հայաստանը և Փոքր Ասիան ըստ Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ի, քարտեզ.-«Անաբասիս» գրքում: Տե՛ս նաև Հարությունյան Բ., Հայաստանի պատմության ատլաս, (Ա մաս), Երևան, 2004, էջ 18:

¹⁶³ Վարշակի ջերմուկները, ըստ Ղազար Փարպեցու, գտնվել են Ծաղկոտն (իմա՝ Ծաղկոտն) գավառում, որտեղ հանգստանում էր հայոց ապստամբ զորաբանակը (տե՛ս «Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1982, էջ 320): Վարշակի ջերմուկների մոտ է գտնվել, հավանաբար, Փավստոս Բուզանդի հիշատակած Շահապիվանը՝ Արշակունիների բուն բանակատեղին, և մուրտաստանի աղբյուրները (տե՛ս «Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց», բնագիրը Բ. Պատկանյանի, Երևան, 1987, էջ 188): Թերևս այս մրտենիների անտառը Քսենոփոնի նշած անտառածորն է:

¹⁶⁴ Տե՛ս Անաբասիս, էջ 98; Anabasis, Books IV-VII, p. 56-57.

¹⁶⁵ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն..., էջ 96:

¹⁶⁶ Տե՛ս Անաբասիս, էջ 99:

¹⁶⁷ Անդ:

¹⁶⁸ Անդ, էջ 262, ծանոթ. 28: Մ. Մաքսիմովան թարգմանել է «մինչև Փասիս գետը» (տե՛ս Ксенофонт, Анабасис, перевод М. И. Максимовой, Москва, 2010, с. 101):

¹⁶⁹ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ, Երևան, 2001:

գետի՝ Արաքսի մեջ թափվելու տեղում¹⁷⁰։ Թերևս այն ժամանակներում էլ լինել փայտե կամուրջ։ Վերևում նշեցինք, որ լեռնանցքով դաշտ իջնելիս հույների դեմ ելնում են խայլութները, տառխները և փասիանները։ Տվյալ ցեղերը թվարկված են հարավից հյուսիս հերթականությամբ։ Քանի որ հույները Երասխը անվանում են Փասիս աջ ափից, ուրեմն փասիանները բնակվել են նաև գետի աջափնյակում, ինչպես աշխարհացույցյան Բասեան գավառը տարածվում էր Երասխից և հարավ, և հյուսիս¹⁷¹։ Դիողորոս Սիկիլիացու մոտ հույներն իրենց ճանապարհը շարունակում են խայլոյների (իմա՝ տառխների) և փասիանների երկրների միջով¹⁷²։ Հեղինակը նույնպես տառխներին հիշատակում է փասիաններից առաջ, չնայած որ հույները նախ անցել էին նրանց երկրով։ Փասիանները, որոնց մի հատվածը բնակվել է ներկայիս արևմտյան Վրաստանի Փոթի (իմա՝ Փասիս) քաղաքի շրջակայքում, եղել են իրանական ցեղ, և նրանց անունը մ. թ. ա. V դարում հնչում էր, ըստ երևույթին, Վասեան և դեռևս չէր վերածվել Բասեանի¹⁷³։ Բ. Հարությունյանը փասիաններին տեղադրում է Երասխ գետի վերին հոսանքի և Ուղթիս գետի ակունքների շրջանում¹⁷⁴։ Սակայն փասիանները տարածվել են նաև գետի աջ ափին և պետք է զբաղեցրած լինեին ավելի մեծ տարածք, ինչպես բուն Բասեանը, այնպես էլ Անփայտ Բասեանը՝ Վանանդը։ Հյուսիսում փասիանների գոյությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանում հաստատված փասիանները շարժվել էին Կովկասից և, ըստ երևույթին, սկզբնապես հաստատվել Անփայտ Բասեանում և աստիճանաբար տարածվել դեպի հարավ՝ Բասեան, և հաստատապես իրենց անունը պահպանում են գավառանվան մեջ։ Փասիանների երկրից դուրս գալուց հետո հույները երեսուն և հինգ փարսախ անցնում են

տառխների երկրով¹⁷⁵։ Ինչպես տեսնում ենք, ամենաերկար ճանապարհը Հայաստանում հույների համար տառխների միջով անցնող հատվածն էր (շուրջ 200 կմ)։

Տառխների և փասիանների սահմանը ձգվել է Մեծրաց լեռներից հյուսիս՝ Կարմիր-Փորակ լեռներից արևմուտք։ Տառխները հետագա Տայքի բնակիչներն էին, որը սեպագիր արձանագրությունների Դայանի-Դիաուխի երկիրն է¹⁷⁶։ Ուսումնասիրողների կարծիքով, Դիաուխին ընդգրկել է ներկայիս Էրզրում քաղաքի շրջանը և Եփրատի (Կարասու) վերնագավառը¹⁷⁷ և, հնարավոր է, Աբունի-Հավնունիքը (ծայրահեղ դեպքում նրա արևմտյան մասը)¹⁷⁸։ Ելնելով այն իրողությունից, որ Հերոդոտոսը Եփրատի ակունքները տեղադրում է Հայաստանում¹⁷⁹, ուրեմն Դիաուխիի տարածքը համարված է Հայաստան, իսկ Քսենոփոնի մոտ էլ փասիանների և տառխների երկրները Հայաստան են։ Հավանաբար, Բասեանում և Անփայտ Բասեանում փասիանների հաստատվելուց հետո տառխները հետ էին քաշվել հյուսիսային ուղղությամբ և, ըստ էության, Դիաուխիի և Տայքի միջև լրիվ նույնացում չի կարող լինել, օրինակ նաև, Եփրատի վերնագավառը ավելի ուշ գտնվում էր աշխարհացույցյան Բարձր Հայք աշխարհի կազմում։ Տառխների երկրից դուրս գալուց հետո հույները մտնում են խայլութների երկիրը¹⁸⁰, այսինքն՝ դուրս են գալիս Հայաստանից։ Սակայն բնական պայմանները թույլ չեն տալիս հույներին խայլութների երկրով Կղարջքով, դուրս գալ Սև ծով, և նրանք խայլութների երկրից հարկադրված անցնում են Հարպասոս գետը (իմա՝ Ճորոխը) և մտնում սկյութների երկիրը և նրանց երկրով ընթանում «չորս կայան» քսան փարսախ՝ հարթավայր տեղերով դեպի գյուղերը, որոնցում մնացին երեք օր և

¹⁷⁰ Տե՛ս Հակոբյան Թ. և ուրիշներ, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 409։

¹⁷¹ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացույց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ։

¹⁷² Տե՛ս Դիողորոս Սիկիլիացի, էջ 67։

¹⁷³ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Աթենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, էջ 70-72։

¹⁷⁴ Անդ։

¹⁷⁵ Տե՛ս Անաբասիս, էջ 101։

¹⁷⁶ Տե՛ս Мелукашвили Г., Дуаху, «ВДИ», 1950, № 4, էջ 26-42։

¹⁷⁷ Տե՛ս Мелукашвили Г., Նշվ. աշխ., էջ 27, УКИ, էջ 424։

¹⁷⁸ Տե՛ս Арутюнян Н., Топонимика Урарту, էջ 70-71։

¹⁷⁹ Տե՛ս Հերոդոտոս, I, 180։ Ըստ Ղ. Սարգսյանի՝ Դայանի-Դիաուխիի բնակիչները հայալեզու ցեղեր էին, և անունը կապ չունի տառխների անվան հետ (տե՛ս Սարգսյան Ղ., Դայանի-Դիաուխի պետության գրաված տարածքը և բնակչության հայկական խառնուրդը, «ԼՂ»։ 2003, № 2, էջ 168-183)։

¹⁸⁰ Տե՛ս Խորիկյան Հ., Աթենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, էջ 120։

պարենավորվեցին»¹⁸¹: Ըստ Քսենոփոնի՝ «այստեղից նրանք անցան չորս կայան՝ քսան փարսախ, դեպի մեծ, բարձրավաճ և մարդաշատ մի քաղաք, որը կոչվում էր Գյումնիաս: Այս քաղաքից երկրի իշխողը ուղեցույց ուղարկեց հելլեններին, որպեսզի սա առաջնորդի նրանց իրենց թշնամի երկրի միջով: Գալով (հելլենների մոտ), սա ասաց, որ հինգ օրվա ընթացքում կհասցնի այնպիսի մի վայր, որտեղից կտեսնեն ծովը... Նա առաջնորդեց նրանց ու երբ մտավ թշնամու երկիրը, հրահրում էր նրանց այրել և ավերել երկիրը... Եվ հինգերորդ օրը նրանք հասան լեռը. իսկ լեռան անունն էր Թեբես»¹⁸²: Կղարջքից անցնելով Ճորոխը՝ հույներն իրենց ճանապարհը շարունակել էին Ճորոխի ձախ ափով: Հույները նախ մտել էին «աս» սկյութների (Պլինոս Ավագի սակասանները) երկիրը՝ Ասեաց փոքր կամ Արսեաց փոքր գավառը¹⁸³, որից հետո շարունակել էին իրենց ճանապարհը թշնամի սկյութների երկրով: Քսենոփոնը «Անաբասիս»-ի վերջում նշում է, որ փասիանների և հեսպերիտների տիրակալը Տիրիբազոսն էր¹⁸⁴: Հեսպերիտները, որոնք իրենց անունը թողել են Սպեր գավառանվան մեջ, ըստ Բ. Հարությունյանի, սկյութական «Ասպեր»-ներ կամ «Ասպեյր»-ներ ցեղն են և ոչ մի դեպքում չեն կարող նույնանալ սասպեյրներին¹⁸⁵: Հեսպերիտների երկրին՝ Սպերին, նույնանում է նաև Ստրաբոնի Իսպիրադիսը¹⁸⁶, որի սրբագրումը Միսպիրիտիս ճիշտ չէ, քանի որ վերջինս Բաթման գետի լեռնային շրջանի Շուպրիան է¹⁸⁷: Իսպիրադիս-Սպերը հայկական սատրապության մեջ էր նաև Ալեքսանդրի արշավանքի օրերին: Սկյութներ-խալդայներ անվանումը¹⁸⁸ հավաքական հասկացություն է, և ասերն ու հեսպերիտները (իմա՝ սասպեյրները) հանդիսացել են սկյութական առանձին ցեղեր: Մեր կարծիքով, որը հավանական է, հույներն, անցնելով Ճորոխը, մտել են Հայաստան և

¹⁸¹ Տե՛ս Անաբասիս, էջ 103-104:

¹⁸² Անդ, էջ 104:

¹⁸³ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն..., էջ 98-99:

¹⁸⁴ Անդ, էջ 97, 99:

¹⁸⁵ Տե՛ս Անաբասիս, էջ 197:

¹⁸⁶ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 9.

¹⁸⁷ Տե՛ս Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 325:

¹⁸⁸ Տե՛ս Խորիկյան Հ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, էջ 118:

այդ մասին չեն իմացել: Գյումնիասը, որը պատմագիտական գրականության մեջ նույնացվել է Բաբերդին¹⁸⁹, մեր կարծիքով, համապատասխանում է Ճորոխի ձախ ափին գտնվող Արմանային, իսկ այն վայրը, որտեղ երեք օր հանգստացել էին հույները՝ Ապարանքի շրջանին¹⁹⁰: Եթե Գյումնիասը նույնանալ Բաբերդին, ապա Քսենոփոնը պետք է խոսեր այդ շրջանից Ճորոխ գետը հաղթահարելու մասին, որը շատ հարմար էր գետանցման համար: Բայց փաստորեն նման հիշատակություն չկա և այս անգամ հույներն անցել էին գետը Կղարջքից և դրանով խախտել էին ակունքների շրջանում գետերն անցնելու «ավանդույթը»: Կարևոր է նկատի ունենալ նաև, որ եթե հույները Կղարջքից ճանապարհը շարունակեին Ճորոխի աջ ափով, ապա նորից կմտնեին տառիների երկիրը, բայց այդ մասին հիշատակություն չկա: Միաժամանակ, չնայած որ հեսպերիտները հիշատակվում են որպես Տիրիբազոսին ենթակա ցեղ, այդուհանդերձ հույներն անմիջականորեն չեն անցել Սպերի տարածքով և, ըստ երևույթին, նկատի է առնված հեսպերիտ-ասպեյրների այն հատվածը, որը գտնվել է Ճորոխի ձախափնյակում և ընդհանուր անունով կոչվել է սկյութներ: Սկյութների երկրից հետո հույները մտնում են մակրոնների երկիրը և դուրս գալիս Հայաստանից:

Հայաստանի Աքեմենյան տիրապետության ժամանակաշրջանի արևելյան, հարավարևելյան և հյուսիսային սահմանների ճշգրտման հարցը աղբյուրագիտական կցկտուր նյութի պատճառով հանդիպում է որոշակի դժվարությունների: Այդուհանդերձ, սկզբնաղբյուրներում կան տեղեկություններ, որոնք հարցիս պարզաբանման համար կարևոր նշանակություն ունեն: Ստրաբոնը գրում է. «Սակայն սակերը կատարեցին զանազան արշավանքներ նման կիմերների և տրերների թե՛ հեռավոր և թե՛ մերձավոր երկրների վրա. գրավեցին Բակտրիան և նվաճեցին Հայաստանի ամենալավ գավառը, որ և պահելով իր վրա նրանց

¹⁸⁹ Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 95: Տե՛ս նաև Երեմյան Ս., Հայաստանը և Յուդեա Ալիան ըստ Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ի, քարտեզ.-«Անաբասիս» գրքում: Միայն Հ. Մանանդյանն է փորձել Գյումնիասը տեղադրել Գյումրիի տեղում (տե՛ս Մանանդյան Հ., Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության մի քանի պարզեցումների մասին, էջ 263-266):

¹⁹⁰ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ:

մականունը՝ կոչվեց Սակասենե, և առաջացան մինչև Կապադովկիա և նույնիսկ Եվքսինյան ծովի մոտ, որ այժմ կոչվում է Պոնտական Կապադովկիա»¹⁹¹։ Ստրաբոնի մեկ այլ տեղեկությամբ Հայաստանի Սակասենե գավառը տարածվել է մինչև Կուր գետը. «Հայաստանի ներսում կան շատ լեռներ և շատ լեռնադաշտեր, որոնց մեջ խաղողի այգին հեշտությամբ չի աճում. նաև շատ հովիտներ, ոմանք չափավոր, ոմանք էլ շատ բերրի, ինչպես Արաքսենի դաշտը, որով Արաքս գետն է հոսում մինչև Աղվանքի ծայրը և թափվում Կասպից ծովը, և սրա հետ Սակասենեն՝ սահմանակից Աղվանքին և Կուր գետին, հետո Գուգարքը»¹⁹²։ Ստրաբոնի Սակասենեն ներառնելու էր աշխարհագրության Ուտիք աշխարհի Շակաշեն գավառն ու շրջակա տարածքները, այսինքն՝ Ուտիքի հյուսիսարևմտյան մասը, տարածվելով մինչև Տրտու (ներկայումս՝ Թարթառ) գետի ստորին հոսանքի հյուսիսակողմը, իսկ Շակաշենի հարևանությամբ հանդես եկող երկրամասը, որը կոչվում է Արաքսենի դաշտ, տարածվել է Կուրի աջափնյակում՝ Կուր և Երասխ գետերի ջրկիցից մինչև Տրտու գետի և Կուրի ջրախառնուրդը ընկած շրջանում և համապատասխանում է Պատմահոր հիշատակած Ուտիք աշխարհին¹⁹³։ Միաժամանակ, Ստրաբոնի հիշատակած Արաքսենի դաշտը տարածվել է ոչ միայն Երասխի կամ Արաքսի ձախ, այլև աջ ափին, հետևաբար աջափնյա Արաքսենեն, որը հույն աշխարհագրագետի մոտ վարչական հատուկ անվանում չունի, իրականում Կասպիանե-Կասպի մի մասն է¹⁹⁴։ Այսպիսով, Արաքսենի դաշտը ընդգրկել է Միլի տափաստանը և Մուղանի դաշտի մի մասը։

Հայաստանի հարավային սահմանի ճշգրտման համար արժեքավոր նշանակություն ունի Ստրաբոնի տեղեկությունն Արտաշես Ա-ի կողմից Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Բասորոպեդան մարերից գրավելու մասին¹⁹⁵։ Ըստ Բ. Հարությունյանի՝ Փավնիտիսը և Բասորոպեդան պետք է տարածապես համընկնեն Պարսկահայքին և Մարդպետականին (Արևելյան Վասպուրական)։

¹⁹¹ Ստրաբոն, էջ 37։

¹⁹² Անդ, էջ 55։

¹⁹³ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Դարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը, «ՊԲՀ», 1994, թիվ 1-2, էջ 260։

¹⁹⁴ Անդ, էջ 264-265։

¹⁹⁵ Տե՛ս Ստրաբոն, էջ 57։

Փավնիտիսը նույնանուն է Մարդպետականի, իսկ Բասորոպեդան՝ Պարսկահայքի տարածքին¹⁹⁶։ Մարերի անվան տակ պետք է հասկանալ ատրպատականցիներին։ Ըստ Արիանոսի, Գավգամելայի ճակատամարտին Ատրոպատեսի հետ էին կաղուսիները, աղվանները և սակեսիները¹⁹⁷։ Ճակատամարտին մարերը, կաղուսիները, աղվաններն ու սակեսիները հանդես են գալիս առանձին դասավորությամբ. մարերն ու կաղուսիներն առանձին-առանձին, իսկ աղվաններն ու սակեսիները միասին¹⁹⁸։ Ուտիսի մոտ Գավգամելայի ճակատամարտում աղվաններն ու սակեսիները չեն հիշատակվում¹⁹⁹։ Արիանոսը աղվաններին հիշատակում է նաև Դարեհին շրջապատող ցեղերի մեջ²⁰⁰։ Կաղուսիների հետ հիշատակվող սկյութներին, որոնք դաշնակցային հարաբերությունների մեջ էին Դարեհ Գ-ի հետ և օգնության էին շտապում նրան²⁰¹, միգրացե կարելի է նույնացնել սակեսիների հետ, սակայն դժվար է հաստատել։ Ատրոպատեսի հետ, հավանաբար, կաղուսիները, աղվանները և սակեսիներն ունեցել են դաշնակցային հարաբերություններ և եղել են վարձկաններ, քանի որ «մարերի հետ էին»²⁰² և ոչ թե հրամանատարության տակ։ Սակեսիներին նույնացնելով հայկական Շակաշենի հետ՝ որոշ ուսումնասիրողներ փորձել են հայկական այդ երկրամասը տեսնել Աղվանքի մեջ, որն, ըստ Ա. Հակոբյանի հանգամանալից քննության, ճիշտ չէ, քանի որ սակեսիների և աղվանների նույն շարքում հիշատակվելը բաժանում է աղվանների բնակեցման տարածքը Սակասենից, և երկու տերմինների նույնացումը հիմնված է միայն հարաբերական համահնչյունության վրա²⁰³։

Սակեսիներին նույնացնելով սակասենների հետ՝ դժվար է նույնիսկ կարծել, որ սակ-սկյութները, որոնք Շակաշենում էին

¹⁹⁶ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգը..., էջ 342-343։

¹⁹⁷ Տե՛ս Արիանոս, էջ 97; Arrian, III, 8, 4, p. 246-247; Арриан, с. 110.

¹⁹⁸ Անդ, էջ 101; Arrian, III, 11, 4, p. 256-257; Арриан, с. 113.

¹⁹⁹ Տե՛ս Ուտիս, էջ 350-351; Quintus Curtius, IV, XII, 6-13, p. 270-275; Квинт Курций Руф, с. 115.

²⁰⁰ Տե՛ս Արիանոս, էջ 103; Arrian, III, 13, 1, p. 262-263; Арриан, с. 114.

²⁰¹ Տե՛ս Արիանոս, էջ 112։

²⁰² Անդ, էջ 97։

²⁰³ Տե՛ս Акопян А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, էջ 13։

հաստատվել մ. թ. ա. VII դարում²⁰⁴, և համաձայն սկզբնաղբյուրների՝ Ուտիքը կազմել է Սատրապական Հայաստանի անբախտելի մասը, մ. թ. ա. 331 թվականին պետք է Գավգամելայի ճակատամարտին հանդես գային մնացած հայերից առանձին, քանի որ այդ ժամանակ նրանք նույնպես արդեն հայեր էին և վաղուց կորցրել էին իրենց էթնիկ դիմագիծը՝ հիշողությունը պահպանելով միայն գավառանվան մեջ:

Սակերը հաստատվել էին նաև Սյունիքում, և Ձագիկ նահապետի անունը կարող է աղերս ունենալ Հայաստան ներխուժած Սակ կամ Շակ ցեղի անվանմանը, որն իր անունն էր տվել Ուտիքի Շակաշեն գավառին: Հավանաբար, ավելի ուշ Սակը կամ Շակը, Հայաստանի մեկ այլ մասում հնչյունափոխվելով, վերածվում է Ձագի, իսկ Ձագեձորն էլ՝ Ձանգեզուրի՝ ժողովրդի կողմից մեկնաբանվելով որպես «Ձանգն իզուր»²⁰⁵: Սակայն ինչպես Ուտիքում, այնպես էլ Սյունիքում եկվոր էթնիկական տարրը ծովվել էր հայերի մեջ և կորցրել իր էթնիկական ինքնությունը: Եթե Շակաշենը գտնվեր Աղվանքի մեջ, ապա այդ մասին կհաղորդեր Ստրաբոնը, որը, նկարագրելով Արտաշես Ա-ի ռազմաքաղաքական գործունեությունը, չի նշում աղվաններից երկրներ գրավելու մասին: Ցանկանում ենք ուշադրություն հրավիրել հետևյալ հանգամանքի վրա: Պլինիոս Ավագի հիշատակած սակասանները²⁰⁶ տեղադրվում են Ասեաց փոքր գավառում և ոչ մի կապ չունեն Շակաշենի հետ²⁰⁷: Սա նշանակում է, որ ինչպես սակ-սկյութների մի հատվածը կարողացել էր հաստատվել Ասեաց փոքրում, մյուսը՝ Շակաշենում, ապա երրորդն էլ, ելնելով սակեսիների և աղվանների համատեղ հիշատակումից և միասնական հանդես գալուց, հաստատվել էր Կրր գետի ձախափնյակում: Սակասաններ-Սակասենե-սակեսիներ անվանումները, որոշակի հնչյունաբանական տարբերություններով հանդերձ, ցույց են տալիս, որ սրանց մեջ սակ-

սկյութների անվանման առկայությունն անժխտելի է: Մեր կարծիքով, սակեսիները և աղվանները աշխարհագրորեն տեղորոշվում են XVIII սատրապությունում, որտեղ կար սկյութական մեծ գաղթականություն, ընդ որում ավելի լայն առումով սակեսիներին նույնացնում ենք սասպելյուների հետ, որոնց անվանումը կապված է իրերների հետ²⁰⁸: Սա ցույց է տալիս, որ մ. թ. ա. IV դարի վերջերին XVIII սատրապությունը, չնայած ձևականորեն, շարունակում էր մնալ Աբեմենյան Պարսկաստանի կազմի մեջ և նրա վարչական սահմանները փոփոխության չէին ենթարկվել: Իսկ Հայաստանը Գավգամելայի ճակատամարտին հանդես է գալիս որպես մեկ ամբողջություն՝ հայեր: Ի. Պյանկովը մարական սատրապության օրթոկորիքանտիների նույնացումը այսրկովկասյան սակեսիների հետ²⁰⁹ համարում է սխալ և օրթոկորիքանտիներին նույնացնում ղեղիկների հետ, որոնք բնակվել են Կասպից և Արալյան ծովերի միջև, չնայած Մարաստանի հետ տարածքային առումով անմիջականորեն չեն սահմանակցել²¹⁰: Օրթոկորիքանտիներին համարել են նաև թրակա-փոյուզական ցեղ և տեղադրել հին Մարաստանի տարածքում²¹¹: Անշուշտ, օրթոկորիքանտիները կապվում են Մարաստանի հետ, որի հյուսիսային սահմանագիծը Արաքսն էր: Բնություն չի բռնում նաև այն ուսումնասիրողների տեսակետը, որոնք փորձում են XV սատրապությունը տեղադրել Այսրկովկասում՝ փորձելով սակերին տեղորոշել Սակասենեի տարածքում, այսինքն՝ Գանձակ (ներկայումս՝ Գյանջա) քաղաքի շրջակայքում²¹²:

Հայաստանի արևելյան և հարավարևելյան սահմանների մասին արևմտյան տեղեկություններ ունեն նաև հայ պատմիչները: Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ մ. թ. ա. III դարի վերջերին Ուտիքը

Այս մասին տես «Աբեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրությունը և սահմանները» գլխում:

Տես Дьяконов И., История Мидии, т. 248, 447:

Տես Пьянков И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские кампании Коменидов в конце V в. до н. э., т. 43, 49:

Տես Պետրոսյան Ս., Հին Մարաստանի տարածքի երրորդ էթնիկական տարրի մասին, «ՊԲՀ», 1979, թիվ 4, էջ 46-58:

Տես Струве В., Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Закавказья, Ленинград, 1968, с. 18. XV սատրապության տեղադրության մասին արժանապատիվ տեսակետ է արտահայտում խորհրդային Հ. Աբեմենյան Պարսկաստանի XI և XV սատրապությունների տեղադրության շուրջ, «ԼՀԳ», 2006, թիվ 1, էջ 147-157:

²⁰⁴ Տես Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների..., էջ 31:

²⁰⁵ Տես Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Պատմաաշխարհագրական դիտարկումներ), «ՊԲՀ», 2003, թիվ 1, էջ 131:

²⁰⁶ Տես Plinii Secundi C., Naturalis historiae, VI, 11, 29.

²⁰⁷ Տես Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգ..., էջ 98-99:

մտնում էր Հայաստանի մեջ: «Լուր հասանէ առ Երուանդ յՌտէացոց գաւառին, եթէ գումարեաց արքայն Պարսից զօրս բազումս ի ձեռն Սմբատայ, զի ի վերայ քո խաղացեալ ածցէ զմանուկն Արտաշէս ի թագաւորութիւն իւր»²¹³: Ըստ Խորենացու՝ «Իսկ Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշէսիւ աճապարէր հասանել ի սահմանս Ռտէացոց: Ընդ առաջ նորա ելին զօրք այնր կողմանն, նա և նախարարքն զօրս եթող Երուանդ»²¹⁴: Պետք է նշել, որ Խորենացու այս տեղեկությունները, որոնք ծագում են Ողյումպ քրմից (մ. թ. II դար) պատմականորեն հավաստի են և համընկնում են Ստրաբոնի տեղեկությունների հետ²¹⁵: Այս տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Ռտիքը Հայաստանի մեջ է մտել դեռևս հին ժամանակներից: Օրինակ, ըստ Բ. Հարությունյանի, Տիգրան Երվանդյանն իր անունը կրող Տիգրանակերտ ավանը կառուցել է հայոց թագավորների ձմեռոց Ռտիքում, որը գտնվել է Սեբեոսի հիշատակած Տիգրանակերտ ավանի (հայերն ավերակներն անվանել են Թնգրնակերտ, իսկ եկվոր մահմեդականները՝ Թառնագյուտ) մոտ, Շահ-բուլաղ կամ Արքայի աղբյուր (Արքայակն աղբյուր) վայրում²¹⁶: Թովմա Արծրունին հաղորդում է, որ մեծն Տիգրան Հայկազը Մարաստանի Աժդահակ թագավորի դեմ ճակատամարտ տալու համար զորք է ժողովում «եւ վազս առեալ փութացան մտին ընդ կողմն Մականայ, բանակեցան ի դաշտավայրին Մեդիացոց»²¹⁷: Արծրունյաց տան պատմիչը, որն օգտվել է մեզ անհայտ ինչ-ինչ աղբյուրներից, Արաքսը համարում է Հայաստանի և Մարաստանի սահմանը, և Մուղանի դաշտը (հմմտ. Խորենացու մոտ Մեդացոց կողմերը) մտնում Մարաստանի մեջ: Թովմայի մի կարևոր վկայությունից պարզվում է, որ Երվանդ Վերջին արքայի օրոք Մեծ Հայքի թագավորության սահմանը Պարսկահայքի շրջանում անցել է Անձախիծոր գավառի

արևելակողմով²¹⁸, այսինքն՝ Հեր և Զարեանդ գավառները դեռևս հայոց պետության մեջ չէին մտնում²¹⁹: Թովման նշում է նաև, որ Զարավանդը Ատրպատականի գավառն էր²²⁰: Մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ Թովման նշված տարածքները համարում է Ատրպատականի և ոչ թե Մարաստանի մաս: Բնականաբար, տարբերությունն ակներև է: Պարզապես Ատրպատականը, որը հզորացել էր մ. թ. ա. IV դարի վերջին տասնամյակներին, կարողացել էր նվաճել Ուրմիո լճի ավազանը, այդ թվում և հետագա Պարսկահայք աշխարհի ամբողջ տարածքը: Վերևում ցույց տվեցինք, որ Սատրապական Հայաստանի հարավային սահմանն անցել է Ուրմիո լիճը թափվող Արասի գետով: Հայաստանի և X սատրապության սահմանը տարածվել է, ամենայն հավանականությամբ, Ուրմիո լիճը թափվող Սաղամաս գետից հյուսիս՝ մինչև Կարմիր կամ Կոտոր գետի հոսանքը, վերջինիս Արաքսի հետ միախառնվելու հատվածը: Որ Կարմիր գետը հանդիսացել է սահման X սատրապության և Սատրապական Հայաստանի միջև, կարելի է հիմնավորել նաև հետևյալ տեղեկություններով: Մովսես Խորենացու տեղեկությունից պարզվում է, որ Վաղարշակ արքան «ներքինիս հրամայէ ի նոյն ազգէ խզել. և նահապետ նոցա զՀայր իշխան մասին յԱտրպատականէ մինչև ցճուաշ և ցՆախճաւան, և նահապետութեան ազգին սա մեծարոյ»²²¹: Քանի որ Փավնիտիսը նույնանում է Մարդպետականին, ապա Պատմահոր այս կարևոր տեղեկությունից կարելի է եզրակացնել, որ Կարմիր գետը և Երասխը հանդիսացել են սահմանային գետեր նախ X սատրապության, ապա Ատրպատականի և Հայաստանի միջև: Զետաքրքիր է նաև Թովմա Արծրունու տեղեկությունն այն մասին, որ Երվանդը «երթայ գետեղի ի Նախճաւանն աւանի յոստանին Վասպուրական աշխարհին»²²²: Ըստ պատմիչի, Երվանդը Ատրպատականի սահմաններով է վերադառնում Անձախի ձոր և հետո գնում Նախճավան²²³: Պատմիչի այս տեղեկությունից երևում

²¹³ Մովսես Խորենացի, էջ 169:

²¹⁴ Անդ, էջ 170:

²¹⁵ Տե՛ս Տիրացյան Գ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի մ. թ. III-II-րդ դարերի պատմության մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, թիվ 6, էջ 7-24:

²¹⁶ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների..., էջ 10-11:

²¹⁷ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 62:

Անդ, էջ 84:

Տե՛ս Հարությունյան Բ., Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի..., էջ 260:

Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 82:

Մովսես Խորենացի, էջ 112:

Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 84:

Անդ:

է, որ Հայաստանի մեջ մտնող Անձահի ծորը եղել է Ատրպատականին սահմանակցող գավառ, և Երվանդը Նախճավան գնալու համար պետք է անցներ Ճուաշ գավառով, որը մտնում էր Հայաստանի մեջ: Թովմա Արծրունու տեղեկություններից ևս կարելի է եզրակացնել, որ Կարմիր գետը սահմանային գետ էր ինչպես Հայաստանի և Ատրպատականի միջև, այնպես էլ Աքեմենյան ժամանակաշրջանում XIII և X սատրապությունների համար: Մեր կարծիքով, Հայաստանը մարերից նվաճում է միայն Կասպիանե-Փայտակարանը և Փավնիտիս-Մարդպետականը, իսկ Բասորոպեդա-Պարսկահայքը վերամիավորվել է: Միաժամանակ, դատելով հին աղբյուրների որոշ տվյալներից²²⁴, Արտաշես Ա-ն Փայտակարանը գրավել է ոչ թե մարերից, այլ կադուսիներից: Ա. Հակոբյանը, մանրամասն քննելով հին աղբյուրների տեղեկությունները, հաստատում է, որ աղվանների և կադուսիների սահմանն անցնում էր Կուր գետի ստորին հոսանքով, և Արտաշես Ա-ն գրավել է կադուսիների երկրի հյուսիսային մասը՝ Կասպիանե-Փայտակարանը²²⁵:

Ուտիքի, Արցախի և Հայաստանի հյուսիսային շրջանների էթնիկական պատկանելության հարցի պարզաբանման համար կարևոր նշանակություն ունեն վանյան սեպագիր արձանագրությունների տեղեկությունները: Հ. Կարապոզյանի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Եթիու երկրի տարածքը (Այրարատ նահանգը և շրջակայքը) բնակեցված է եղել հնդեվրոպական-հայկական ցեղերով: Ըստ սեպագրագետի, հայ ժողովուրդը կազմավորվել է հնդեվրոպացիների նախահայրենիքի բուն տարածքի արևելյան կեսում՝ ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհում, իսկ նրա անունը ծագում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային կեսի բնիկների՝ Եթիու երկրի տարածքը

զբաղեցնող ցեղային հզոր միության անունից²²⁶: Ուսումնասիրող Ս. Պետրոսյանն իր աշխատություններում ցույց է տալիս, որ Հայկական լեռնաշխարհի մերձսևանյան և հյուսիսարևելյան եզերական շրջանների «ուրարտական» և «վաղհայկական» դարաշրջանների բնակչության միջև գոյություն ուներ ծագումնաբանական սերտ կապ, որ տեղական բնակչության մեջ երկու դարաշրջաններում էլ հնդեվրոպական-հայկական էթնիկ տարրն ունեցել է գերակշիռ դեր²²⁷: Ա. Պետրոսյանը ցույց է տալիս, որ Ուրարտուի դարաշրջանում վաղնջահայ ցեղերի հիմնական բնակեցման շրջան է համարվում սեպագիր աղբյուրների էթիունի/սի երկիրը: Նրա համոզմամբ, «հայ» ցեղանունը կապվում է հնդեվրոպական **poti-* «տեղ, ամուսին» արմատի հետ, որից ծագած հետագա նախահայերեն **həpəjə*-կամ **həpəjə*-ածանցյալ ձևը կարող էր սեպագրում արտացոլվել որպես էթիու-²²⁸: Ա. Պետրոսյանը հանգամանալից քննությամբ ցույց է տալիս, որ ուրարտական դարաշրջանի Վելիքունի/սի երկրի բնակչությունը եղել է հայկական: Նա նշում է, որ Հայաստանում գեղ- արմատով տեղանունները կենտրոնացված են Գեղամա լեռներում և Գեղաքունի (Գեղարքունի) գավառում, և Գեղամա լեռներում մեծ խտությամբ կենտրոնացած վիշապ քարակրթողները հայերեն կոչվել են գեղ, իսկ հայերեն գեղնի- «հայ» բառը կարելի է ստուգաբանել որպես Գեղ աստծուն պաշտող ժողովուրդ²²⁹:

Ուրարտագիտական նյութի քննությունը ցույց է տալիս, որ ուրարտացիները հասել են Վիտերուխե-Գուգարք, Զաբախա-

²²⁴ Տե՛ս Карагезян О., Проблема этногенеза и самоназвания армянского народа по клинописным источникам, էջ 57-76:

²²⁷ Տե՛ս Պետրոսյան Ս., Սարգսի II-ի անդրսևանյան արշավանքի երթուղու շուրջ.- «ՊԲՀ», 1984, թիվ 2, էջ 175-184; նույնի՝ Մերձսևանյան ցեղերի միությունը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում (մ. թ. ա. VI-V դդ.), «ՊԲՀ», 1976, թիվ 1, էջ 187-198:

²²⁸ Տե՛ս Петросян А., Самоназвание армян и вопрос локализации носителей протоармянского языка.-«ԼՀԳ», 1991, թիվ 5, էջ 120-129: Ուսումնասիրող Վ. Նաչատրյանը գտնում է, որ Էտիունի նշանակում է «անձնական» (խուշի-ուրարտական *eti* «անձ» արմատից և *-(u)* ու *ածանցից*) և հավանաբար, Այրարատ անվան անուղղակի թարգմանությունն է: Այդ երկիրը կոչվել է Արայի անձի անունով, ուստի և ուրարտացիները կարող էին այն անվանել Էտիունի «անձնական» (տե՛ս Նաչատրյան Վ., Հայաստանը մ. թ. ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 111):

²²⁹ Տե՛ս Петросян А., Отражение индоевропейского корня **uel-* в армянской мифологии.-«ԼՀԳ», 1987, թիվ 1, էջ 56-70:

²²⁴ Տե՛ս Сирабон, XI, VI, 1, XI, VIII, 8.

²²⁵ Տե՛ս Акопян А., Նշվ. աշխ., էջ 13: Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի կարծիքով, Կասպիանեն, Բասորոպեդան և Փավնիտիսը իր տիրույթներին է միավորում XVIII սատրապության (Հայաստանի որոշ տարածքները և Այրկովկասի կենտրոնական շրջանները) տիրակալ Արսամ Կողոմանը (ապագա Ղարեհ Գ-ն) մ. թ. ա. IV դարի կեսերին (տե՛ս Тер-Мартиросов Ф., Границы Армении в Закавказье (IV-II вв. до н. э.), «ՊԲՀ», 2006, թիվ 1, էջ 298-306):

Ջավախք, Ուրքիա-Արքեվան (Ցուրտավ, Գաջենք), Ալիշտու-Աղստև, Ամիգու-Ամոջ, Տերիա-Տրի, Խուշանե-Խործենք, Թարիունե-Թեղք և այլն²³⁰։ Այս համեմատությունները ցույց են տալիս, որ Կուր գետը հանդիսանում էր ինչպես Ուրարտուի, այնպես էլ հին Հայաստանի հյուսիսային սահմանը²³¹։ Միանգամայն բնական է, որ Ուրարտուի, այնուհետև հին Հայաստանի թագավորները երկրի սահմանը հասցնեին մինչև Կուր գետը, որը բնական ամուր պատնեշ էր քոչվորների դիմաց։

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան եզերական շրջանների բնակչությունն ունեցել է հնդեվրոպական ծագում։ Ս. Երեմյանը Գուգարքի հյուսիսային գավառներից մեկի՝ հայկական Թեղքի անվանումը կապում է տրեբների ցեղանվան հետ։ Նրա կարծիքով, տրեբների՝ թրակական ցեղերից մեկի կամ թերևս կիմերական ցեղի էթնանունը պահպանվել է Թարթառ գետի անվան հնագույն ձևում՝ Տրտու, Տրտուական, և նույն տեղում գտնվող Տոի գավառանվան մեջ (ուրարտ. Teriani)։ Ըստ Ս. Երեմյանի, բացի Կումայրիի շրջանից, կիմերների հիմնական մասը պետք է բնակվելիս լինեին Ուրարտուի սահմաններից հյուսիս՝ Փոքր Կովկասի հյուսիսային ու արևելյան լանջերին՝ ընդհուպ մինչև Թեղքի լեռներն ու Կուր գետը²³²։ Ս. Պետրոսյանի կարծիքով ևս, թրակա-կիմերական ցեղերը բնակվել են Շիրակ-Արշարունիքում, Գուգարքում, Տաշիրում, Թեղքում։ Հեղինակը ենթադրում է, որ հայերենակիր էթնիկական տարրը ունեցել է գերակշռություն և մ. թ. ա. VI դարի ընթացքում, երբ Շիրակ-Արշարունիքը և հարավային Գուգարքը ընդգրկվեցին Երվանդունիների Այրարատյան թագավորության կազմի մեջ, նրանց բնակչությունն հիմնականում արդեն հայկական էր²³³։

²³⁰ Տե՛ս Կարազյուզյան Հ., Արևելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները, էջ 55-76, Սեպագիր տեղանուններ, էջ 91, 186, 194-196։ Տե՛ս նաև Գայսեդյան Վ., Սեպագիր աղբյուրների ^{KUR}Էսու երկրի տոպոնիմիկայի հարցեր, «ԼՀԳ», 1990, թիվ 3, էջ 76-77, 79-81 և այլն։

²³¹ Տե՛ս Կարազյուզյան Հ., Սեպագիր տեղանուններ, էջ 91-92։ Տե՛ս նաև Տիրացյան Գ., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դար), էջ 90-92։

²³² Տե՛ս Երեմյան Ս., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, «ՊԲՀ», 1968, թիվ 2, էջ 92։

²³³ Տե՛ս Պետրոսյան Ս., Թրակա-կիմերական ցեղերի միությունները Հայկական լեռնաշխարհում (մ. թ. ա. VI-V դդ.), «ՊԲՀ», 1977, թիվ 1, էջ 207-220։

Հայաստանի հյուսիսային սահմանների պարզաբանման համար կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Ստրաբոնը։ Հույն աշխարհագետը գրում է, որ հայերը «...իբերներից (գրավեցին) Պարիադրեսի ստորոտի գավառները, Խործենեն, Գոգարենեն, որ ընկած է Կուր գետի մյուս կողմում»²³⁴։ Բերված տեղեկությունից կարելի է եզրակացնել, որ Պարիադրեսի լեռնալանջերը և Խործենեն գտնվել են Կուր գետից դեպի արևմուտք, իսկ Գոգարենեն՝ գետից դեպի արևելք։ Ստրաբոնի մոտ Պարիադրեսը, ինչպես և Մոսքական լեռները, Տավրոսի ձյուղերից են²³⁵։ Պարիադրեսը (իմա՝ Սկյուդիսես) նույնացնում ենք Պոնտական լեռնաշղթայի արևելյան մասի՝ ներկայիս Լազիստանի լեռների հետ, որոնց՝ Ճորոխի ստորին հոսանքի ձախափնյակում ընկած լեռնալանջերը գրավում է Արտաշես Ա-ն։ Մեր կարծիքով, դրանք այն տարածքներն են, որոնք ավելի ուշ հայտնի են Մրուդ և Նիգալ անուններով²³⁶։ Բ. Հարությունյանի կարծիքով, Կղարջք գավառը սկզբնապես եղել է ընդարձակ՝ իր մեջ ներառելով Շավշթ, Մրուդ, Մրիտ և Նիգալ գավառների տարածքները²³⁷։ Խործենեն (ուրարտական Խուշանի-Խուշալխին) տեղադրվում է Արտահանի շրջակայքում²³⁸։ Սակայն ելնելով Ստրաբոնի այն հաղորդումից, որ «Խործենեն և Կամբյուսենեն՝ Հայաստանի ամենահյուսիսային գավառներն են և շատ ծյունառատ, որովհետև մոտ են Կովկասյան լեռներին և Վիրքին ու Կողքիսին»²³⁹, կարելի է եզրակացնել, որ Խործենեն ունի ավելի լայն աշխարհագրական ընդգրկում՝ ներառելով ամբողջ արևմտյան Գուգարքը։ Այսպիսով, խալկոս-մոսքերի երկիրը Ստրաբոնը բաժանում է երկու մասի՝ Ճորոխի ստորին հոսանքի ձախափնյակը և Կուրից արևմուտք ընկած հողերը։ Այսպիսի նույնացման դեպքում կարելի է մտածել, որ Արտաշես Ա-ի

²³⁴ Ստրաբոն, էջ 57։

²³⁵ Տե՛ս Страбон, XI, XII, 4.

²³⁶ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Խորիկյան Հ., Ապոլոնորոսի մի տեղեկության շուրջ, «ՊԲՀ», 2008, թիվ 1, էջ 222-231։

²³⁷ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «ԲԵՀ», 1977, թիվ 2, էջ 194։

²³⁸ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Маршруты понтийского похода Помпея и пути отступления Митридата в Колхиду, Труды, т. V, Ереван, 1984, с. 252-254; նույնի՝ Բնական տեսություն..., էջ 121։

²³⁹ Strabo, XI, XIV, 4.

գրավումից հետո Հայաստանը փոքր հատվածով Ճորոխի գետաբերանում դուրս է եկել Սև ծով²⁴⁰։ Աշխարհագրական այս տեղադրությունները ցույց են տալիս, որ հայերը գրավել են խալկոնոսքերի երկիրը, որը Գոգարենե-Գուգարք հայկական երկրամասի հետ վրացիները նվաճել էին Փառնավազ Ա-ի օրոք (մ. թ. ա. III դարի 70-ական թվականներ)²⁴¹։

Անկասկած, Ստրաբոնի Հայաստանի սահմանների քննության ու պարզաբանման համար Ստրաբոնի տեղեկությունները պատմական հավաստիության տեսանկյունից խիստ արժեքավոր են։ Ընդ որում, Ստրաբոնի տեղեկությունների և հայկական աղբյուրների քննական համեմատությունը հանգեցնում է մի շարք եզրակացությունների։ Վերևում խոսել ենք, որ համաձայն Ստրաբոնի, հայերը մարերից գրավում են Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Բասորոպեդան։ Այս տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ երկու երկրների սահմանը հանդիսացել է Երասխ գետը։ Վերջինս հանդիսացել է Արաքսենի և Սակասենի հարավային սահմանագիծը։ Պլինիոս Ավագը Կուրի աջափնյակում Արաքսից մինչև Գուգարք, տեղադրում է Օտենան, որը հայկական Ուտիքն է²⁴²։

«Աշխարհացոյց»-ում Ուտիքի մասին ասված է. «Փայտակարան յելից կայ Ուտիոյ առ Երասխաւ»²⁴³ և «Ուտի առ

²⁴⁰ Որ Հայաստանը Արտաշես Ա-ի ժամանակ դուրս է եկել Սև ծով, ցույց է տալիս նաև Բ. Հարությունյանը (տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը..., էջ 179)։ Ա. Երենյանի կարծիքով, Պարիադրես (Պարխար) լեռների ստորոտը համապատասխանում է Գողերծական գավառին, և երեք հիշյալ երկրամասերը, այսինքն՝ նաև Գոգարենեն և Խործենեն (Կղարջքը և Արտահանը), լինելով Հայաստանը ներառող Արեւմտյան սատրապության մասեր, ողջ III դարի ընթացքում ընդգրկված են եղել Երվանդունիների պետության մեջ ու միայն դարավերջում են անցել Վրաստանին։ Այս դատողությամբ, Արտաշեսի կողմից նրանց նվաճումը պետք է դիտել որպես վերամիավորում (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, հ. I, էջ 532)։ Ա. Ղարաբաղյանը Խործենեն տարածքային առումով հատկացնում է ընդարձակ տարածք, օրինակ՝ հարավ-արևելքում մինչև Բասեն, իսկ Պարիադրեսը նույնացնում է Ծաղկավետին, ներկայումս՝ Ղուվուղաղ (տե՛ս Ղարաբաղյան Ա., Անտիկ աղբյուրների Պարիադրես լեռը, «ՊԲՀ», 1999, թիվ 2-3, էջ 290)։

²⁴¹ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը..., էջ 179։

²⁴² Տե՛ս Plinius Secundi C., Naturalis historiae, VI, 42, XII, 28.

²⁴³ «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացու յաւելուածովք նախնեաց», հրատ. Ա. Սուքրեան, Վենետիկ, 1881, էջ 33։

մտից կայ Երասխայ ընդ մէջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ»²⁴⁴։ Ելնելով բերված տեղեկություններից՝ պետք է ընդունենք, որ Ուտիքը տարածվել է մինչև Երասխ գետը, որը հանդիսացել է Ուտիքի և Փայտակարանի սահմանագիծը։

Կարևոր է նաև Ստրաբոնի հետևյալ տեղեկությունը. «Հայաստանի գավառներից են նաև Փավենե, Կոմիսենե և Օրքիստենե, որ հայթայթում է մեծաքանակ հեծելագոր»²⁴⁵։ Օրքիստենեն համապատասխանում է աշխարհացոյցյան Արցախին, իսկ Կոմիսենեն՝ Սյունիքին²⁴⁶։ Արցախի, Սյունիքի, Ուտիքի տարածքն արձանագրված է առնվազն մ. թ. ա. VIII դարից որպես հայկական ցեղերով բնակեցված երկրներ²⁴⁷։ Այս առումով միանգամայն տեղին է Բ. Հարությունյանի տեսակետը. «Սիսակը և Առանը, որոնք ներկայացնում են Սյունիքի, Արցախի և Ուտիքի բնակչությունը, ըստ Խորենացու, սերում են Հայկից՝ հայ ժողովրդի նախահորից, նշանակում է, անվիճելի է, որ արդեն Խորենացու ժամանակ և նրանից առաջ դրանց բնակչությունը եղել է հայկական։ Պատմիչի մեկ այլ տեղեկությունն այն մասին, Առանի կողմնակալությունը ստեղծվել է «գեգերը հայկական խոսից», վկայում է, որ Կուրի և Երասխի միջագետքը ունեցել է հայ բնակչություն՝ սկսած հնագույն ժամանակներից»²⁴⁸։ Արցախը, Սյունիքը, Շակաշենը և Արաքսենի դաշտը Ստրաբոնի կողմից նշված չեն նվաճված երկրների թվում։ Ուստի, դրանք գտնվել են հայոց պետության կազմում դեռևս Արտաշեսից առաջ։ Հարկավ պետք է նկատի ունենալ, որ Ստրաբոնը չի հաղորդում աղվաններից հողեր գրավելու մասին։ Բ. Հարությունյանը Փավենեն նույնացրել է Փավնիտիսին²⁴⁹, իսկ Ա. Ղարաբաղյանը՝ Ուտիք նահանգի Տրի գավառին²⁵⁰։ Վերջին նույնացումը, մեր կարծիքով, ճիշտ չէ, քանի որ

²⁴⁴ Անդ։

²⁴⁵ Strabo, XI, XIV, 4.

²⁴⁶ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Արցախի, Հայոց Արևելից կողմեր..., էջ 258, 262-264; Կարաբաղյան Հ., Արևելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները, էջ 56-57։

²⁴⁷ Տե՛ս Կարաբաղյան Հ., Սեպագիր տեղանուններ, էջ 159։ Տե՛ս նաև Հարությունյան Բ., Արցախի, Հայոց Արևելից կողմեր..., էջ 265։

²⁴⁸ Տե՛ս Арутюнян Б., Когда отсымством научная добросовестность, «ЛՀԳ», 1987, թիվ 7, էջ 51։

²⁴⁹ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Արցախի, Հայոց Արևելից կողմեր..., էջ 262-264։

²⁵⁰ Տե՛ս Ղարաբաղյան Ա., Սյունիքի տարածքը և ազգաբնակչությունը հին և միջին դարերում, «ԼՀԳ», 2002, թիվ 1, էջ 114-115։

Արաքսենի դաշտը ընդգրկում է այս տարածքը: Մենք կհսում ենք Փավենե-Փավնիտիս նույնացումը այն բացատրությամբ, որ Ստրաբոնի ժամանակ Փավենե-Մարդպետականը Հայաստանի կազմում էր, այսինքն՝ հեղինակի տեղեկությունները Փավնիտիս-Փավենեի վերաբերյալ արտացոլում են տարբեր ժամանակաշրջանների իրողությունները, և հարկ չկա դրանք միմյանցից տարբերակել:

Հետաքրքիր է նաև Խորենացու և Ստրաբոնի տեղեկությունների հետևյալ համեմատությունը: Ըստ Խորենացու, հայոց Արամ Նահապետը (իմա՝ Արամանի) իր արշավանքները արևմտյան, հարավային և հարավարևելյան ուղղություններով, սկսում է Արմավիրից, որը ցույց է տալիս այն իրողությունը, որ Հայաստանը մինչև Աբեմենյան տիրապետության հաստատումը արմատապես իր մեջ ներառել է նաև Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան եզերական շրջանները, քանի որ հյուսիսային և հյուսիսարևելյան ուղղություններով ոչ մի արշավանքի մասին Պատմահայրը չի նշում: Ընդ որում, նկատի ունենանք, որ Արամի արշավանքներն էլ ուղղված էին Հայաստանից դուրս՝ հարևան շրջանների վրա: Այն հանգամանքը, որ Ստրաբոնը չի նշում աղվաններից երկրամասեր գրավելու մասին, ցույց է տալիս, որ հայ էթնոսի համար Կուր գետը հանդիսացել է էթնիկական և քաղաքական սահման, այսինքն՝ Կուրի և Երասխի միջագետքը ունեցել է հայկական բնակչություն:

Մեր քննության արդյունքները ցույց են տալիս, որ բացի արևմտյան Գուգարքից, Մարդպետականից և Փայտակարանից, Արտաշես Ա-ն և Ջարեհը վերամիավորել են հայկական հողերը: Բացի այդ, գոյություն ունենալ Գոքը Հայքի թագավորությունը, որի սահմանները հասնում էին մինչև Փառնակիա և Տրապիզոն²⁵¹: Ընդ որում, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ հայկական հողերի վերամիավորմամբ և նոր հողերի ձեռք բերմամբ երկրի քաղաքական և էթնիկական սահմանները դառնում են միասնական: Հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացը և հայ էթնոսի տարածումը երկրի սահմաններից դուրս, անհրաժեշտություն էր դարձնում ռազմաքաղաքական ճանապարհով ամրագրել

պատմական և աշխարհագրական նոր իրողությունների առկայությունը: Այնպես, որ Ստրաբոնի հաղորդումը, թե Արտաշեսի և Ջարեհի նվաճումներից հետո «իմա բոլորը միավելու դարձան»²⁵², Ս. Կրկյաշարյանի ճիշտ մեկնաբանությամբ նշանակում է, որ բոլորը արդեն դարձան մի ժողովուրդ (Ստրաբոնի մոտ «լեզու» տերմինը հոմանիշ է էթնիկական միավորի հասկացության)²⁵³:

Այսպիսով, հետադարձ հայացք նետելով կատարված քննությանը՝ կարող ենք արձանագրել, որ Հայաստանն ամբողջությամբ մտել է Աբեմենյան XIII սատրապության մեջ, որը հարեկան վճարում էր 400 տաղանդ հարկ և 20000 քուռակ տարկում պարսից թագավորին Միհրի տոնի համար²⁵⁴: XIII սատրապությունն ունեցել է հետևյալ սահմանները. արևմուտքում՝ հարածվել է մինչև Կեսարիա-Պակտյունիկե և այստեղից հյուսիս՝ Երմոզոնտ գետի և Յասոնի հրվանդանի միջև ընկած տարածքում, արևելքում՝ Սև ծով, իսկ Կեսարիայից հարավ սահմանը ձգվել է «արքայական ճանապարհի» Ոսկե Կոմանա-Կոկիսոն-Մարաշ գծով (այսինքն՝ արդեն Կիլիկիայի մեջ): Հարավային սահմանագիծն անցել է Զեզմայից արևելք, Եփրատի արևելյան ափից և շարունակվել Բեռա (ներկայումս՝ Ուրֆա)-Վերանշեիր-Մարդին-Մծբին (ներկայումս՝ Նուսայբին) գծով, որը հանդիսացել է Հայաստանով անցնող «արքայական ճանապարհի» հայկական հատվածը: Մծբինից արևելք սկսվում էր Ասորեստանը: Այնուհետև հարավային սահմանագիծը պետք է անցներ Արևելյան Խաբուրի և Տիգրիսի միջև՝ Նիհորական լեռների հարավային մասերը և Արասի գետով մինչև Ուրմիո լիճը²⁵⁵: Ուրմիո լճից հյուսիս՝ Կարմիր (Կոտոր) գետի սահմանը մինչև Արաքսի հետ միախառնվելու շրջանը, մտել է Հայաստանի մեջ: Երկու գետերի ջրկիցից արևելք՝ Արաքս գետի սահմանը մինչև Կուր գետի հետ միախառնվելու շրջանը, կազմել է

²⁵¹ Անդ, էջ 57:

²⁵² Ս. Կրկյաշարյան Ս., Հին Հայաստանի և Գոքը Ասիայի քաղաքների պատմության վրա, էջ 90:

²⁵³ Ստրաբոն, էջ 61:

²⁵⁴ Սատրապական Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանների մասին տե՛ս Կրկյան Հ. Սատրապական Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանները մ. թ. ա. VI-IV դարերում, «ՊԲՀ», 2005, թիվ 3, էջ 173-192:

²⁵¹ Տե՛ս Ստրաբոն, էջ 75:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ XVIII
ՍԱՏՐԱՊՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

XIII և X սատրապությունների սահմանը: XIII և XVIII սատրապությունների սահմանը կազմել են Կուր գետը և Թեղքի լեռնաշղթան: Կուր գետի վերին հոսանքի՝ սկսած ոլորանից, և Ճորոխի ստորին հոսանքի միջև ընկած Կղարջքը՝ խալկոբ-մոսքերի երկիրը, մտնում էր XIX սատրապության մեջ: Այնուհետև XIII և XIX սատրապությունների սահմանն անցնում էր Պոնտական լեռնաշղթայով՝ XIII սատրապությանը թողնելով Սև ծովի հարավային ափամերձ շրջանի որոշակի հատվածը: Նշված սահմաններում XIII սատրապությունը մ. թ. ա. V դարի կեսերին ենթարկվում է վարչական վերակազմության. Պակտյուիկեն, Սև ծովի առափնյա շրջանը պարսից արքունիքը հանում է սատրապության կազմից: Այդուհանդերձ այն եղել է Աքեմենյան տերության ամենախոշոր և հարուստ սատրապություններից մեկը²⁵⁶:

Պատմահայր Հերոդոտոսը գրում է. «Մատիենների, սասպեյրների և ալարոդների վրա սահմանված էր երկու հարյուր տաղանդ հարկ. սա տասնութերորդ նահանգն էր»¹: Պատմահայրը տարբեր առիթներով մի քանի անգամ ևս անդրադառնում է նշված ցեղերին, իսկ մենք էլ, ելնելով վերոհիշյալ հերթականությունից, քննությունը սկսենք մատիեններից:

Մատիենների վերաբերյալ սկզբնաղբյուրները տալիս են տարբեր տեղագրություններ: Այսպես, Հերոդոտոսը հաղորդում է, որ Մեդիայի և Լյուդիայի սահմանը կազմում էր Հալիս գետը, որը հոսում է Հայկական լեռներից սկզբում Կիլիկիայով, «այնուհետև թողնում է աջից մատիեններին, ձախից՝ փոյուզիացիներին: Անցնելով այս երկրները, գետը թեքվում է դեպի հյուսիս և անցնում աջում՝ սիրիական կապադովկիացիների և ձախում՝ պափլագոնացիների միջով»²: Այս տեղեկությունից երևում է, որ մատիեններին և փոյուզիացիներին պետք է տեղադրել Կիլիկեցիներից (իմա՝ Կեսարիա-Մաժակի շրջանը) հյուսիս և արևմուտք, իսկ սիրիացիներին և պափլագոնացիներին՝ մատիեններից հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք: Ըստ Պատմահոր մեկ այլ տեղեկության, հույն-պարսկական կռիվներին մատիենները մասնակցել են պափլագոնացիների հետ մեկտեղ, և «լիգիացիների, մատիենների, մարիանդիների և սիրիացիների հանդերձանքը նույնական էր պափլագոնականի հետ: Այս սիրիացիներին պարսիկներն անվանում են կապադովկիացիներ: Պափլագոնացիներին և մատիեններին առաջնորդում էր Դոտոսը՝ Մեգասիդրոսի որդին, իսկ մարիանդիներին, լիգիացիներին և սիրիացիներին առաջնորդում էր Դարեհի և Արտյուստոնեի որդի Գոբրյուեսը»³: Դատելով այս

¹ Геродот, III, 94; Herodotus, III, 94, p. 122-123.

² Անդ, I, 72:

³ Հերոդոտոս, VII, 72:

²⁵⁶ Անկասկած, այսպիսի մեծ սատրապությունը չէր կարող ունենալ ընդամենը 100000 կմ² տարածք, ինչպես կարծում է Ռ. Հյուսընը (տես Hewsens R., The boundaries of Achaemenid "Armia", էջ 141): Նշենք նաև, որ Քսենոփոնի այն տեղեկությունը, թե Կյուրոսն իր Տանադքսարես (իմա՝ «մարմնով հզոր») որդուն կարգում է մեղացիների, արմենների և կադուսիների սատրապ (տես Կյուրոպեդիա, էջ 362; Киропедия, с. 211; Cyropaedia, v. II, p. 428-429) չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ Տանադքսարեսի՝ Բարդիայի տիրույթները գտնվել են Միջին Ասիայում, և Քսենոփոնը փոխել է Կոնսիասի մոտ հիշատակվող երկրների անունները (տես Пьянков И., Сведения Ктесия о владениях Бардиу..., էջ 98-103):

տեղեկությունից՝ մատիենները մտել են III սատրապության մեջ և գտնվել են լիգիացիներից հյուսիս, որոնք թերևս նույն լիկանոնիացիներն են: Այսպիսով, համաձայն բերված երկու տեղեկությունների՝ մատիենների մի հատվածը բնակվել է Փոքր Ասիայում՝ Հալիսի ոլորանի շրջանում, արևմուտքում՝ Հալիսի ծախ ափին՝ սահմանակցելով փոյուզիացիներին: Այս մատիենները չէին կարող մտնել XVIII սատրապության մեջ, քանի որ XIII սատրապությունը չէր կարող դուրս գալ Սև ծով:

Հերոդոտոսի հաջորդ տեղեկությունները մատիեններին կապում են բոլորովին այլ աշխարհագրական միջավայրի հետ: Հեղինակը գրում է. «... Կիլիկեցիներին հաջորդում են արմենները, որոնք նույնպես առատ հոտեր ունեն. արմեններից հետո, ահա այստեղ, բնակվում են մատիենները: Հաջորդը, ահա, Կիսսիա երկիրն է, որտեղ Քոասպես գետի վրա գտնվում է ահա Սուսա (քաղաքը), որտեղ ապրում է մեծ արքան և որտեղ գտնվում են նրա գանձերը»⁴: Այս տեղեկության հետ առնչվում է Պատմահոր հետևյալ հիշատակությունը. «Կիլիկիայի և Արմենիայի սահմանը նավարկելի գետն է, անունը Եփրատ: Արմենիայում հիսունվեց և կես փարսախ տարածության վրա կա տասնհինգ կայան իջևանատներով. այնտեղ կա նաև պահակակետ: Այս Արմենիայից ճանապարհը մտնում է Մատիենե, որտեղ կա երեսունչորս կայան, հարյուր երեսունյոթ փարսախի վրա: Այս երկրի միջով հոսում են չորս նավարկելի գետեր, որոնք անհրաժեշտ է նավով անցնել: Այդ գետերից առաջինը Տիգրիսն է. երկրորդը և երրորդը համանուն են, բայց նույն գետերը չեն և նույն վայրից չեն բխում. քանզի հիշյալ գետերից առաջինը բխում է Արմենիայից, իսկ երկրորդը՝ Մատիենեից: Չորրորդ գետը կոչվում է Գյունդես, որը Կյուրոսը բաժանել էր երեք հարյուր վաթսուն ջրանցքների: Այս երկիրն անցնելուց հետո ճանապարհը մտնում է Կիսսիան երկիրը, որտեղ քառասուներկու և կես փարսախի վրա կա տասնմեկ կայան, մինչև Քոասպես գետը, որը նույնպես նավարկելի է: Այս գետի վրա է գտնվում Սուսա (իմա՝ Շոշ-Խ. Հ.) քաղաքը»⁵: Երկու նույնանուն գետերն ուսումնասիրողներն իրավացիորեն նույնացնում են Մեծ ու

Փոքր Ջաբ գետերի հետ⁶: Վերոբերյալ տեղեկությունը մեզ է հասել աղճատված վիճակում, և հետազոտողները փորձել են վերականգնել մեջբերված հատվածի տեքստը: «Народы нашей страны в "Истории" Геродота» գրքի կազմողների և ծանոթագրողների կողմից տեքստի տվյալ հատվածի վերականգնումն ունի որոշ ներքին հակասություններ: Ստացվել է այնպես, որ բոլոր չորս նավարկելի գետերն էլ՝ Տիգրիսը, Մեծ ու Փոքր Ջաբերը, Գյունդեսը, հոսել են Հայաստանից⁷: Սակայն եթե Տիգրիսի ու Մեծ Ջաբի պարագայում, իրոք, երկու գետերն էլ հոսել են Հայաստանից, ապա Փոքր Ջաբը և Գյունդեսը իրենց ակունքներն ունեցել են Մատիենում և հոսել են այս երկրի միջով: Մեր կարծիքով, Մատիենեն չի կարող նույնանալ Ասորեստանին, քանի որ Հերոդոտոսի մոտ Մատիենե երկիրը հստակ տեղորոշվում է Ռիմիո լճից հարավ: Ընդ որում, Հերոդոտոսը տեղեկություններ է հաղորդում հենց Ասորեստանի վերաբերյալ: Այսպես, Ասորեստանը ասորեստան-ցիներով բնակեցված երկիր է, Հայաստանին հարևան, և Ասորեստանի մի մասը Բաբելոնի հետ միասին կազմել է IX սատրապությունը⁸: Հերոդոտոսը նշում է նաև, որ Նինոսը (իմա՝ Նինվե) Ասորեստանի քաղաքն էր⁹: Այս տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ Մատիենեն և Ասորեստանը չեն կարող նույնանալ և՛ աշխարհագրական, և՛ վարչական առումներով: Հետևաբար, մեր կարծիքով, վերոբերյալ տեղեկության մեջ պետք է վերականգնել Ասորեստանի անունը, քանի որ պարսից արքայական ճանապարհը Հայաստանից մտնում էր Ասորեստան և հետո միայն Մատիենե:

Հերոդոտոսի մոտ մատիենների վերաբերյալ կան նաև այլ հաղորդումներ: Ըստ Հերոդոտոսի, Գյունդեսը բխում է Մատիենական լեռներից, հոսում Դարդանների երկրի միջով ու թափվում մեկ այլ՝ Տիգրիս գետը¹⁰: Դարդանները գտնվել են, հավանաբար, Գյունդեսի միջին և ստորին հոսանքի շրջաններում: Կարծիք կա, որ նրանք թրակա-փոյուզական ցեղ են¹¹:

⁴ Տե՛ս Դ. Կ. III., էջ 388, ծանոթ. 708(a):

⁵ Անդ, էջ 159:

⁶ Տե՛ս Հերոդոտոս, II, 17, I, 194, III, 92:

⁷ Անդ, II, 150:

⁸ Անդ, I, 189:

¹¹ Տե՛ս Պետրոսյան Ս., Հին Մարաստանի տարածքի երրորդ էթնիկական տարրի մասին, «ՊԲՀ», 1979, թիվ 4, էջ 51-52:

⁴ Անդ, V, 49:

⁵ Անդ, V, 52:

Մատիենական լեռները համապատասխանում են Ջագրոշի լեռներին, որտեղից սկիզբ է առնում Գյունդեսը՝ ներկայիս Դիալան։ Պատմահայրը հիշատակում է նաև. «Արաքս գետը բխում է մատիենների երկրից, որտեղից և Գյունդես գետը, որը Կյուրոսը բաժանեց երեք հարյուր վաթսու ջրանցքների, բաժանվում է քառասուն բերանների, որոնք բոլորը, մեկից բացի, դուրս են գալիս ճահիճների և խրուտների մեջ։ Պատմում են, որ այդ ճահճուտներում ապրում են հում ծուկ ուտող մարդիկ, որոնք սովորաբար օգտագործում են փոկի կաշուց պատրաստած հագուստ։ Իսկ Արաքսի բերաններից մեկը բաց տեղանքով հոսում է դեպի Կասպից ծով»¹²։ Նկատի ունենալով այն տեղեկությունը, որ Արաքսն ու Գյունդեսը բխում են մատիենների երկրից և Արաքսը թափվում է Կասպից ծով, ապա Արաքսն այս դեպքում համապատասխանում է Ամարդոս (ներկայիս Սեֆիդ-ռուդը) գետին, որի ակունքները բխում են Մատիենական լեռների (իմա՝ Ջագրոշի) արևելյան լանջերից։ Հերոդոտոսի բերված տեղեկության անդրադառնում է նաև Ստրաբոնը, որը գրում է. «Նա (իմա՝ Հերոդոտոսը - Խ. Հ.) ասում է, թե այս գետը (իմա՝ Արաքսը - Խ. Հ.) Մատիենների երկրից դուրս հոսելով՝ ձյուղավորվում է քառասուն գետերի և բաժանում սկյութացիներին բակտրիացիներից։ Կալիսթենեսը, նույնպես, հետևում է Հերոդոտոսին»¹³։ Ստրաբոնը, որ նախորդ նախադասություններում խոսում էր հայկական Արաքսի մասին, Հերոդոտոսի պատմածը համարում է անհավանական և գտնում, որ հայկական Արաքսը և Հերոդոտոսի Արաքսը չեն նույնանում։ Անկասկած, Ստրաբոնն իրավացի է այս հարցում, քանի որ Հերոդոտոսի տվյալ հիշատակության մեջ Արաքսը պատմական Օքսոսն է՝ ներկայիս Ամու-Դարյան, քանի որ Պատմահայրը տվյալ պարբերության առաջին մասում՝ «ոմանք ասում են, թե Արաքսն Իստրոսից (իմա՝ Դանուբ գետը - Խ. Հ.) ավելի խոշոր է, ուրիշները թե՛ ավելի փոքր»¹⁴, և նախորդ պարբերությունում՝ «...Կյուրոսը ցանկացավ իրեն հպատակեցնել նաև մասսագետներին... Մասսագետները բնակվում են արևելքում, դեպի արևածագ, Արաքս

¹² Հերոդոտոս, I, 202:

¹³ Strabo, XI, XIV, 13.

¹⁴ Հերոդոտոս, I, 202:

գետից այն կողմ, իսսեդոններին հանդիպակաց»¹⁵, ինքն է հենց բացառում հայկական Արաքսի հետ որևէ նույնացում։ Հետևաբար, ուսումնասիրողների կողմից Հերոդոտոսի վերոբերյալ տեղեկության (I, 202) Արաքսի նույնացումը հայկական Երասխ-Արաքսին քննություն չի բռնում, և փնտրել Երասխի վերին ու միջին հոսանքների շրջանում մատիեններին ոչ մի դեպքում հիմնավորված չէ¹⁶։ Հերոդոտոսի տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Մատիենե երկիրը գտնվել է Ուրմիո լճից հարավ ընկած շրջանում, որտեղից սկիզբ էին առնում Փոքր Ջաբը, Գյունդեսը և Սեֆիդ-ռուդը։ Մատիենե երկիրն աշխարհագրորեն ընդգրկում էր նախկին Մանայի և հարակից որոշ շրջաններ և վարչական առումով մտել է X մարական սատրապության մեջ։

Անտիկ աղբյուրներում Մատիենե երկրի և մատիենների մասին պահպանվել են նաև այլ տեղեկություններ։ Ստրաբոնի մոտ Մատիենեի հիշատակությունը Հայաստանի, Ստորին Փռյուգիայի հետ միասին՝ կապված երաշտի հետ, ցույց է տալիս, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է հայույան մատիեններին¹⁷։ Այդուհանդերձ, Մատիենե՝ որպես Մարաստանի երկրամաս, Ստրաբոնը հիշատակում է երկու անգամ. «Ասում են, թե Հյուրկանիայում մի որթատունկը տալիս է մի մետրետ գինի, մի թզենին 60 մեդիմնոս թուզ, իսկ հասկից ընկած մի ցորենը նորից է բուսնում, մեղուները ծառի մեջ փեթակ են շինում, և մեղրը տերևներից հոսում է։ Նույնպես է Մատիանեում՝ Մարաստան, և Սակասենեում և Արաքսենեում՝ Հայաստան։ Բայց այդ տեղերում այնքան զարմանալի չէ այդ, որովհետև ավելի հարավ են քան Հյուրկանիան, և մյուս երկրներից տարբերվում են չափավոր քարեխառնությամբ»¹⁸։ Եվ երկրորդը գրեթե նույն բովանդակությամբ. «Նշաններ Հյուրկանից աշխարհի փարթամության. խաղողի մի որթը բերում է մի մետրետ գինի, մի թզենին 60 մեդիմնոս. հասկից ընկած ցորենը նոր բերք է տալիս.

¹⁵ Անդ, I, 201:

¹⁶ Տարբեր կարծիքների մասին տես Խաչատուրյան Հ., К вопросу о локализации Матиенов..., էջ 201 – 210: Տես նաև Меликишвили Г., К истории..., էջ 266; Дьяконов И., История Мидии, էջ 138, ծանոթ. 5, էջ 339, 353, ծանոթ. 3, նույնի՝ Предыстория армянского народа, էջ 17, ծանոթ. 19:

¹⁷ Տես Ստրաբոն, էջ 11:

¹⁸ Անդ, էջ 13:

ծառերի մեջ մեղուները փեթակ են շինում և մեղրը հոսում է տերևներից: Նույնը լինում է Մարաստանում՝ Մատիանների մեջ և Հայաստանում՝ Սակասենի և Արաքսենի մեջ»¹⁹:

Ստրաբոնը Մատիանեն և մատիեններին հիշատակում է նաև այլ տեղեկություններում: Նա գրում է. «Վրկաններից հետո ծովի շրջագծով բնակվում են ամարդները, անարիակները, կադուսիները, ալբանները, կասպերը, վիտիները և, հնարավոր է, ընդհուպ մինչև սկյութներ, այլ ժողովուրդներ: Վրկանների մյուս կողմում ապրում են դերբիկները, իսկ կադուսիները սահմանակցում են մեղացիներին և մատիաններին Պարաքոաթես լեռան ստորոտին»²⁰: Հույն աշխարհագետը Մեդիա-Ատրոպատենեն տեղադրում է Հայաստանից և Մատիանեից արևելք, Մեծ Մարաստանից արևմուտք և Մատիանեից ու Մեծ Մարաստանից հյուսիս, իսկ հարավում հարակից է համարում Վրկանից ծովի խորշին մերձակա մարզերին և Մատիանեին²¹: Հեղինակը նաև հայտնում է, որ Մարաստանը բարձրալեռնային և ցուրտ երկիր է, և նրա լեռներն էկբատանայից, Ռագայից և Կասպիական դռներից ձգվում են մինչև Մատիանե և Հայաստան²²: Ելնելով հենց իսկ Ստրաբոնի տեղեկություններից²³, Պարաքոաթես լեռան տակ պետք է հասկանալ ոչ միայն Թալիշի և Գիլանի լեռները, այլ նաև էլբուրսն ամբողջությամբ և, ընդհանրապես, Իրանական սարահարթի հյուսիսարևմտյան լեռնաշղթաները: Պարաքոաթես անունը որոշակիորեն պետք է տարածվեր նաև Ջազրոշի հյուսիսարևելյան մասի վրա: Կադուսիները (հայկական աղբյուրների կատիշները) սկզբնաղբյուրներում որոշ դեպքերում նույնացվել են գելերի հետ: Նրանք բնակվել են Կասպից ծովի հարավարևմտյան

¹⁹ Անդ, էջ 35: Մասնագիտական գրականության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ Մատիենն անունը կարող է առնչություն ունենալ, հ.-ե. *mad -կամ *me'dhu - «քաղցր, մեղր» արմատին (տե՛ս Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 466, ծանոթ. 1; Դավայան Ս., Հայ իշխանական տների հետքերը հարավ-արևմտյան Հայաստանում (քրդական որոշ ցեղանունների և ցեղերի ծագման հարցի շուրջ).- «ՊԲՀ», 2004, թիվ 2, էջ 176-179): Եթե նկատի ունենանք Մատիանեի գինով և մեղրով հարուստ լինելու հատկությունը, ապա այդ կարծիքը չի բացառվում:

²⁰ Страбон, XI, VIII, 8.

²¹ Անդ, XI, XIII, 2.

²² Անդ, XI, XIII, 7:

²³ Անդ, XI, VIII, 1:

շրջանում՝ հյուսիսում հասնելով Կուր գետի ստորին հոսանքի հատվածը: Եթե մատիենների տակ նկատի ունենանք Մատիենե երկրի բնակիչներին, ապա նրանք չէին կարող սահմանակցել կադուսիներին: Սակայն մեր կարծիքով, Ստրաբոնի տվյալ տեղեկության մատիեններին պետք է համարել Ուրմիո լճի արևելյան ափամերձ շրջանների բնակիչներ, որոնցից արևելք՝ դեպի Կարասու գետի վերնագավառը, արևմուտքում հասնում էին կադուսիները: Որպես երկիր՝ Ստրաբոնի Մատիանեն իր տեղադրությամբ համապատասխանում է Հերոդոտոսի Մատիենեին, որը գտնվում էր Ուրմիո լճից հարավ: Հայաստանի և Մատիանեի համատեղ հիշատակությունը ցույց է տալիս նաև, որ այս երկու երկրները պետք է սահմանակից լինեին և Մատիանեի հետ Հայաստանը կարող էր սահմանակից լինել Ուրմիո լճի հարավարևմտյան ափի շրջանում:

Ստրաբոնը Հայաստանի մեծ լճերից է համարում Մանտիանեն, որն, ըստ հեղինակի, թարգմանաբար նշանակում է «կապույտ»²⁴: Աշխարհագետը լիճը հիշատակում է նաև Մարաստանի կազմում՝ Σπαύτα անունով, որն ուսումնասիրողներն իրավացիորեն սրբագրել են Καπαύτα կամ Καπαύτα²⁵: Կապուտան անունն իր կառուցվածքով իրանական է, սակայն շատ հավանական է, որ լճին Կապուտան անունը տվել էին հայերը՝ «կապույտ» գույնանունը շատ ավելի հին ժամանակներում փոխառած լինելով իրանցիներից²⁶: Այս եզրակացությունն ամրապնդվում է, թերևս, այն փաստով, որ իրանախոս Ատրպատականի նկարագրության առիթով լճանունը հիշատակվում է ոչ թե Կապուտան, այլ Մանտիանե գրությամբ, և այսպես են ծնվել Ուրմիո լճի անունները, թե ոչ, շատ էլ կարևոր չէ, բայց անտարակույս է մի բան, որ «կապույտի» գաղափարը գալիս էր հենց մատիեն կամ մատիան ցեղանունից²⁷: Խնդրո առարկայի

Անդ, XI, XIV, 8:

Եթե Strabo, XI, XIII, 2, ծանոթ. 3:

Եթե Հարությունյան Բ., Աբեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, էջ 61:

Անդ: Եթե ձիշտ է Մատիենեի կապը «քաղցր, մեղր» արմատին, ապա անունն ազունաբանորեն ոչ մի առնչություն չունի կապույտ բառի հետ և, ըստ էության, Ստրաբոնը, իմանալով, որ լճի Կապուտան անունը կապված է «կապույտ»-ի հետ, չէր էլ իր հերթին կապել է այն լճի մեկ ուրիշ՝ Մատիանե անվան հետ: Իսկ լճի

մասին տեղեկություններ է հաղորդում նաև Պտղոմեոսը, որի մոտ Մարտիանն կոչվող Ուրմիո լիճը տեղադրվում է Կադուսիայում²⁸, այն դեպքում, երբ, ըստ Ստրաբոնի, Կադուսիները սահմանակցում էին մարերին և մատիաններին Պարաքոաթես լեռան ստորոտին: Պտղոմեոսը նաև գրում է. «Մեդիայի՝ Հայաստանին մոտ արևմտյան մասը, զբաղեցնում են կասպերը, որոնցից ներքև գտնվում է Մարգիանան՝ Ասորեստանի ողջ կողքի երկայնքով, իսկ ծովամերձ մարզերը՝ կադուսիները, գելերը և դրիբիկները, որոնցից հետո մինչև երկրի խորքերը տարածվում են ամարիակների և մարդերի հողերը: Կադուսիների շրջանին հարևան հողերը զբաղեցնում են կարդուխները...»²⁹: Մարգիանան պետք է սրբագրել Մարտիանա-Մատիանա: Հակառակ դեպքում, այն կնույնանա միջհամասիական Մարգիանա երկրամասին, իսկ կասպերն էլ կհամապատասխանեն Մարգիանայից արևմուտք ընկած վրկաններին³⁰: Սակայն քանի որ Մարգիանան ընկած է Ասորեստանի հարևանությամբ, ապա այն հենց Մարտիանա-Մատիանան է: Պտղոմեոսի վերոբերյալ տեղեկությունը և նրա շարունակությունը Բ. Հարությունյանի մոտ ունի հետևյալ պատկերը. «Մեդիայի մոտ, Հայքին մոտ գտնվող մասում, բնակվում են կասպիացիները (իմա՝ կասպերը—Հ. Բ.), որոնցից ներքև գտնվում է Մարտիանեն՝ Ասորեստանի ողջ կողքի երկայնքով: Ծովամերձ շրջաններում կադուսիացիները, որոնք կոչվում են նաև լեգեր (իմա՝ գելեր—Հ. Բ.), և դրիբյուկներ, որոնցից հետո մինչև երկրի խորքերը տարածվում են ամարիակները (իմա՝ անարիակները—Հ. Բ.) և ամարդները (կամ մարդերը): Ներսի՝ դեպի կադուսիացիների գավառն ընկած մասերը զբաղեցնում են կարդուքները և Մարունդները՝ մինչև Մարտիանն լիճը: Գելերից ներքև մարգասներն են, որոնցից հետո Տրոպատենն, որը տարածվում է մինչև ամարիակները (իմա՝ անարիակները—Հ. Բ.)»³¹: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Բ. Հարությունյանը,

Կապուտան անունն այս դեպքում պետք է ծագեր վառ կապույտ գույնից: Բայց և այնպես, անմիջապես է, որ լճի Մատիանն անունը ծագել է մատիենների անունից:

²⁸ Stn Claudii Ptolemaei Geographia, VI, 2, 2.

²⁹ Stn ИДИТСК, «ВДН», 1948, թիվ 2, էջ 255:

³⁰ Կասպ-վրկանների մասին տես Խորիկյան Հ., Աբեմենյան Պարսկաստանի XI և XV սատրապությունների տեղադրության շուրջ, էջ 147-157:

³¹ Stn Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 62:

Մարաստանի պտղոմեոսյան նկարագրությունն անհամեմատ հին է, քան հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանը, քանի որ մ. թ. II դարում արդեն Մարաստանը որպես ինքնուրույն պետություն, գոյություն չունեի, իսկ եթե գոյություն էլ ունենար, ապա նրա կազմում չէր գտնվի Կասպը, որը, բոլոր սկզբնաղբյուրների համաձայն, Արտաշես Ա - ից (մ. թ. ա. 189 — 160 թթ.) սկսած Մեծ Հայքի թագավորության մասն էր կազմում³²: Մ. թ. II դարում Ուրմիո լճի ավազանը ոչ մի կերպ չէր կարող պատկանել Մեդիա-Մարաստանին, քանի որ հայ Արշակունիները տիրում էին Ատրպատականի ձեռակա իշխանության երկրին³³, իսկ կարդուքները Մարաստանի մեջ կարող էին մտնել Անտոնիոսի՝ Արևելքում գտնվելու տարիներին, ուստի և Պտղոմեոսը օգտագործել է Մարաստանի մի հին նկարագրություն, որը նա փորձել է հարմարեցնել այլ երկրների նկարագրությանը և մոծել է աշխատության մեջ³⁴: Պտղոմեոսի վերոհիշյալ տեղեկության մեջ աշխարհագրության տեսանկյունից բավականաչափ խառնաշփոթություն կա: Օրինակ, դրիբիկները, որոնք մյուս հեղինակների դերբիկներն են, Պտղոմեոսի մոտ հիշատակվում են գելերից հետո, այն դեպքում, երբ դերբիկները գտնվել են Կասպից ծովի հարավարևելյան ափին, իսկ մարդերը (կամ ամարդները) և ամարիակները (= անարիակները), որոնք հիշատակված են դերբիկներից հետո, իրականում գտնվել են վերջիններիցս արևմուտք: Մարդերը զբաղեցրել են ներկայիս Կըզըլ-Ուզեն գետի (պատմական Ամարդոսի) միջին և ստորին հոսանքի շրջանները մինչև գետաբերան, իսկ անարիակները կոնկրետ ցեղի անվանում չէ և նշանակում է «ոչ արիացի», այսինքն՝ Կասպից ծովի հարավային, հարավարևմտյան և հարավարևելյան շրջանների ոչ իրանախոս բնակչությունը: Կասպերը գտնվել են Փայտակարանում, իսկ նրանցից ներքև՝ այսինքն հարավ, գտնվել է Մարտիանան՝ Ասորեստանի ողջ կողքի երկայնքով: Ուրեմն, Պտղոմեոսի Մարտիանեն համապատասխանում է Հերոդոտոսի Մատիենն

³² Անդ:

³³ Տես Հարությունյան Բ., Հայ Արշակունիների ձեռակա իշխանության կալվածքների հարցի շուրջը, «ՊԲՀ», 1988, թիվ 3 — 4:

³⁴ Տես Հարությունյան Բ., Աբեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, էջ 63:

երկրին՝ Ուրմիո լճից հարավ: Ինչ վերաբերում է մարունդներին, որոնք հասնում էին մինչև Մարտիանե լիճը, ապա սրանք, թերևս, Պտղոմեոսի այն մարդերն են³⁵, որոնք տեղադրվում են Վասպուրականի արևելյան մասում՝ Մարդպետականում³⁶: Չեյերից ներքև՝ հարավ, հիշատակված մարգասներն էլ, հավանաբար, մարդերն են, որոնցից հետո նշված Տրոպատենեն Ատրպատականն է, որը տարածվել է մինչև անարիակները: Պտղոմեոսի մոտ մատիենական հողերը կոչվում են Ματουσάνα (mati - և stan - ից)³⁷:

Մ. թ. ա. II դարի պատմիչ Պոլիբիոսը գրում է. «Մեդիայի դեպի հյուսիս նայող մասերը, որ շրջապատում են ելյումայները, անհարակները (իմա՝ անարիակներ - իս. Հ.) ու նաև կադուսիները և մատիանները գտնվում են Պոնտոսի այն մասերի վերևում, որոնք սահմանակից են Մայոտիսին (իմա՝ Ազովի ծովը - իս. Հ.)»³⁸: Իսկ Պլինիոս Ավագը նշում է. «...մարտիաններ, աորսներ, Չեյեր, որոնց հույներն անվանում էին կադուսիներ, մատիաններ...»³⁹: Բ. Հարությունյանը կարծում է, որ մարտիանները մատիեններին կամ մարտիեններին ազգակից ցեղ է, որը զբաղեցրել է Պարաքաթես (հայկական աղբյուրների Պատիժահար լեռը) լեռան մերձակայքը՝ դառնալով հույն հեղինակների հակասական ընկալումների պատճառ⁴⁰: Մեր կարծիքով, մարտիաններն, ընդհանրապես, ոչ մի կապ չունեն մատիենների հետ և, հնարավոր է, որ նույնիսկ նման ցեղ չի էլ եղել: Մարտիանների մյուս տարընթերցումն է Nasotiani⁴¹, որն այս դեպքում կհամեմատեինք այնքան հայտնի Նիսեական դաշտի հետ: Կամ էլ Հերոդոտոսի մոտ լիգիացիներ, մատիեններ, մարիանդիներ, սիրիացիներ շարքը⁴² կարող էր ծնել մարիանդիներ-մարտիաններ նմանությունը: Սակայն սա քիչ հավանական է, քանի որ մարտիանների առաջինը հիշատակվել

թույլ չի տալիս տարածքային առումով նույնիսկ նրանց փնտրել մատիենների հարևանությամբ: Իսկ մարտիաններին տեղադրել Պարաքաթես լեռան մերձակայքում ոչ մի դեպքում չի հիմնավորվում: Ընդհանրապես մարտիաններին (գուցե մարունդե՞ր) փնտրել Ատրպատականի սահմաններում կասկածելի է, քանի որ, օրինակ, նրանցից հետո հիշատակված աորսներին Ատրաբոնը տեղադրում է Ազովի և Կասպից ծովերի միջև⁴³: Պարաքաթես լեռների (Չեյմանց լեռներ) շրջանում տեղադրելու դեպքում մարտիանները թերևս ավելի շատ կնույնացվեն մարդերի հետ: Պոլիբիոսի և Պլինիոս Ավագի կողմից կադուսիների և մատիենների հիշատակությունը կրկին վկայում է նրանց հարևաններ լինելու հանգամանքը: Քանի որ հին հեղինակների մոտ Ուրմիո լիճը կոչվում է Մարտիանե-Մանտիանե (և՛ «ր»-ն, և՛ «ն»-ն աճական են), ապա կարծում ենք, որ ավելի ընդունելի կլինի այն ենթադրությունը, որ լճի անունը հետագայում տարածվել է արևելյան և հարավային ափամերձ շրջանների բնակչության վրա, որոնք էլ կոչվել են մատիեններ, սակայն այս իրողությունն ավելի ուշ ժամանակներին է վերաբերում: Կարևոր է նկատի ունենալ, որ Հերոդոտոսն Ուրմիո լճի ավազանում գրեթե մատիեններին չի հիշատակում և խոսում է միայն Մատիենե երկրի մասին: Այս իրողությունը ցույց է տալիս, որ մատիեններն այլևս գոյություն չունեին և իրենց անունը տվել էին երկրին: Անշուշտ, նկատի ունենալով, որ մատիենները հին սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են աշխարհագրական առումով տարբեր վայրերում, կարելի է մտածել, որ այս ցեղը կարող էր հայտնվել կադուսիների հարևանությամբ ևս, բայց հենց հին սկզբնաղբյուրները բացառում են նման հավանականությունը: Համեմատության համար նշենք, որ ինչպես Սև ծովի ծովափնյա բնակչությունը կոչվում էր պոնտացիներ, այնպես էլ Մանտիանե լճի հարավային և արևելյան ափամերձ բնակչությունը երբեմն կարող էր կոչվել մատիեններ ու ժամանակներում: Միաժամանակ նշենք, որ Մատիենե երկրի բնակչությունը կարող էր կոչվել մատիեններ անունով, բայց միայն

³⁵ St'u Claudii Ptolemaei Geographia, V, 12, 9.

³⁶ St'u Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն..., էջ 369:

³⁷ St'u Claudii Ptolemaei Geographia, VI, 2, 5.

³⁸ St'u ИДПСК, «ВДИ», 1947, թիվ 3, էջ 301:

³⁹ Անդ., «ВДИ», 1949, թիվ 2, էջ 304-305:

⁴⁰ St'u Հարությունյան Բ., Արևմտյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, էջ 65:

⁴¹ St'u ИДПСК, «ВДИ», 1949, թիվ 2, էջ 304, ծանոթ. 21:

⁴² St'u Հերոդոտոս, VII, 72:

• St'u Страбон, XI, V, 8.

այն պարագայում, եթե նրանք տեղորոշվում են Ուրմիո լճից հարավ ընկած Մատիենե երկրում⁴⁴:

Այսպիսով, ո՛չ հայկույան մատիենները և ո՛չ էլ Ուրմիո լճի մերձակայքում գտնվող Մատիենե երկիրը չէին կարող մտնել XVIII սատրապության մեջ: Եթե առաջինը պարզապես անհնար է, ապա երկրորդի դեպքում, հաշվի առնելով սասպեյրների Սպերի շրջանում մինչ այսօր ընդունված տեղադրությունը, դժվար թե Սպերից մինչև Ուրմիո լճի շրջանը ընկած տարածքում այլ ցեղեր չգտնվեին, և ալարոդները, որոնք պետք է զբաղեցնեին այդ տարածքը, անհետանում են տարածաշրջանի էթնիկական քարտեզից: Սակայն Հեկատեոս Միլետացու մոտ պահպանվել է տեղեկություն, որը մատիեններին տեղորոշում է աշխարհագրական բոլորովին այլ միջավայրում:

Հեկատեոսը մատիենների մասին ունի մի քանի տեղեկություններ: Նա գրում է. «Հիոպեն մատիենների քաղաքն է, Գորդիոնի հարևանությամբ»: Այս մատիենները տարածքային առումով կապվում են պափլագոնացիների հետ և հեղինակը շարունակում է. «Հիոպե քաղաքում բնակիչները հագնվում էին պափլագոնացիների նման»⁴⁵: Ինչպես տեսնում ենք, Հեկատեոսը երկու տեղեկություններում էլ նկատի ունի հայկույան մատիեններին: Սակայն Հեկատեոսի այն տեղեկությունը, թե մոսքերը կոլխական ցեղ են և հարևան մատիեններին⁴⁶, անհրաժեշտ է այլ տեսանկյունից քննել, ինչը և կատարել է Բ. Հարությունյանը: Այս տեղեկությունն, ըստ ուսումնասիրողի հանգամանալից քննության, հաստատում է, որ Մատիենական ցեղախմբի մի հատվածը բնակվել է Այսրկովկասում՝ ներկայիս Վրաստանի Հանրապետության հարավարևմտյան շրջաններում հաստատված մոսխերի կամ մոսքերի հարևանությամբ, և այս մատիեններին չի կարելի նույնացնել փոքրասիական մատիեններին, որովհետև նրանց հարևան մոսքերը կոլխական ցեղ

են, և նրանց պետք է տեղադրել մոսքերից հյուսիս⁴⁷: Փասիանները գտնվել են Երասխ գետի վերին հոսանքի և Ուղթիս գետի ակունքների շրջանում և փասիաններից հարավ, որոնք մտնում էին XIII սատրապության մեջ, մատիեններ փնտրելը ծիծաղելի է, ընդ որում Երասխի ակունքը հնում ոչ թե Բյուրակնյան լեռներից կամ Սերմանցից սկիզբ առնող գետն էր, այլ Բասենի դաշտով հոսողը, հետևաբար ստացվում է, որ փասիանների երկիրը նույնանում է մատիենների երկրին, որը ոչ մի հիմք չունի⁴⁸: Իսկ քանի որ Սպերը՝ Քսենոփոնի հեսպերիտների երկիրը, նույնպես ենթակա էր Տիրիբագոսին, ապա այն չէր կարող մտնել XVIII սատրապության մեջ, և մատիեններին պետք է փնտրել մոսքերից հյուսիս⁴⁹: Մատիեններին Այսրկովկասում տեղադրելու վերաբերյալ, մեր կարծիքով, կարող է վկայել նաև Պոմպոնիոս Մելասի՝ թեկուզև ոչ այնքան որոշակի տեղեկությունը: Թվարկելով տարբեր ցեղերի, որոնց աշխարհագրությունը շատ խճճված է, նա գրում է. «...իսկ որտեղ երկիրը (իմա՝ Ասիան – ի. Հ.) մոտենում է մեր ծովերին (նկատի ունի Սև ծովը և Մեյոտիս լիճը–ի. Հ.) ապրում են մատիանները, տիրարանները և ավելի հայտնի մեղացիները, հայերը...»⁵⁰: Մատիեններն, ըստ երևույթին, պատկանել են սկյութական աշխարհին և Այսրկովկասում նրանց գոյությունը ցույց է տալիս, որ այս ցեղախումբն իր շարժումը սկսել էր Կովկասից:

Այժմ անցնենք սասպեյրների տեղադրության քննությանը: Բացի այն, որ սասպեյրները հիշատակվում են XVIII սատրապության կազմում, Հերոդոտոսը նրանց մասին ունի ևս մի քանի տեղեկություններ: Նա գրում է. «Պարսիկներից, մեղացիներից, սասպեյրներից և կոլխերից վերև, դեպի արևելք, գտնվում է Կարմիր ծովը (իմա՝ Պարսից ծոցը–ի. Հ.): Դեպի հյուսիս՝ Կասպից ծովը և Արաքս գետը (հավանաբար, հայկական Արաքսն է–ի. Հ.), որը հոսում է դեպի արևելք»⁵¹: Ինչպես տեսնում ենք, սասպեյրները

⁴⁴ Տե՛ս Հերոդոտոս, V, 49:

⁴⁵ St. Byz., s. **Υωπη**; fr. 189 (տե՛ս Müller C., *Fragmenta historicorum graecorum*, v. I, Parisiis, 1841, p. 13).

⁴⁶ Տե՛ս ИДПСР, «ВДИ», 1947, № 1, էջ 301; Müller C., *Fragmenta historicorum graecorum*, v. I, p. 13.

⁴⁷ Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 66: Մոսքերի տեղադրության մասին տե՛ս նաև Խորիկյան Հ., Արեմենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, էջ 120-122:

⁴⁸ Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 70:

⁴⁹ Ամը, էջ 79:

⁵⁰ Տե՛ս ИДПСР, «ВДИ», 1949, № 1, էջ 273:

⁵¹ Հերոդոտոս, IV, 40:

հիշատակվում են կոլխերի և մեղացիների միջև: Այս տեղեկությանը գործնականում համապատասխանում են Հերոդոտոսի հաջորդ մի քանի տեղեկությունները: Այսպես, Հերոդոտոսը հայտնում է. «Պարսիկները բնակվում են մինչև Հարավային ծովը, որը կոչվում է Կարմիր (իմա՝ Պարսից ծոցը—Խ. Հ.): Նրանցից վերև դեպի հյուսիս բնակվում են մեղացիները, մեղացիներից (վերև)՝ սասպեյրները, սասպեյրներից (վերև)՝ կոլխերը, տարածվելով մինչև Հյուսիսային ծովը» (իմա՝ Սև ծովը — Խ. Հ.), որտեղ թափվում է Փասիս գետը: Ահա այս չորս ազգերն են բնակվում մեկ ծովից մյուսն (ընկած երկրում)⁵²: Պատմահայրը հաղորդում է. «Մեյոտիս լճից մինչև Փասիս գետը և կոլխերի երկիրը երեսուն օրվա ճանապարհ է անխոնջ ուղևորի համար: Կոլխիսից Մեդիա ավելին չէ ճանապարհը, բայց նրանց միջև բնակվում է մի ազգ, սասպեյրները. սրանց միջով անցնելուց հետո կարելի է հասնել Մեդիա». նաև՝ «Արոտավայրերը, որտեղ այս խաշնարածը (իմա՝ Աստյուրացեսի — Խ. Հ.) արածացնում էր նախիրը, գտնվում էին Ագբատանայից հյուսիս՝ դեպի Եվքսինյան Պոնտոս ընկած (իմա՝ նայող — Խ. Հ.) լեռների ստորոտներին: Քանզի մեղական երկիրը միայն դեպի սասպեյրներն ընկած մասում բարձադիր է, լեռնային և անտառաշատ. իսկ մնացյալ երկիրն ամբողջապես դաշտային է»⁵³: Բերված տեղեկություններից ակնհայտ է, որ կոլխերի և մեղացիների միջև գտնվող սասպեյրները եղել են էթնիկական խոշոր միավորում, որը հանդես է գալիս որպես հավաքական ամբողջություն՝ ազգ՝ հյուսիսում անմիջականորեն սահմանակցելով կոլխերին, իսկ հարավում՝ մեղացիներին: Հերոդոտոսը հաղորդում է, որ Քսերքսեսի հունական արշավանքին ալարոդները և սասպեյրներն արշավում էին կոլխերի նման զինված, որոնց առաջնորդում էր Սիրոմիտրեսի

⁵² Անդ, IV, 37:

⁵³ Անդ, I, 104, 110: Հերոդոտոսը Եվքսինյան Պոնտոս նայող լեռների տակ նկատի ունի Երասիսից հարավ ընկած Հայկական, Կասպիական լեռները մինչև Կասպից ծով, այսինքն՝ ուշ ժամանակների Վասպուրական աշխարհի արևելյան մասը՝ Մարդպետականը, մարական սատրապության մեջ էր: Մյուս կողմից էլ պատմիչի տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ մարերը և սասպեյրները եղել են անմիջական հարևաններ, ինչը հնարավոր էր միայն Կուր գետի ստորին հոսանքի շրջանում: Հմմտ. Օհանյան Մ., Արեմենյան XVIII սատրապության սահմանները, «Իրան-Նամե», 1999, թիվ 32-34, էջ 97:

որդի Մասիստիոսը⁵⁴: Այս տեղեկությունը ևս ցույց է տալիս, որ սասպեյրները և ալարոդները մտել են XVIII սատրապության մեջ, և ալարոդների առաջինը հիշատակվելը թույլ է տալիս սասպեյրներին տեղադրել նրանցից հյուսիս:

Գ. Մելիքիշվիլին սասպեյրներին համարում է քարթական ցեղեր, որոնք վերահսկում էին Ուրարտուի հյուսիսային գավառները և գլխավորում արևելավրացական ցեղերի հարավային միավորումը: Այս ենթադրությունը հիմնվում է հայկական Սպեր գավառի հետ սասպեյրների անվանական նմանության վրա՝ միաժամանակ սասպեյրների բնակության շրջանը Կողքիսից հասցնելով մինչև պատմական Մեդիա ընկած տարածությունը⁵⁵: Ի. Դյակոնովը կիսում է Շախգելի կարծիքը, համաձայն որի, Հերոդոտոսի վկայության մեջ (I, 104) խոսքը վերաբերում է մարական տերության սահմաններին և ոչ թե պատմական Մեդիայի շրջանին⁵⁶: Սակայն սասպեյրները չեն կարող տեղադրվել Սպերի փոքրիկ շրջանում, քանի որ ընդգրկել են մեծ տարածություն՝ սահմանակցելով մարերին: Անտրամաբանական է նաև, որ հայերը չհիշատակվեին մարերի և սասպեյրների միջև, եթե ընդունենք վերջիններիս տեղադրությունը Սպերի շրջանում: Հարկ է նշել, որ եթե սասպեյրները տեղորոշվեին Սպերի տարածքում, ապա նրանք վարչականորեն կմտնեին Հայաստանի մեջ, իսկ վերջինս էլ մարական տիրապետության ժամանակ Մարաստանի կազմում էր, հետևաբար մարական տերության սահմանների մասին խոսք լինել չի կարող, քանի որ սասպեյրներն ընդգրկված կլինեին մարական տերության սահմանների մեջ: Սա նշանակում է, որ սասպեյրները պետք է լինեին անկախ էթնիկական միավորում և գտնվեին մարերից հյուսիս-արևմուտք և կոլխերից արևելք: Այս ամենը նշանակում է, որ սասպեյրներին պետք է փնտրել այլ տարածաշրջանում, ինչը և կատարել է Բ. Հարությունյանը: Նրա կարծիքով, սասպեյրները զբաղեցրել են Արևելյան Կրաստանի

⁵⁴ Անդ, VII, 79:

⁵⁵ Տե՛ս Меликишвили Г., Наири—Урарту, էջ 415; նույնի՝ К истории..., էջ 116, 232:

⁵⁶ Հմմտ. Новосельцев А., Уշվ. աշխ., էջ 90:

⁵⁷ Տե՛ս Spiegel Fr., Eranische Alterthumskunde, II Band, Leipzig, 1873, S. 245.

տարածքն ու նաև հետագա Աղվանքի կամ Կուրի ձախափնյակի շրջանը⁵⁷։ Այս ենթադրությունը հաստատում են հին աղբյուրները։

Մ. թ. ա. III դարի հեղինակ Ապոլլոնիոս Հռոդոսցին իր «Արգոնավորդների արշավը» երկում նշում է, որ մակրոններից այն կողմ բեխիրների բազմամարդ ցեղն է, որոնցից անմիջապես այն կողմ ապրում են սապեյրները և նրանցից հետո արդեն ռազմաշունչ կոլխերը⁵⁸։ Ապոլլոնիոսի այս տեղեկության մեջ սապեյրները նույնանուն են սասպեյրներին, որոնք գտնվել են բեխիրներից և կոլխերից արևելք։ Ապոլլոնիոսն իր երկի մեկ այլ հատվածում ևս հիշում է մակրոններին, բեխիրներին, հպարտ սապեյրներին և նրանցից այն կողմ բիզերներին⁵⁹։ Ապոլլոնիոսի երկրորդ տեղեկության մեջ սապեյրները գտնվել են բեխիրների և բիզերների միջև, երբ, ըստ Սկիլաքս Կարիանդացու, նրանց միջև գտնվել են էկեխեյրները⁶⁰, իսկ ըստ Հեկատեոսի՝ խոյերը⁶¹։ Այս դեպքում սապեյրները կարող են նույնանալ Սպերի բնակիչների՝ սասպեյրների հետ։ Բեխիրները գտնվել են մակրոնների հարևանությամբ, իսկ բիզերները՝ Մոսքական լեռների հարավարևմտյան լանջերին⁶²։ Հետևաբար, սապեյրների նույնացումը Սպերի բնակիչների հետ նրանց կտեղորոշի շատ ավելի հարավ։ Սակայն, եթե Ապոլլոնիոսի առաջին տեղեկության մեջ սապեյրներին հաջորդում են կոլխերը, իսկ երկրորդ դեպքում՝ բիզերները, ապա նշանակում է, որ բիզերները կոլխական ցեղերից մեկն են։ Ուրեմն, սապեյրները գտնվել են կոլխերից արևելք։ Այս տեղեկությունը հաստատվում է Ամիանոս Մարկելինոսի տեղեկությամբ, որը մի առիթով հիշատակում է սապեյրներին, ընդ որում, նրանց նախորդում են բիզարները (= բիզերներ), խալյուբները, դահերը, և հաջորդում են տիբարենները, մոսսինոյկները, մակրոնները և փիլիրները⁶³։ Դահերը շփոթված են տաոխների հետ, որոնցից հյուսիս խալյուբներն (=մոսքեր) են, և վերջիններիցս էլ ավելի հյուսիս՝

բիզերները, որոնցից արդեն արևելք բնակվել են սապեյրները, Հերոդոտոսի սասպեյրները։ Ապոլլոնիոսի երկի սքոլիայում ասվում է, թե բեխիրները սկյութական ժողովուրդ են, և նրանցից հետո սապեյրներն են՝ մի սկյութական ժողովուրդ, որն իբր իր անունը ստացել է նրանց մոտ առատությամբ հանդիպող «սապեյրին» քարի անվանումից⁶⁴։ Այս տեղեկության մեջ կարևոր է, որ սապեյրները համարվում են սկյութական ժողովուրդ։ Կեղծ Օրփեոսը արգոնավորդների արշավի հետ կապված զրույցում հիշատակում է սապեյրների խիտ բնակեցված քաղաքները, որոնցից այն կողմ (իմա՝ արևմուտք) բիզերներն են⁶⁵։ Ստեփանոս Բյուզանդացին սապեյրներին կամ սաբեյրներին համարում է Պոնտական տարածաշրջանի ժողովուրդ⁶⁶։ Սապեյր կամ սասպեյր անունը պարզապես հիշատակում է նաև մ. թ. II դարի հեղինակ Հերոդիանոսը⁶⁷։ Փաստորեն, բերված տեղեկությունների հիմքում ընկած են Ապոլլոնիոս Հռոդոսցու տվյալները։ Սապեյրների անվան կապումը «սապեյրին» քարի անվանման հետ պատահական նմանության արդյունք է։ Թերևս, սապեյրների անունից է առաջացել քարի անվանումը և ոչ թե հակառակը։ Սասպեյրները սկյութական ժողովուրդ են կամ ցեղախումբ, որի անունը ծագում է սկյութա-ալանական աշխարհին պատկանող «աս» ցեղախմբի անվանումից, որի մի մասն անհայտ պատճառներով կրել է սապեյր անունը⁶⁸։ «Աս» ցեղի մի հատվածը հաստատվում է Ասեաց փոր կամ Արսեաց փոր գավառում, իսկ Սպերը պահպանել է սապեյր ցեղանունը⁶⁹։ Սապեյրներ էին նաև սասպեյրները, որոնք հերոդոտյան ժամանակներում հեռացել էին իրենց սպերյան ազգակիցներից և հաստատվել Վիրքում բռնելով աստիճանական վրացականացման ուղին, երբ արդեն վրացերենին հատուկ սկզբունքով սապեյրների հավաքականությունը ստանում էր սասսպեյր կամ սասպեյր տեսքը⁷⁰։ Բ. Հարությունյանն իր տեսակետը հիմնավորելու համար բերում է վրացական ավանդությունը։ Համաձայն Լեոնտի Մրովելու,

⁵⁷ Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 81։

⁵⁸ Տե՛ս ИДПСР,-«ВДИ», 1947, №3, էջ 280։

⁵⁹ Անդ., էջ 282։

⁶⁰ Տե՛ս Скилак Кариандский, Перипл обитаемого моря,-«ВДИ», 1988, №1-2, § 83։

⁶¹ Տե՛ս ИДПСР,-«ВДИ», 1947, №1, էջ 301, 1948, №3, էջ 329։

⁶² Տե՛ս Խորիկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 126։

⁶³ Տե՛ս ИДПСР,-«ВДИ», 1949, №3, էջ 286։

⁶⁴ Անդ.-«ВДИ», 1947, №3, էջ 288։

⁶⁵ Անդ.-«ВДИ», 1948, №3, էջ 268։

⁶⁶ Անդ., էջ 325։

⁶⁷ Անդ.-«ВДИ», 1948, №2, էջ 258։

⁶⁸ Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 82։

⁶⁹ Անդ., էջ 83։

⁷⁰ Անդ.։

հայերի և մի շարք ժողովուրդների նախահայր Թարգամոսն (Թորգոմը) իր ութ զավակների միջև է բաժանում իր տիրույթները, որոնցից Հաոսին (Հայկին) բաժին է ընկնում Հայաստանը, իսկ Քարթլոսին՝ Քարթլիի ծնակաշատ աշխարհը: Ավանդության հետագա շարադրանքից պարզվում է, որ բոլոր եղբայրներն էլ խոսում էին հայերեն (սոմխուրի), սակայն «մինչ այժմ (Երուսաղեմի գրավումը Նաբուքոդոնոսորի կողմից) Քարթլոսյանների լեզուն հայերենն (սոմխուրի) էր, որով և խոսում էին: Իսկ երբ անհամար ժողովուրդներ ժողովեցան Քարթլիում, այն ժամանակ վրացիք թողին հայերեն (սոմխուրի) լեզուն, և այս բոլոր ժողովուրդներից գոյացավ վրացերեն (քարթուլի) լեզուն»⁷¹: Այս ավանդությունը Բ. Հարությունյանը մեկնաբանում է հետևյալ կերպ. «Սպերում և նրա շրջակայքում, այլ խոսքով՝ Ճորոխ գետի ավազանի պրևմտյան մասում հաստատված հնդեվրոպական սկյութական ցեղախմբերը, որոնք ներգրավվել էին հայազոյացման ոլորտը և հայացել էին, մի մասով դեպի հյուսիս շարժվելով, հաստատվում են Վիրքի տարածքում և, գերազանցելով ռազմական ու տնտեսական առումով տեղաբնիկ քարթական ցեղերին, իրենց գերիշխանության տակ են գցում վերջիններին... Այն իրողությունը, երբ քարթական ցեղերի վրա իշխանություն հաստատածների լեզուն հայերենն էր կամ հայերենի բարբառներից մեկը, հետագայում եկվորներին ուժացրած քարթական ցեղերի շրջանում պետք է այն միտքը ծներ, որ իրենք՝ վրաց ժողովուրդը, մի ինչ-որ ժամանակ հայախոս է եղել»⁷²: Այս տեսակետը կարելի է հաստատել նաև Ստրաբոնի տեղեկությամբ: Հույն աշխարհագետը հայտնում է. «Վրաց դաշտում բնակվող ժողովուրդը լավ երկրագործ է և խաղաղասեր. հազնվում է հայ և մարական ձևով. իսկ լեռնաբնակները, որոնք ավելի

⁷¹ Տե՛ս «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», քաղվածքներ վրացերեն բնագրերից հայերեն թարգմանությամբ. ներածություն-ծանոթագրություններով և հավելվածներով, հ. Ա (Ե-Ժ դար), կազմեց պրոֆ. դր. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Երևան, 1934, էջ 143-149: Տե՛ս նաև Картелис Цховреба (История Грузии), глав. ред. акад. Р. Метревели, Тбилиси, 2008, с. 19. Գ. Տիրացյանը ենթադրում է, որ սասպերների արևելյան խմբերն ավելի ուշ մղվեցին Կուրից այն կողմ, դեպի հյուսիս-արևելք՝ կազմելով վրաց ժողովրդի և պետության հիմքը (տե՛ս Տիրացյան Գ., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դար), էջ 86):

⁷² Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն..., էջ 77:

բազմաթիվ և պատերազմասեր են, ապրում են սկյութացոց և սարմատացոց կարգերով, ինչպես որ նրանց սահմանակից և ցեղակից են»⁷³: Ստրաբոնի հաղորդումից հստակ երևում է, որ հնդեվրոպական տարրի հայկական ազդեցությունը պահպանվել էր իբերների ազգագրության բնագավառում (հագուստի նմանությունը):

Պատմագիտական գրականության մեջ սասպերներին համարել են վրացական ցեղ և նույնացրել արևելյան վրացիների հետ՝ սասպերներ անվանումը կապելով իբերների անվան հետ⁷⁴: Սասպերներ անվանումը կարելի է կապել իբերների հետ, սակայն այն տարբերությամբ, որ սասպերները բնակվել են միայն Արևելյան Վրաստանի տարածքում, և այդ միավորումը զխավորել են հնդեվրոպական ցեղերը, բայց այդ միավորման մեջ մտած ցեղերը եղել են հիմնականում քարթական⁷⁵: Ընդ որում, այն հանգամանքը, որ սասպեր անունը Սպերում գործնականում փոփոխություն չի կրում, հավաստում է, որ նշված գործընթացներն ընթացել են Արևելյան Վրաստանի տարածքում, և ինչպես վրացիների համար հայերը սոմեխի էին մոսքերի հետ կապված, այնպես էլ հայերի համար վրացիներն իբեր-իվեր-վիր էին, քանի որ սասպերական ցեղերը բնակվում էին նրանց սահմանակցությամբ⁷⁶: Փաստորեն, սասպեր անունը հավաքական անվանում էր, և այդ ցեղախմբի մեջ բազմաթիվ ցեղեր և անգամ ցեղային փոքր խմբեր էին մտնում: Ամեն ինչից դատելով՝ դրանց թվում էին մատիենները և ալարոդները: Անհրաժեշտ է նշել, որ «Անաբասիս»-ում հիշատակվող հեսպերիտները⁷⁷ ոչ մի դեպքում չեն կարող նույնանալ սասպերների հետ, քանի որ տեղադրվում են Սպերում, և սասպերների անունն այդպես է արտացոլվել հույների մոտ: Սասպերների հետ կապված նշենք, որ վերջիններս մարերի հետ սահմանակցել են Կուր գետի ստորին հոսանքի շրջանում, և Կողքիսից դեպի Մեղիա ձանապարհն անցել է Կասպից ծովի արևմտյան շրջաններով և Կուրի հովտով: Այս ձանապարհի

⁷³ Ստրաբոն, էջ 29:

⁷⁴ Տե՛ս Дьяконов И., Предыстория армянского народа, էջ 17, ծանոթ. 19, էջ 240, ծանոթ. 133: Տե՛ս նաև Меликушвили Г., К истории..., էջ 233:

⁷⁵ Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 80:

⁷⁶ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, էջ 83:

⁷⁷ Տե՛ս Անաբասիս, էջ 197:

կարևորությունն է նշում Պլինիոս Ավագը, երբ գրում է, որ հնդկական ապրանքները Կասպից ծովով և Կուր գետով հասնում են Փասիս⁷⁸։ Ընդ որում, ընդգծենք, որ Հերոդոտոսի մոտ կոլխերը տեղադրվում են Փասիսից հարավ և հյուսիս՝ գետի երկու ափերին⁷⁹։ Սասայեյրները չեն կարող տեղադրվել կոլխերից հարավ, քանի որ կնույնանան մոսքերի (արևելյան խալկուրների) հետ, որը սկզբնաղբյուրներով բացառվում է։ Հետևաբար, սասայեյրները գտնվել են կոլխերից արևելք։ Համաձայն Հերոդոտոսի՝ XVIII սատրապության մեջ մտնող երրորդ ցեղը ալարոդներն էին, որոնց մասին Պատմահայրն ունի սոսկ երկու վկայություններ. ալարոդները մատիենների և սասայեյրների հետ միասին կազմում էին XVIII նահանգը, և հույն-պարսկական կոնֆլիկտին զինված էին, ինչպես և սասայեյրները, կոլխերի նմանությամբ։ Ելնելով մատիենների և սասայեյրների տեղադրությունից՝ ալարոդները չեն կարող տեղորոշվել Հայկական լեռնաշխարհում։ Նրանք պետք է տեղադրվեն XVIII սատրապության հարավում՝ ընդգրկելով հետագա Աղվանքի տարածքը։ Ալարոդները չեն կարող վրացական ակունքներ ունենալ, քանի որ բառի մեջ երկու «ր» լինելու դեպքում «լ»-ի է վերածվում ոչ թե առաջինը, այլ՝ երկրորդը⁸⁰։ Ալարոդների մասին, թեկուզև կցկտուր, տեղեկություններից կարելի է միայն ու միայն ենթադրել, որ նրանք ևս պատկանում էին սկյութական աշխարհին⁸¹։ Պարսից արքունիքն ինչ-ինչ պատճառներով XVIII

սատրապության տարածքը վարչականորեն ձևավորել է սկյութական էթնիկական տարրի հիմքի վրա։ Իրանական աշխարհին պատկանող երեք ցեղերից յուրաքանչյուրի շուրջ համախմբված տեղական ցեղերը կազմում են նահանգի առանձին ենթաշրջաններ։ XVIII սատրապության տեղադրության պարզաբանման տեսանկյունից շատ կարևոր է XI և XV սատրապությունների տեղադրության քննությունը։

Պատմահայր Հերոդոտոսը, անդրադառնալով Աքեմենյան Պարսկաստանի XI սատրապությանը, գրում է. «Կասպերը, պավսիկները, պանտիմաթները և դարեյտները մեկ նահանգ կազմած, վճարում էին երկու հարյուր տաղանդ։ Սա էլ տասնմեկերորդ նահանգն էր»⁸²։ Պատմահայրը կասպերին հիշատակում է նաև XV սատրապության մեջ. «Սակերը և կասպերը վճարում էին երկու հարյուր հիսուն տաղանդ. սա տասնհինգերորդ նահանգն էր»⁸³։ Կասպերին հեղինակը հիշատակում է նաև Քսերքսեսի հունական արշավանքին մասնակցող ցեղերի ու ժողովուրդների շարքում. «Կասպերը արշավել էին այժեմի հագած և իրենց տեղական եղեգնյա աղեղներով ու ակինակներով զինված։ Նրանց հանդերձանքը այսպիսին էր, իսկ նրանց առաջնորդն էր Արտյուսիոսի եղբայր Արիոմարոսը»⁸⁴։ Կասպերը և պարեկանիները, ըստ Պատմահոր, տրամադրել էին նաև հեծյալներ, որոնք նույնպես զինված էին իրենց հետևակի նման⁸⁵։ Հերոդոտոսը հաղորդում է, որ արշավանքին մասնակցում էին նաև սակերը. «Բակտրիացիները արշավում էին գլուխներին մեղական գլխարկների նման գլխարկներով և եղեգնյա տեղական աղեղներով ու կարճ նիզակներով։ Իսկ սակերը, որոնք սկյութներ են, պլուխներին կրում էին սրածայր բարձր գդակ, հագնում անդրավարտիք և զինված էին իրենց տեղական աղեղներով,

Ուրարտացիներ, ալարոդներ, արմեններ..., էջ 191)։ Այն կարծիքը, թե ալարոդների տակ պետք է նկատի ունենալ ոչ միայն Առանձնոն ու Ուտիքը, այլև Աղվանքը կամ նրա ինչ-որ հատվածը, իսկ սասայեյրներն էլ նույնանում են կասպերին (տե՛ս Օհանյան Մ., Աքեմենյան XVIII սատրապության սահմանները, էջ 97, 99), անընդունելի է։

- Հերոդոտոս, III, 92:
- Անդ, III, 93:
- Անդ, VII, 67:
- Անդ, VII, 86:

⁷⁸ Տե՛ս ИДПСК.-«ВДИ», 1949, №2, էջ 307; Plinii Secundi C., Naturalis historiae, VI, 50, 52.

⁷⁹ Տե՛ս Խորիկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 123-124:

⁸⁰ Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 84: Ս. Պետրոսյանն ալարոդների անունը բացատրում է «ուրիշ (տեսակի կամ ցեղի) հողագործներ», սասայեյրներինը՝ «հացահատիկի ծնունդներ կամ զարմեր» (այսինքն՝ «Շարայածին» կամ «Շարայի զարմեր»), որոնց դեպքում գործ ունենք հայ-թրակյան ընդհանրության հետ, իսկ մատիենն ցեղանունը հնարավոր է նույնացնել հ.-ե. *mendānā «հեծյալ» բառի հետ (տե՛ս Պետրոսյան Ս., Հացագգիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդազրույցում, էջ 187-204)։ Ուսումնասիրողն իր մեկ այլ աշխատությունում ալարոդի ցեղանվան առաջին բաղադրիչը (ծագում է հ.-ե. *el-/*ol-/*al-բնածայն արմատից) նույնացնում է հայերեն աղօթել, աղաչել, աղատել, աղերսել բայերի արմատների հետ, իսկ երկրորդ բաղադրիչը -թօժ-ը կարող է դրափոխված ձևը լինել հայերեն -որդ վերջածանցի (տե՛ս Պետրոսյան Ս., Ղասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, էջ 322)։

⁸¹ Անդ։ Դ. Սարգսյանը չի ընդունում ուրարտացիների նույնացումը ալարոդներին և վերջիններս տեղադրում է Մեդիայի հյուսիսում (տե՛ս Սարգսյան Դ.,

դաշույններով, ինչպես նաև սագարիս (կոչված) սակրերով: Սրանց, որոնք սկյութներ էին, կոչում էին ամյուրգյան սակեր: Բակտրիացիներին ու սակերին առաջնորդում էր Հյուստասպեսը, Դարեհի և Ատոսասյի՝ Կյուրոսի դստեր, որդին»⁸⁶: Բերված վկայություններում, ինչպես տեսնում ենք, կան որոշակի հակասություններ: Եթե սատրապությունների ցուցակում Հերոդոտոսը հիշատակում է կասպերի երկու առանձին խմբերի մասին, ապա Քսերքսեսի հունական արշավանքի ժամանակ կասպերը հիշատակվում են որպես մեկ միասնական խումբ, որը հանդես է գալիս առանց որևէ այլ ցեղի հետ միավորված և մեկ հրամանատարության ներքո: Ըստ որում, ինչպես կտեսնենք ստորև, կասպերի մյուս հատվածը ևս հիշատակվում է այդ արշավանքի ժամանակ, միայն թե այլ անվամբ:

XI սատրապության կասպերին ուսումնասիրողները սովորաբար առանձնացնում են XV սատրապության կասպերից: XI սատրապության կասպերին ուսումնասիրողների մեծ մասը տեղադրում է Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափերին՝ Ափշերոնի թերակղզուց դեպի հարավ⁸⁷: Կասպերին տեղադրում են նաև Կասպից ծովի հարավային առափնյա շրջանում՝ Մարաստանից հյուսիս-արևելք⁸⁸: Ե. Հերցֆելդը կասպերին տեղադրում է Կասպից ծովից հարավ-արևմուտք և հարավ՝ կարծելով, որ այս կասպերի անունից է առաջացել Կասպիական դռներ անվանումը⁸⁹: Կան, ըստ էության, երկու Կասպիական դրուներ՝ մեկը՝ Ռագայի մոտ, մյուսը՝ Թալիշի լեռներում: Նշենք, որ այս տեսակետները հետազոտողները հիմնավորում են սկզբնաղբյուրների տեղեկություններով: Սակայն սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը, օրինակ, Հ. Սվազյանին հիմք է տվել XI սատրապությունը տեղադրելու Այսրկովկասում, որը հյուսիսից ամփոփված է եղել Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային փեշերի, արևելքից՝ Կասպից ծովի, հարավից՝ Կուր գետի, իսկ արևմուտքից՝ Ալազան գետի միջև: Այս տարածքում, ըստ հեղինակի, պետք է փնտրել նաև կասպերի հետ հիշատակվող

պավսիկներին, պանտիմաթներին և դարեյտներին⁹⁰: Սակայն, եթե ելնենք միայն այն իրողությունից, որ դարեյտների տեղադրությունը սկզբնաղբյուրներում հստակ է (տես ստորև), ապա այս տեսակետը ոչ մի ձևով քննություն չի բռնում: Ի. Դյակոնովը կասպերի զգեստը և սպառազինությունը բնորոշ է համարում նաև մ. թ. ա. I հազարամյակի մանացիների և մարերի համար⁹¹, այսինքն՝ նրանց համարում է այսրկովկասյան ցեղ: Հեղինակը ենթադրում է, որ պավսիկները, պանտիմաթները և դարեյտները եղել են միգուցե կադուսիների (կատիշներ-և. Հ.) և մյուս անարիակների առանձին ցեղեր, որոնք բնակվել են հյուսիսում, իբր, ուտիների և աղվանների և արևելքում՝ վրկանների միջև ընկած մերձկասպյան տարածքում⁹²: Ի. Ալիևը բոլոր երեք ցեղերին տեղադրում է հին Կասպիանեի հարևանությամբ⁹³:

Ուսումնասիրողների շրջանում կարծիքները բաժանվում են նաև XV սատրապության տեղադրության հարցում: Որոշ հետազոտողներ XV սատրապության կասպերին հատկացնում են Հինդուքուշից հարավ ընկած շրջանները (Քաֆիրիստան-Նուրիստան և Չիտրալ)⁹⁴: Կ. Ստրուվեն XV սատրապության կասպերին տեղադրում է Արալյան ծովից արևելք (ընդ որում՝ Արալյան ծովը դիտարկելով որպես Կասպից ծովի շարունակություն): Նա կարծում է, որ կասպերը նույնանում են սակերին, որոնք բնակվում են Սոգդից այն կողմ, և Դարեհ Ա-ի օրոք կազմել են ծովից այն կողմ գտնվող սակերի հատուկ շրջանը: Ըստ հեղինակի, Արալյան ծովից արևելք գտնվող այս սակերին հույն հեղինակներն անվանում էին մասսագետներ և դահեր, որոնցից ծովափնյա շրջանում գտնվողները կոչվել են կասպեր⁹⁵: Պատմագիտության մեջ առաջարկություններ են եղել Каспий-ն

⁸⁶ Տես Սվազյան Հ., Կասպերի ցեղային միություններն Արեւմտյան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում (մ. թ. ա. VI դ.-մ. թ. ա. IV դ.), «ԼՀԳ», 1983, թիվ 6, էջ 89:

⁸⁷ Տես Дьяконов И., История Мидии, էջ 103, 364:

⁸⁸ Անդ, էջ 447:

⁸⁹ Տես Алиев И., История Мидии, Баку, 1960, с. 104, прим. 9; նույնի՝ Алиев И., Очерк истории Атропатены, էջ 9, 52:

⁹⁰ Տես Д. К. Ш., էջ 196, ծանոթ. 101:

⁹¹ Տես Струве В., Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии, էջ 55, 110:

⁸⁶ Անդ, VII, 64:

⁸⁷ Տես Д. К. Ш., էջ 196, ծանոթ. 101:

⁸⁸ Անդ:

⁸⁹ Տես Herzfeld E., Նշվ. աշխ., էջ 196:

ուղղել *ΚάσΠειροι, Κάσιοι, ΠάκΤυες*⁹⁶: Հ. Շտեյնը հրաժարվում է լուծել կասպերի հարաբերության հարցը *ΚάσΠειροι-ին կամ ΚάσΠεραϊοι-ին*, կամ էլ *Կասպապյուրուս-Քաբուլին* և սրբագրում է *ΠάκΤυες*⁹⁷:

Սակայն այս առաջարկություններն ավելի շուտ նոր հարցեր են ծնում, քան պատասխան տալիս քննարկվող հարցերին: Ուսումնասիրողների շրջանում փորձեր են եղել նաև XV սատրապությունը տեղադրել Այսրկովկասում⁹⁸: Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս վերջին ուսումնասիրությունները, Այսրկովկասում և՛ XI, և՛ XV սատրապությունների տեղադրության ամեն մի փորձ մատնված է անհաջողության: Անդրադառնալով կասպերի խնդրին՝ Բ. Հարությունյանը ցույց է տվել, որ Կովկասյան լեռների և Կուր գետի միջև ընկած տարածքում գտնվել է XVIII սատրապությունը⁹⁹: Հետևաբար, պետք է ձիշտ լինեն այն ուսումնասիրողները, որոնք առաջարկում են XI և XV սատրապությունները տեղադրել Միջին Ասիայում:

Ու. Հաուն և Զ. Ուելսը ենթադրել են, որ XV սատրապության կասպերը կարող են լինել Քաշմիրի բնակիչները, թեև նման տեղադրությունը համարել են կասկածելի: Միաժամանակ, նրանք ենթադրում էին, որ XI սատրապության կասպերը փոխարինում են Կրկանին, որի բացակայությունը սատրապությունների ցուցակում զարմանք է հարուցում¹⁰⁰: Համաձայնվելով այս ենթադրության հետ՝ Բ. Հարությունյանը փորձում է ապացուցել, որ XI սատրապությունը գտնվել է Կրկանի և շրջակա տարածքներում¹⁰¹: Ա. Հակոբյանի կարծիքով ևս, XI սատրապությունը գտնվել է Կրկանում, իսկ XV սատրապության սակերին նույնացնելով Հերոդոտոսի «ամյուրգյան սկյութներին», որոնք Բեհիսթունի արձանագրության «հաունավարգյան սակերն» են, տեղադրում է վրկաններից հյուսիս՝ արևմտյան թուրքմենիայի ներքին շրջաններում: Նրա կարծիքով,

⁹⁶ Տե՛ս Դ. Կ. Վ., էջ 395, ծանոթ. 764:

⁹⁷ Անդ, էջ 196, ծանոթ. 101, էջ 395, ծանոթ. 764:

⁹⁸ Տե՛ս *Тер-Мартиросов Ф., Границы ахеменидских владений в Закавказье*, էջ 140; *Меликов Р., Նշվ. աշխ.*, էջ 103:

⁹⁹ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Արեւմտյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, էջ 45-114:

¹⁰⁰ Տե՛ս How W. W., Wells J., *A commentary on Herodotus*, Oxford, 1928, I-II (տե՛ս Դ. Կ. Վ., էջ 196, ծանոթ. 101):

¹⁰¹ Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 87-98:

երկու սատրապությունների կասպերը պետք է հարևաններ լինեին, քանի որ Քսերքսեսի բանակում կռվել են միևնույն ջոկատում¹⁰²: Սակայն հեղինակի ենթադրությունը վերապահվում է հետևյալ կարևոր իրողությամբ: Հերոդոտոսը հաղորդում է, որ «յուրաքանչյուր ազգի նա (իմա՝ Դարեհ Ա-ն-Խ. Հ.) կցեց մերձակա հարևաններին և, բացի այդ, հեռավոր ազգություններին միացրեց այս կամ այն իշխանությանը»¹⁰³: Այս տեղեկությունից կարելի է եզրակացնել, որ պարսից արքունիքի նպատակը եղել է ոչ թե որևէ էթնոսի բաժանումը տարբեր սատրապությունների միջև, այլ մի քանիսին մեկ վարչական շրջանի մեջ միավորելը: Ի. Դյակոնովը XV սատրապության կասպերին տեղադրում է Կասպից ծովից արևելք՝ մերձկասպյան սակերի հարևանությամբ, իսկ նույն սատրապության սակերը Բեհիսթունի արձանագրության *Sakā* երկրի ժողովուրդն է: Ինչևէ, ուսումնասիրողը XV սատրապության հարցը բաց է համարում¹⁰⁴, և այդ բացը կփորձենք լրացնել մեր քննության արդյունքներով: XI և XV սատրապությունների տեղադրության վերաբերյալ քննության առնենք մի քանի խնդիրներ: XI սատրապության ցեղերից առավել հստակ տեղադրվում են դարեյտները, որոնց Պտղոմեոսը տեղադրում է Կասպից ծովից հարավ՝ ներկայիս Ռեյ (պատմական Ռազա) քաղաքի մերձակայքում¹⁰⁵: Պավսիկները, մեր կարծիքով, Պոնապոնիոս Մելասի պետսիկներն են (*Pestici*), որոնք հիշատակվում են ամարդների և դերբիկների միջև: Մեկ այլ կապակցությամբ պատմիչը, խոսելով Յաքսարտի և Օքսոսի մասին, գրում է, որ երկրորդը, արևելքից արևմուտք հոսելով առաջին անգամ շրջվում է դահերին մոտ և հոսանքն ուղղելով դեպի հյուսիս՝ գետաբերանը բացում է ամարդների և պեսիկների (*Paesicas*) միջև¹⁰⁶: Գրեթե կասկած չի մնում, որ Մելասի երկրորդ հիշատակության պետսիկները նույն պետսիկներն են: Ամարդները կամ ամարդերը զբաղեցրել են ներկայիս Կղզղլ-Ուզեն գետի (պատմական Ամարդոսի) միջին և

¹⁰² Տե՛ս Հակոբյան Ա., Կասպերի և Կասպիանա (Կասպ) մարզի տեղադրության մասին, էջ 91; նույնի՝ *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках*, էջ 45-46:

¹⁰³ Հերոդոտոս, III, 89:

¹⁰⁴ Տե՛ս Дьяконов И., Նշվ. աշխ., էջ 360:

¹⁰⁵ Տե՛ս Claudii Ptolemaei *Geographia*, VI, 2, 6.

¹⁰⁶ Տե՛ս ИДПСР, «ВДИ», 1949, թիվ 1, էջ 284-285:

ստորին հոսանքի շրջանները մինչև գետաբերան, իսկ դերբիկները բնակվել են Կասպից ծովի մերձափնյա շրջանում՝ վրկաններից հյուսիս: Ելնելով XI սատրապության ցեղերի թվարկման հաջորդականությունից՝ պավսիկները պետք է գտնվեին Կասպերից հարավ և հարավ-արևմուտք: Օքսոսը Մելասի երկրորդ հիշատակության մեջ նույնանում է ոչ թե այսօրվա Ամու-Ղարային, այլ Ատրեքին կամ ավելի ճիշտ՝ Գորգանին: Պլինիոս Ավագը պեստիկներին հիշատակում է որպես սկյութական ցեղ¹⁰⁷: Պավսիկների հետ նույնանում են նաև Պտղոմեոսի պասիկները¹⁰⁸: Ելնելով ասվածից՝ կարելի է կարծել, որ պավսիկները գտնվել են Կասպից ծովի հարավային ափերին, համենայն դեպս, դարեյտներից արևելք, և հանդիսացել են սկյութական ցեղ:

Վերևում նշեցինք, որ ըստ պատմագիտական գրականության մեջ եղած կարծիքի՝ XI սատրապության կասպերը փոխարինում են Վրկանին: Որոնք են այն կռվանները, որոնք կարող են տվյալ տեսակետի հիմք լինել: Չնայած վրկանները սատրապությունների հերոդոտյան ցուցակում չեն հիշատակվում, Պատմահայրը տեղյակ է նրանց գոյությանը: Ըստ Հերոդոտոսի՝ «Ասիայում կա մի դաշտավայր, բոլոր կողմերից լեռներով շրջապատված, իսկ այդ լեռներով անցնում են հինգ նեղ կիրճեր: Այս դաշտավայրը հնում պատկանել է քորասմներին և գտնվում է նույն քորասմների, հյուրկանների, պարթևների, սարանգների և թամանների սահմաններում: Պարսից իշխանության հաստատումից հետո այն արդեն պատկանում է (պարսից) արքային»¹⁰⁹: Պատմահոր մյուս հաղորդմամբ՝ «Հյուրկանները ևս զինված էին պարսիկների նման, նրանց առաջնորդն էր Մեգապանոսը, որը հետագայում դարձավ Բաբելոնի կառավարիչ»¹¹⁰: Հերոդոտոսի առաջին տեղեկությունից երևում է, որ քորասմների և պարթևների միջև հիշատակվող հյուրկանները գտնվել են Կասպից ծովի հարավարևելյան շրջանում, իսկ երկրորդ հիշատակության մեջ միևնույն սպառազինությունը ցույց է տալիս հյուրկանների և պարսիկների

ընդհանուր իրանական ծագումը և, բացի այդ, կարևոր է նկատի ունենալ, որ հյուրկանները Քսերքսեսի բանակում հիշատակված են պարսիկներից, մեդացիներից, կիսսիացիներից հետո, որը ցույց է տալիս Աքեմենյան տերությունում նրանց տեղը և դերը: Հերոդոտոսի տեղեկությունների պարզաբանման կարևոր սկզբնաղբյուր է Բեհիսթունի արձանագրությունը, որտեղ Վրկանը չի հիշատակվում հպատակ երկրների թվում, սակայն նշվում է նույն արձանագրության մեկ այլ հատվածում. «Պարթևն ու Վարկանան իմ (իմա՝ Ղարեհ Ա- իս.Հ.) դեմ ապստամբեցին և հարեցին Ֆրավարտիշին»¹¹¹: Ինչպես երևում է, Պարթևստանն ու Վրկանը կազմել են մեկ երկիր, որի կառավարիչը մինչև ապստամբությունը եղել է Վշտասպը՝ Ղարեհ Ա-ի հայրը: Ապստամբությունը ճնշելուց հետո Ղարեհը հայտնում է, որ այդ է իր կատարածը Պարթևստանում: Ուստի պետք է կարծել, որ Վրկանը մտել է Պարթևստանի մեջ: Համեմատության համար նշենք, որ Մարգիանա երկրում ապստամբությունը ճնշելուց հետո Ղարեհը կրկին հայտնում է, որ այդ է իր կատարածը Բակտրիայում¹¹²: Հետևաբար, Մարգիանան մտել է Բակտրիայի մեջ, և պատահական չէ, որ նույնպես չի հիշատակվում Բեհիսթունի արձանագրության հպատակ երկրների շարքում: Ֆրավարտիշի ապստամբությունը ճնշելուց հետո Վրկանն առանձնացվում է Պարթևստանից, իսկ վերջինս մտնում է XVI սատրապության մեջ: Սակայն Ղարեհ Գ-ի օրոք Վրկանը և Պարթևստանը կրկին հայտնվում են մեկ սատրապության մեջ¹¹³:

Կասպ-Վրկան նույնությանը Բ. Հարությունյանը անդրադառնում է հետևյալ տեսանկյունից: Ըստ նրա՝ «Աշխարհացոյց»-ի մեջ հիշատակվող վրացական Վարջանը (Իբերիան կամ Վիրքը-իս. Հ.) պետք է սերտ աղերս ունենա Վրկան կամ Վարկան երկրանվան հետ, և հետաքրքիր է նաև, որ Վիրքի Վարջան անվանը ուղեկցում են Կասպի քաղաքի և Կովկասյան լեռներին տրված Կասպիական լեռներ անվանումները: Հարունակելով միտքը՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ Վարկանը կամ Վարզանը պետք է ծագեր «գալլ» բառից և նշանակել է «Գալի

¹⁰⁷ Անդ.-«ВДИ», 1949, թիվ 2, էջ 306:

¹⁰⁸ Str Claudii Ptolemaei Geographia, VI, 12, 4.

¹⁰⁹ Հերոդոտոս, III, 117:

¹¹⁰ Անդ., VII, 62:

¹¹¹ Kent R., Նշվ. աշխ., էջ 124, 127; Lecoq, էջ 200:

¹¹² Str Kent R., Նշվ. աշխ., էջ 127; Lecoq, էջ 201-202:

¹¹³ Str Արիանոս, էջ 116, 193:

երկիր», ուրեմն էթնոնիմը առաջացել է ցեղային տոտեմ հանդիսացած «գայլ» անունից: Բ. Հարությունյանը ենթադրում է, որ կասպ-վրկանների մի մասը, դատելով կցկտուր անուղղակի նյութից, հաստատվում է Արևելյան Վրաստանի տարածքում՝ նրան փոխանցելով Վրկան-Վարկան-Վարջան, իսկ նրա քաղաքներից մեկին՝ Կասպի անունը, և կարելի է ենթադրել, որ այդ տեղաշարժը կատարվել է, թերևս, Դարեհ Ա-ի վարչական վերակառուցումներից և Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո՝ հիմք ունենալով կասպերի՝ Հյուսիսային Կովկասում գտնվելը¹¹⁴: Ասվածը ցույց է տալիս, որ կասպ-վրկան նույնության հնարավորությունն ինչպես տրամաբանական էր Վրկանից աշխարհի բնակչության համար, այնպես էլ իրական է Վիրքի առնչությամբ: Սկզբնաղբյուրներում կան որոշ տեղեկություններ, որոնք արձանագրում են վրկանների գոյությունն Այսրկովկասում: Հովսեփոս Փլավիոսը գրում է. «Իսկ թե ալանաց ազգը, որը բնակեցրել է Տանայիս գետը և Մեոտիս լճի շրջակայքը, սկյութացիներ են, մենք հայտնել ենք դեռ նախապես մեկ այլ տեղ: Ահա նրանք այդ ժամանակները նպատակ ունենալով արշավել Մեդիա և նրանից ավելի այն կողմ ընկած այլ վայրեր ավարառության համար, համաձայնության են գալիս հյուրկանների թագավորի հետ, որը տերն էր այն անցուղու, որ Ալեքսանդր (Մակեդոնացի) թագավորը փակել էր երկաթյա ամուր դարպասներով: Ու քանի որ այդ մուտքը նրանց տրամադրեց, ապա նրանք հոծ բազմությամբ հարձակվեցին մեդացիների վրա...»¹¹⁵: Դեռ Հ. Մանանդյանը կարծում էր, որ հյուրկանների թագավորը

¹¹⁴ Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 96-97: Տե՛ս նաև հեղինակի գրախոսությունը «Райф Меликов, Этноическая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н. э.)», - «Գիտության գլոբուս», հ. 5, 2005, էջ 143-147: Պետինգերյան քարտեզի Caspiae կայանը (ներկայիս Խոսպիան) Ախալքալաք քաղաքից հարավ (տե՛ս Манандян Я., Круговой нумь Помпея в Закавказье, -Труды, т. V, Ереван, 1984, с. 226), մեր կարծիքով, կապված է կասպերի հետ: Հ. Մանանդյանը Դիոն Կասիոսի Ասպիը ուղղում է Κασις և նույնացնում Caspiae կայանի հետ (անդ, էջ 235): Հետաքրքիր է, որ Ե. Հերցֆելդը Կասպ անունը ուղղում է տեսնել Կազբեկ լեռնազագաթի անվան մեջ (Herzfeld E., Նշվ. աշխ., էջ 197):
¹¹⁵ Հովսեփոս Փլավիոս, Հրեական պատերազմի մասին, էջ 52:

վրաց թագավորն է¹¹⁶: Մեր կարծիքով, դա չի բացառվում, սակայն Այսրկովկասի արևելքում կասպ-վրկանների առկայությունը կարող է վերաբերել հենց նրանց, եթե անցուղին նույնացնենք Դերբենդի լեռնանցքի հետ, եթե, իհարկե, խոսքը չի վերաբերում Ալանաց դռներին: Առավել հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Դիոնիսիոսը. «Փասիսը,-գրում է նա,- սկիզբ է առնում Արմենական լեռից: Նրանից հյուսիս-արևելք՝ Կասպից և Եվքսինյան ծովերի միջև, ընկած է պարանոց: Նրա վրա ապրում է իբերներ արևելյան ժողովուրդը, որոնք մի ժամանակ արևելք էին եկել Պիրենեյներից և դաժան պատերազմի մեջ՝ մտել հյուրկանների հետ...»¹¹⁷: Սույն վկայությունը վերաշարադրում է նաև Եվստաթիոսը, ըստ որի՝ Արմենական լեռը, որտեղից սկիզբ է առնում Փասիսը, գտնվում է Հյուրկանիայի սկզբին («այնտեղ որտեղ սկսվում է Հյուրկանիան»), և հյուրկաններին համարում է արևելյան իբերների բնական թշնամիները¹¹⁸: Արմենական լեռը գուցե համապատասխանում է Մոսքական լեռներին, իսկ Փասիսը ներկայիս Ռիոնի գետի վտակ Ղվիրիլան է, որից հյուսիս-արևելք Հյուրկանիան է՝ Վիրքը: Բերված տեղեկություններում, ինչ խոսք, իբերները չեն կարող նույնանալ Պիրենեյների իբերների հետ, չնայած որ շատ հեղինակներ նրանց նույնացնում են, և այդ պատճառով էլ, ըստ էության, հյուրկանները կարծես թե բնիկներ են, երբ դատելով աղբյուրների վարկածից՝ նրանք էին գաղթել Այսրկովկաս: Ըստ Պոմպոնիոս Մելասի՝ Կյուրոս (Կուր-Խ. Հ.) և Կամբյուսես (Իորի-Խ. Հ.) գետերն առանձին-առանձին հոսում են իբերների և հյուրկանների հողերով, այնուհետև ծովից ոչ հեռու թափվում միևնույն գետը և մի հունով հասնում մինչև Վրկանից ծովածոց¹¹⁹: Վրկանների տակ կարելի է հասկանալ նաև աղվաններին, որպես աղվանական ցեղերից մեկը, եթե նկատի ունենանք գետի միջին և ստորին հոսանքը, սակայն նկատի ունենալով, որ Իորի գետի վերին հոսանքը գտնվել է Վիրքում, ապա վրկանները կտեղադրվեն կրկին Վիրքում: Ինչպես տեսնում ենք,

¹¹⁶ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Զննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության,-Երկեր, հ. Բ, Երևան, 1978, էջ 14: Տե՛ս նաև Հակոբյան Ա., Գարգարացիները ըստ անտիկ և հայկական սկզբնաղբյուրների, էջ 125:

¹¹⁷ ИДПСР,-«ВДИ», 1948, №1, էջ 240:

¹¹⁸ Անդ, էջ 253:

¹¹⁹ Անդ,-«ВДИ», 1949, №1, էջ 285:

որոշ հեղինակներ վրկաններին դեռևս տարբերել են իբերներից, երբ հետագայում երկու էթնոսները որոշակիորեն նույնացվում են: Հետաքրքիր է, որ սկզբնաղբյուրներում վրկանները հանդես են գալիս բորկաններ¹²⁰, բարկաններ¹²¹ անվանաձևով, թեև տվյալ վկայություններում ներկայանում են որպես տարբեր ցեղեր: Թերևս, այս հանգամանքը միևնույն ժողովրդին երկու անուններով կոչելը, վկայում է վրկանների տեղաշարժի մասին, որի արտահայտությունն է սկզբնաղբյուրներում նույն ժողովրդին առանձին ցեղեր համարելը:

Կատարված քննությունը նոր լույս է սփռում Հերոդոտոսի տեղեկությունների վրա: Փաստորեն, այն, որ Քսերքսեսի հունական արշավանքի ժամանակ վրկանները հիշատակվում են, ցույց է տալիս, որ XI սատրապության ցեղերը, բացի կասպ-վրկան կոնկրետ նույնացումից, հավաքական ամբողջությամբ ներկայացված են վրկանների անվան տակ: Միաժամանակ, կարելի է պնդել, որ XI սատրապության մնացած ցեղերը պավսիկներ, պանտիմաթներ, դարեյտներ, նույնպես ունեցել են իրանական ծագում և հանդես եկել մեկ անվան ներքո: Այսպիսով, կարող ենք պնդել, որ Քսերքսեսի բանակում կասպերի երկու խմբերը չեն միավորվել մեկ հրամանատարության ներքո, քանի որ դրանց մի հատվածը հիշատակված է բուն էթնանվամբ, իսկ մյուսը՝ ցեղային տոտեմ հանդիսացած «գայլ» անվամբ, որն աստիճանաբար դառնում է էթնոնիմ: XI սատրապության ցեղերը, ունենալով ընդհանուր ծագում, Քսերքսեսի բանակում հանդես են գալիս վրկաններ-«գայլեր» հավաքական անվան տակ, երբ սատրապությունների ցուցակում հիշատակվում են առանձին-առանձին: XI սատրապության մեջ կասպերին առաջինը նշելը ցույց

է տալիս, որ նրանք «վրկանների» մեջ եղել են մեծաթիվը, որի շուրջ միավորվել են մյուս «վրկանները» (պավսիկներ, պանտիմաթներ, դարեյտներ), հետևաբար, թերևս կարելի է մտածել, որ մինչև սատրապության ձևավորումը նշված ցեղերը կազմել են ցեղամիություն: Կասպ-վրկան նույնության պարզաբանումները միաժամանակ հնարավորություն են ընձեռում ճշտելու XV սատրապության տեղադրությունը:

Դատելով և՛ Հերոդոտոսի տվյալներից, և՛ պարսկական սեպագիր արձանագրությունների նկարագրության տրամաբանությունից՝ XV սատրապությունը, անկասկած, նույնպես գտնվել է Միջին Ասիայում: Բեհիսթունի արձանագրությունում Դարեհ Ա-ն թվարկում է իրեն ենթակա երկրները, որոնց թվում նաև, ըստ աշխարհագրական հերթականության, գալիս են Խորասմը, Բակտրիան, Սոգդիանան, Գանդարան, Սական (Սկյութիա-Խ. Հ.), Սատագուշը, Արաքոսիան, Մական¹²²: Խորասմները, որոնք, համաձայն Հերոդոտոսի, այլ ժողովուրդների հետ XVI սատրապության հիմնական էթնոսներից մեկն էին, տեղադրվում են Խորեզմի շրջանում: Բակտրիան (XII սատրապության մեջ) ընդգրկել է ժամանակակից Հարավային Տաջիկստանը և Հյուսիսային Աֆղանստանը: Սոգդիանան (XVI սատրապությունում) Մարականդա կենտրոնով գտնվել է ժամանակակից Սամարղանդի և Բուխարայի շրջաններում: Ինչպես տեսնում ենք, Սոգդիանան ընկել է Խորասմների և Բակտրիայի միջև, և պետք է, համաձայն աշխարհագրական հերթականության, հիշատակվեր Խորասմից հետո՝ Բակտրիայից առաջ: Գանդարան (VII սատրապությունում) տարածվել է Քաբուլի և Տաքսիլայի միջև ընկած շրջանում: Սատագուշը (VII սատրապությունում սատտագյուտներն են) գտնվել է գանդարիներից հարավ: Արաքոսիան տեղորոշվում է ժամանակակից Դանդախարի շրջանում: Վարչական առումով Արաքոսիան, որը չկա Հերոդոտոսի սատրապությունների ցուցակում, կարող էր մտնել XVII սատրապության մեջ, որտեղ, ըստ Հերոդոտոսի, մտնում էին պարիկանիները և Ասիայի երովպացիները: Սական, որը արձանագրության մեջ հիշատակվում է Գանդարայի և Սատագուշի միջև, պետք է գտնվեր Գանդարայից

Տե՛ս Lecoq, էջ 188; Kent R., Նշվ. աշխ., էջ 117:

¹²⁰ Տե՛ս Դիոդորոս Սիկիլիացի, էջ 17:

¹²¹ Տե՛ս Ռուփոս, էջ 282: Բորկաններ-բարկաններ և հյուրկաններ հարցի մասին տե՛ս Пьянков И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские кампании Ахеменидов в конце V в. до н. э., էջ 44-45: Պատմագիտության մեջ փորձել են՝ նկատի ունենալով Վրկանի բացակայությունը Հերոդոտոսի սատրապությունների ցուցակում, Հերոդոտոսի պարիկանին նույնացնել հյուրկանի հետ (տե՛ս Olmstead A., History of the Persian Empire, Third impression, Chicago, 1960, p. 291), որը Ի. Պյանկովը համարում է ավելորդ, քանի որ Վրկանը գտնվել է Պարթևստանի կազմում (անդ, էջ 45, ծանոթ. 79):

հյուսիս և Բակտրիայից արևելք, քանի որ միայն այս դեպքում կունենանք այն ազատ տարածությունը, որտեղ կարող էր տեղադրվել Սակա երկիրը և Հերոդոտոսի նշած XV սատրապությունը: Տվյալ տարածքը համապատասխանում է ժամանակակից Հյուսիսային Տաջիկստանին և Ամու-Ղարյայի վերին հոսանքի շրջանին՝ հարավում ձգվելով մինչև Հինդուքուշի լեռնաշղթան: Ուշագրավ է, որ Հերոդոտոսը ևս և՛ սատրապությունների ցուցակում, և՛ հույն-պարսկական պատերազմներին մասնակցող ցեղերի շարքում հիշատակում է միայն, այսպես ասած, սակերի մի հատվածին, որոնք երկու վկայությունների (III, 93, VII, 64) դեպքում էլ ակնհայտորեն կապված են Միջին Ասիայի հետ: Սա նշանակում է, որ և՛ Բեհիսթունի սակերը (Sakā երկրի բնակիչները), և՛ Հերոդոտոսի սակերը բացարձակապես նույնանում են: Այդ նույնացումը երկու տարբեր աղբյուրներում արտացոլված է նաև հետևյալ կերպ: Ղարեհ Ա-ի Պերսեպոլիսի արձանագրություններից մեկում Գանդարայից, Հի(ն)դուշից հետո հիշատակվում են հաումավարգյան և «սրածայր գդակավոր» սակերը¹²³: Գանդարայի տեղադրությունը վերևում արդեն նկարագրել ենք: Հի(ն)դուշը (կամ Սինդ) հնդիկների՝ Ինդոսի արևմտյան ափի բնակիչների երկիրն է: Հաումավարգյան և tigraxaudā սակերը փաստորեն իրենց աշխարհագրությամբ համապատասխանում են Բեհիսթունի արձանագրության Sakā երկրին: Այս իրողությունը պարզ արտացոլվել է նաև Հերոդոտոսի երկում: Պատմահայրը միևնույն վկայության մեջ թեև ոչ ուղղակի հիշատակում է, ընդ որում՝ բակտրիացիներից հետո, երկու խումբ սակերի մասին՝ «սրածայր բարձր գդակավոր» և ամյուրգյան¹²⁴: Չնայած Հերոդոտոսը տվյալ տեղեկության մեջ խոսում է միայն սակ-սկյութների մասին և այն էլ ընդհանրական ձևով, կա որոշակի տարբերակում (ամյուրգյան սակեր), որոնց հետ արտացոլված են նաև հաումավարգյան սակերը, որոնք իրականում Հերոդոտոսի հիշատակած ամյուրգյան սկյութներն են, և tigraxaudā սակերը, որոնք Հերոդոտոսի այն սակ-սկյութներն են, որոնք նկարագրության մեջ բնութագրվում են նաև իրենց «սրածայր բարձր գդակներով»: Սակերի մեր առաջարկած տեղադրության օգտին կարող է վկայել

Ղարեհ Ա-ի հետևյալ արձանագրությունը. «Ղարեհ թագավորն ասում է. «Սա է թագավորությունը, որին ես տիրում եմ՝ Սկյութիայից, որը Սոգդիանայի այն կողմում է, մինչև Քուշ (իմա՝ Եթովպիա-և. Հ.), Սինդից (իմա՝ Հնդկաստանից-և. Հ.) մինչև Սարդես (իմա՝ Լյուդիա-և. Հ.), որը շնորհիվ է ինձ Ահուրամազդան, աստվածներից մեծագույնը: Թող պահպանի Ահուրամազդան ինձ և իմ արքայական տունը»¹²⁵: Ինչպես տեսնում ենք, Սոգդիանայից այն կողմ (արևելք-և. Հ.) գտնվող Սկյութիա-Սակա երկիրը, իրոք, համապատասխանում է XV սատրապության սակերին: Այս առումով հետաքրքիր է մատնանշել, որ Արիանոսը և Ռուփոսը նույնպես ունեն բազմաթիվ տեղեկություններ սկյութների մասին, որոնք հիշատակվում են և՛ բակտրիացիների հետ միասին, և՛ նրանց հարևանությամբ (Տանաիս-Յաքսարտայի, ներկայիս Սիր-Ղարյայի աջ ափին), և՛ սոգդերի հարևանությամբ¹²⁶: Սկյութների մասին նրանց տեղեկությունները թեև ունեն ընդհանուր բնույթ և լայն աշխարհագրություն, ակնհայտ է, որ որոշ վկայություններում սկյութները գտնվել են XV սատրապության մեր տեղադրության սահմաններում: Մեր կարծիքով, Ալեքսանդրիա Եսթադան (Հեռավոր) հիմնադրելիս Ալեքսանդրը պետք է գործ ունենար Սակա երկրի բնակիչների հետ:

Ինչ վերաբերում է կասպերին, որոնց մի հատվածը հիշատակվում է XV սատրապության մեջ, ապա նրանք, ելնելով Հերոդոտոսի տեղեկություններից, ևս պետք է տեղադրվեն Պարսից տերության ծայր հյուսիս-արևելքում՝ սակերի, գանդարիների և բակտրիացիների հարևանությամբ: Ինչպես երևում է նրանց սպառազինությունից, կասպերը որոշակիորեն կարող են համեմատվել բակտրիացիների (եղեգնյա տեղական աղեղներ), սակերի (տեղական աղեղներ) հետ, իսկ կասպերի ակնհայտորեն զինված լինելը վկայում է նրանց սկյութական ծագման մասին: Պատահական չէ, որ Հերոդոտոսը նրանց հիշատակում է գանդարիներից և դադիկներից հետո, իսկ կասպերից հետո նշում է սարանգներին: Վերջիններս գտնվել են XIV սատրապության մեջ, որը տարածվում էր VII սատրապությունից հարավ-արևմուտք: Ուրեմն, կասպերին կարող ենք տեղորոշել գանդարիների հարևանությամբ, նրանցից հյուսիս, Հինդուքուշից հարավ,

¹²³ St'u Kent R., Նշվ. աշխ., էջ 137: Հմտ. նաև այլ արձանագրությունները:

¹²⁴ St'u Հերոդոտոս, VII, 64:

¹²⁵ Kent R., Նշվ. աշխ., էջ 137:

¹²⁶ St'u Արիանոս, էջ 97, 101, 132, 150-152: St'u նաև Ռուփոս, էջ 330, 470, 476, 543:

Աֆղանստանի, Հնդկաստանի և Պակիստանի սահմաններին: Կասպերը, ամենայն հավանականությամբ, XV սատրապությունում զգալի թիվ են կազմել, որպեսզի, լինելով սկյութական ցեղ, առանձին հիշատակվեին մյուս սակերի կողքին, կամ էլ իրենց հիշատակությամբ «պարտական» են XI սատրապության կասպերին: Ելնելով քննությունից՝ կարելի է ընդունել, որ երկու խումբ կասպերն էլ ունեցել են ընդհանուր սկյութական ծագում, ինչը պարզ երևում է հին աղբյուրներից¹²⁷: Այսպիսով, ասվածը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ կասպերը և վրկանները, համաձայն սկզբնաղբյուրներում պահպանված տեղեկությունների, նույնանուն են. առաջինը եղել է ցեղի ինքնանունը, իսկ երկրորդը՝ նույն ցեղի տոտեմը, որն աստիճանաբար դառնում է էթնոնիմ և առանձին դեպքերում կրում հավաքական բնույթ: Կասպ-վրկանները ցեղային տեղաշարժման արդյունքում հայտնվում են նաև Այսրկովկասում, ինչը ցույց են տալիս աղբյուրները: Հետագայում վրկանները, հաստատվելով Արևելյան Վրաստանի տարածքում, նրան են փոխանցում Վրկան-Վարկան-Վարջան անունը: Ուրեմն, XI և XV սատրապությունները գտնվել են Միջին Ասիայում աշխարհագրորեն տարբեր վայրերում, և Այսրկովկասում նրանց տեղադրության յուրաքանչյուր փորձ չի համապատասխանում պատմական իրականությանը:

Արդ, ելնելով վերը շարադրվածից, կարելի է հստակեցնել XVIII սատրապության սահմանները: Հյուսիսում սատրապության սահմանը համընկնում էր Աբենենյան Պարսկաստանի պետական սահմանին և անցնում էր Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայով՝ հասնելով թերևս մինչև ներկայիս Դերբենդ քաղաքի հյուսիսային մատույցները, արևելքում՝ Կասպից ծովով մինչև Կուրի գետաբերանը, հարավում՝ Կուր գետով և Թեղքի լեռնաշղթայի ջրբաժանով՝ սահմանակցելով XIII սատրապության մեծ մտնող Հայաստանին, և արևմուտքում՝ Սուրամի լեռներով մինչև Կովկասյան մեծ լեռնաշղթան, սահմանակցելով XIX սատրապությանը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ ԱԲԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ XIX ՍԱՏՐԱՊՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Պատմահայր Հերոդոտոսը, անդրադառնալով Աբենենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմին, գրում է. «Մոսքերի, տիբարենների, մակրոների, մոսսինոյկների և մարերի վրա սահմանվեց երեք հարյուր տաղանդ (հարկ). սա տասնիններորդ նահանգն էր»¹: Անտիկ հեղինակներից շատերի տեղեկությունները մակրոների, մոսսինոյկների և տիբարենների մասին ունեն սոսկ ընդհանրական բնույթ՝ առանց տեղագրական որոշակիության: Այսպես, համաձայն Հեկատեոս Միլետացու, «տիբարեններն (= տիբարեններին-և. Հ.) արևածագից (իմա՝ Արևելք-և. Հ.) սահմանակից են մոսսինոյկները, որոնց պատկանում է Խեյրադի քաղաքը»²: Այս հիշատակությանը գործնականում համահունչ են նաև մյուս հեղինակների տեղեկությունները: Սկիլաքս Կարիանդացին տիբարեններին տեղադրում է մոսսիններից (=մոսսինոյկներ-և. Հ.) արևմուտք, հիշատակում մեծագլուխներից (=մակրոներ-և. Հ.) այն կողմ մոսսինոյկներին, որոնք ապրում են լեռներում, Ջեֆիրիոս նավահանգիստը, հելլենական քաղաք Խոյրադին, Արեսի կղզին³: Խոյրադի քաղաքը, անկասկած, Հեկատեոսի Խեյրադին է և մենք հավկած ենք նույնացնելու Կեռասունտին, քանի որ Արեսի կղզին գտնվել է նրա դիմաց, իսկ վերջինս էլ ներկայիս Գիրեսուն-ադան է, Կեռասունտի մոտ:

Ապոլլոնիոս Հռոդոսցին խալյուբներից հետո, այսինքն՝ դեպի արևելք, հիշատակում է տիբարեններին և մոսսինոյկներին⁴: Ապոլլոնիոսի «Արգոնավորդների արշավը» սքոլիայում ասվում է. «Տիբարենները նույնպես խալյուբներին հարևան սկյութական

¹ Հերոդոտոս, III, 94; Herodotus, III, 94, p. 122-123.

² ИДИСК, «ВДИ», 1947, № 1, էջ 301:

³ Անդ., «ВДИ», 1947, № 3, էջ 242-243: Տե՛ս նաև Mullerus C., Geographi Graeci Minores, I, Parisiis, 1855, p. 63-65.

⁴ Անդ., էջ 280-281:

¹²⁷ Այսպիսի մոտեցման դեպքում, բնականաբար, լիովին անընդունելի է դառնում կասպերի նույնացումը կասիտներին տեսակետը (տե՛ս Дьяконов И. М., Языки древней Передней Азии, Москва, 1967, с. 87):

ժողովուրդ են և նրանցից հետո մոսսինոյկներն են»⁵։ Փաստորեն խալկուրները տիբարեններին հարևան են եղել արևմուտքից, իսկ մոսսինոյկները՝ արևելքից։ Ինչպես տեսնում ենք, բերված տեղեկություններից հնարավոր չէ կատարել տեղագրական հստակ դիտարկումներ։ Սակայն անտիկ աղբյուրներում տիբարենների, մոսսինոյկների և մակրոնների տեղադրության վերաբերյալ կան նաև բավականին հստակ և որոշակի տեղեկություններ։ Դրանց մեջ՝ Սև ծովի հարավարևելյան շրջանի էթնիկական կազմի վերաբերյալ, պատմական հավաստիության տեսանկյունից մեծ կարևորություն են ներկայացնում Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ի տեղեկությունները, որոնց հիմքում ընկած են ականատեսի վկայությունները։

Անդրադառնալով մերձսևծովյան ցեղերին՝ Քսենոփոնը գրում է. «Առաջին իսկ օրը նրանք (իմա՝ հելլենները-ևս. Հ.) հասան գետը, որը մակրոնների երկիրը բաժանում էր սկյութների երկրից։ Նրանց աջ կողմում բարձրանում էր դժվարամատույց մի տեղանք, իսկ ձախ կողմում կար մի ուրիշ գետ, որի մեջ թափվում էր բաժանող սահմանային գետը և որը հարկավոր էր անցնել»⁶։ Ստանալով հավատարմության փոխադարձ երաշխիքներ՝ հելլենները մակրոնների ուղեկցությամբ երեք օրում հասնում են կոլխերի սահմանը։ Հաղթահարելով կոլխերի դիմադրությունը հելլեններն անցնում են ևս յոթ փարսախ և ծով հասնում Տրապիզոնի մոտ, որը բազմամարդ հելլենական քաղաք էր Եվսինյան Պոնտոսում. այն Սինոպի գաղութն էր կոլխերի երկրում⁷։ Դժվար չէ տեսնել, որ հույները Տրապիզոնին մոտեցել են հարավից և, անտարակույս, անցել են Զիգանայի լեռնանցքը և, հավանաբար, հենց այս շրջանում է, որ կոլխերը փորձել են փակել նրանց ճանապարհը։ Զիգանայի լեռնանցքը առևտրական խոշոր նշանակության միջանցք էր և անտարակույս այն ժամանակներում էլ առևտրական ուղին Տրապիզոնից Բաբեդոլով և Կարինով ձգվում էր դեպի Հայաստանի այլ վայրեր։ Մենք հակված ենք կարծելու, որ Զիգանայի լեռնանցքն իր անունը ստացել է պոնտական զիգերից⁸,

⁵ Անդ, էջ 288, 290։

⁶ Անաբասիս, էջ 105։

⁷ Անդ, էջ 107։

⁸ Տե՛ս ИДПСК, «ВДИ», 1948, № 3, էջ 320։

հետևաբար այդ դեպքում կոլխերը կարող են նույնանալ այս ցեղին կամ էլ նրանց դաշնության մաս կազմել։ Տրապիզոնի մոտ հելլենները մնում են շուրջ երեսուն օր և ավարի են ենթարկում Կողքիսի այն մասը, որը թշնամի էր տրապիզոնցիներին⁹։ Ավարի է ենթարկվում նաև դրիլների երկիրը, որոնց Մ. Մաքսիմովան տեղորոշում է Հյուսիս-Անատոլիական (իմա՝ Արևելա-Պոնտական) լեռնաշղթայի արևելյան մասի բարձրալեռնային շրջանում՝ Տրապիզոնից ոչ հեռու¹⁰։

Տրապիզոնից հույները բարեկարգված ճանապարհով երեք օրում հասնում են հելլենական ծովափնյա Կեռասունտ քաղաքը, որը Սինոպի քաղաքացիների գաղութն էր Կողքիս երկրում։ Այստեղ նրանք մնում են տասը օր¹¹։ Այնուհետև հույն վարձկանները անցնում են մոսսինոյկների երկրի միջով, որը գտնվում էր Կեռասունտ և Կոտյուրա քաղաքների միջև։ Մոսսինոյկների և նրանց հարևան ու ենթակա խալկուրների զբաղեցրած տարածքում չկային հունական քաղաքներ, սակայն Տրապիզոնի և մոսսինոյկների միջև կար հաղորդակցություն, և Տրապիզոնի առանձին քաղաքացիներ հանդիսանում էին մոսսինոյկների պրոքսենոսները (իմա՝ դեսպանները) և լավ էին ճանաչում նրանց երկիրը։ Մոսսինոյկների երկրի միջով, ինչպես թշնամական, այնպես էլ բարեկամական, հելլեններն անցան ութը կայան և հասան խալկուրներին։ Սրանք փոքրաթիվ էին և հպատակվում էին մոսսինոյկներին. այս խալկուրները՝ ի տարբերություն մյուս կամ արևելյան խալկուրների, զբաղվում էին երկաթագործությամբ և նրանց արտադրանքը վաճառվում էր մոսսինոյկների միջոցով։ Խալկուրներից անմիջապես արևմուտք հելլենները մտնում են տիբարենների երկիրը, որն առավել դաշտային էր և իբրև բարեկամներ՝ երկու օր ընթանալով այդ երկրի միջով, հասնում են հելլենական Կոտյուրա քաղաքը, որը Սինոպի քաղաքացիների գաղութն էր տիբարենների երկրում¹²։ Ըստ Քսենոփոնի տվյալների,

⁹ Տե՛ս Անաբասիս, էջ 107։

¹⁰ Տե՛ս Максимова М., Античные города юго-восточного Причерноморья, Москва-Ленинград, 1956, с. 128, Местное население юго-восточного Причерноморья по «Анабасису» Ксенофонта. Дрилы и моссиники, «ВДИ», 1951, № 1, էջ 253։

¹¹ Տե՛ս Անաբասիս, էջ 115։

¹² Անդ, էջ 121։

մակրոնները տեղադրվում են Քարշիտ կամ Ծանախոճոր գետի հովտում¹³, Տրապիզոնից հարավ և հարավ-արևելք, և բացառված չէ, որ Ծանախոճոր գետանվան մեջ պահպանվել է նրանց անունը (ըստ Ս. Պետրոսյանի, ծան-ձան և ախ բաղադրիչներից, որը սերում է հ.-ե. *ak^u «ջուր, գետ» արմատից)¹⁴: Ինչ վերաբերում է մոսսինոյկներին, ապա նրանք գտնվել են Կեռասունտից արևմուտք, իսկ տիբարենները՝ Կոտյուրայի շրջանում և Կոտյուրայից արևելք:

Անտիկ մի խումբ այլ աղբյուրներում կան տեղեկություններ, որոնք մակրոնների, մոսսինոյկների և տիբարենների վերաբերյալ տալիս են տեղագրական կոնկրետ հաղորդումներ: Կեղծ Արրիանոսը (մ. թ. V դար) Եվքսինյան Պոնտոսի նկարագրության մեջ տիբարեններին տեղադրել է Կոտյուրայից մինչև Պոլեմոնիոն, իսկ մոսսինոյկներին՝ Փառնակիայից՝ նախկին Կեռասունտից, մինչև Կոտյուրայի շրջակայքը, և մակրոններին կամ մակրոկեփալներին (մեծագլուխներին)՝ Տրապիզոնից մինչև Փառնակիա ընկած շրջանը¹⁵: Կեղծ Արրիանոսի տեղեկությունները, որոնք հիմնված են բազմապիսի աղբյուրների վրա, հիմնականում համապատասխանում են Քսենոփոնի տեղեկություններին, իսկ տեղ գտած որոշակի տարբերությունները, օրինակ տիբարենները հասցվել են մինչև Պոլեմոնիոն, իսկ մակրոնները Տրապիզոնից մինչև Փառնակիա, կարող են արտացոլել միայն Քսենոփոնին հաջորդած ավելի ուշ ժամանակների իրողությունները:

Մ. թ. I դարի հեղինակ Պլինիոս Ավագը գրում է. «Թերմոդոնտ գետից այն կողմ բնակվում են կեները, խալյուբները, գտնվում է Կոտյուրա քաղաքը, այնուհետև տիբարենները, մասսինները (=մոսսինոյկներ-Խ.Հ.), մակրոկեփալների (մեծագլուխներ-մակրոններ-Խ.Հ.) ցեղը, Կեռասունտ քաղաքը, Կորդուլա նավահանգիստը, բեխիրների, բուքսերների (=բիզերներ-դիզերներ-

Խ.Հ.) ցեղերը...»¹⁶: Պլինիոսի մոտ տիբարենները տեղադրված են Կոտյուրայից արևելք, երբ Քսենոփոնը նրանց տեղադրում է Կոտյուրայի շրջակայքում և Կոտյուրայից արևելք, իսկ մակրոկեփալները՝ մեծագլուխները, որոնք, մեր կարծիքով, մակրոններն են, տեղադրված են Կեռասունտից արևմուտք, որն այլ տեղեկությունների լույսով չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ Կեռասունտից արևմուտք գտնվել են մոսսինոյկները, ուրեմն մակրոնները պետք է տեղադրվեն Կեռասունտից արևելք, եթե միայն Պլինիոսի ժամանակներում նրանք արևմուտքում չէին հասել մինչև Կեռասունտ:

Կերը կատարված քննությունից կարելի է եզրակացնել, որ XIX սատրապության մեջ մտած ցեղերից երեքի՝ տիբարենների, մոսսինոյկների և մակրոնների, տեղադրությունը անտիկ աղբյուրներում հստակ է: Սակայն մյուս երկու ցեղերի՝ մոսքերի և մարերի տեղադրությունը այնքան էլ պարզ չէ և պահանջում է մանրագին և համակողմանի քննություն: Խնդիրն այն է, որ այդ վկայությունները և տեղեկությունները աչքի են ընկնում իրենց հակասականությամբ, իսկ ժամանակագրական հարթության մեջ երբեմն իրենց բովանդակությամբ ամբողջովին չեն համապատասխանում նախորդ ժամանակներում արձանագրված իրողություններին: Տիբարեններից առաջ հիշատակվող մոսքերի փոխարեն անտիկ աղբյուրներում նշվում են խալյուբները: Ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ հույն պատմիչներից միայն Քսենոփոնն է խալյուբներին տեղադրում Ճորոխից արևելք՝ հայերի հյուսիսային սահմանակցությամբ: Երկու հեղինակներ խալյուբներին տեղադրում են Հալիս գետից արևմուտք: Առաջինը Հերոդոտոսն է, որը խալյուբներին հիշատակում է Կրեսոսին ենթակա ժողովուրդների շարքում, որոնք ապրել են Հալիսից արևմուտք¹⁷: Հարկ է նշել, որ այս հիշատակությունը ուսումնասիրողները դիտել են որպես ուշ շրջանի ընդմիջարկություն¹⁸, չնայած, մեր կարծիքով, խալյուբների անվան

¹³ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգը..., էջ 94; նույնի՝ К вопросу об этнической принадлежности населения бассейна реки Чорох в VII-IV вв. до н. э., -«ՊԲՀ», 1998, թիվ 1-2, էջ 237:

¹⁴ Տե՛ս Պետրոսյան Ս., Հին բրակյան էթնիկական տարրը հնագույն Վանանդում, էջ 38, նախադր. 34:

¹⁵ Տե՛ս И.Д.ПСК.-«ВДИ», 1948, թիվ 4, էջ 227:

¹⁶ Անդ.-«ВДИ», 1949, թիվ 2, էջ 287:

¹⁷ Տե՛ս Հերոդոտոս, I, 28:

¹⁸ Տե՛ս Максимова М., Античные города..., էջ 28: Ն. Լոմոնոսին բացառում է խալյուբների տեղադրությունը Հայուսից արևմուտք կամ էլ գետի արևելյան ափին (տե՛ս Ломоносов Н., К истории Понтийского царства, ч. I, Тбилиси, 1979, с. 123, 126, 135):

տակ հասկացվել են մետաղագործությամբ զբաղվող ցեղեր: Երկրորդ հեղինակը Կլավդիոս Կայսեր ժամանակակից Պոմպոնիոս Մելասն է, համաձայն որի, խայուրներին են պատկանել Ամիսոս և Սինոպ քաղաքները, իսկ գետերից՝ Հալիսը և Թերմոդոնտը: Որ Մելասն այդ խայուրների տակ փորձում է ընկալել հին աղբյուրների խայուրներին, երևում է այն իրողությունից, որ նրա հաղորդմամբ խայուրներն ապրել են տիբարենների հարևանությամբ¹⁹:

Անտիկ աղբյուրների մեծամասնությունը խայուրներին տեղադրում է մերձսևծովյան շրջանում, մասնավորապես Թերմոդոնտի և Կեռասոնտի միջև ընկած տարածքում: Քսենոփոնը տիբարեններից արևմուտք չի հիշատակում խայուրներին, քանի որ Կոտյուրայից հեղեները շարժվում են արդեն ծովով: Որոշ աղբյուրներում խայուրները տեղադրվում են Հայաստանի հարևանությամբ, ընդ որում, միաժամանակ ընդունվում է մերձսևծովյան խայուրների գոյությունը: Հեկատեոս Միլետացին նրանց տեղադրում էր հայերից հյուսիս, որը համընկնում է Քսենոփոնի տեղեկությանը, ըստ որի՝ Հարպասոս գետից արևելք խայուրները եղել են հայերի հարևանները²⁰: Ստեփանոս Բյուզանդացու կարծիքով, Հեկատեոսը նույնպես նկատի է ունեցել պոնտական խայուրներին, որոնց, հենքի վրա հենվելով, հեղինակը տեղադրում է Սև ծովի մոտ, Թերմոդոնտ գետի շրջանում²¹, ընդ որում պոնտական խայուրներին (Χάλυες) նա հակադրում է Հայաստանին հարևան խայուրներին (Χαλσβοι): Պետք է նշել, որ Հեկատեոսը նկատի է ունեցել արևելյան խայուրներին: Հույների համար խայուրները հանդիսացել են երկաթը հայտնագործող ժողովուրդ և երբեմն համարվել են Սկյութիայի ժողովուրդ, որն իր անունը ստացել է Արեսի որդի խայուրից²²:

Խայուրների վերաբերյալ տեղեկությունները պարզորոշ ցույց են տալիս, որ հունա-լատինական հեղինակներն այդ անվանումը ցեղանուն չէին դիտում, այլ զբաղմունք: Կալիմաքոսից սկսած շատ հեղինակներ ընդհանրական անեծք են հղում երկաթը

հայտնագործած խայուրներին, որոնք չարի ստեղծագործությունը հանել էին գետնի տակից²³: Ռ. Շմիդտը գրում է. «խայուրների տեղադրությունն անտիկ ավանդույթում անկայուն է. նրանք տեղադրվում են կամ Պոնտոսի հարավային ծովափում կամ Փոքր Ասիայում, կամ էլ Կովկասում և Հայաստանում: Այս էթնանունը, ըստ երևույթին, դառնում է հասարակ, լայնորեն տարածվում և հատկացվում է այն ժողովուրդներին, որոնք առավելապես զբաղվում են մետաղագործությամբ»: Շարունակելով միտքը՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ «խայուրների մասին տեղեկություններն այնքան խայտաբղետ են, որ դա կամ առասպելներում հանդես եկող լեգենդար ցեղ է, կամ էլ արդեն լրիվ իրական ժողովուրդ... Հավանաբար այս հանգամանքը մի կողմից ցույց է տալիս նրանց մեծ վաղեմությունը, մյուս կողմից՝ նրանց երկարատև բնակությունը միևնույն տեղում»²⁴: Ինչպես տեսնում ենք, Ռ. Շմիդտը վերջնական եզրակացություն ընդունելու հարցում տատանվում է՝ երկմտելով խայուրներ ցեղի իրական գոյության մեջ:

Մ. Մաքսիմովան մերձսևծովյան խայուրներին անվանում է հարավարևելյան Մերձսևծովի բնիկ ժողովուրդ և հավանական համարում, որ մոսսինոյկները եղել են հարավից եկած ցեղերից մեկը, որոնք էլ ենթարկել և մասամբ ոչնչացրել են խայուրներին: Ինչ վերաբերում է լեռնային խայուրներին, ապա Մ. Մաքսիմովան ենթադրում է, որ նրանք սկզբնապես մերձսևծովյան խայուրների հետ կազմել են մեկ ամբողջություն և հարավից շարժվող ցեղերի ճնշման տակ անջատվել նրանցից: Հայտնվելով լեռնային շրջանի նոր պայմաններում՝ նրանք փոխում են և իրենց տնտեսական կացութաձևը, ու մերձպոնտական մետաղագործների համբավը մնում է իրենց մերձսևծովյան համացեղակիցներին²⁵: Մ. Մաքսիմովայի համար խայուրները իրական ցեղ են, որը հայտնի է եղել իր զբաղմունքի՝ մետաղամշակության շնորհիվ:

Դեռևս XIX դարում Կ. Մյուլլերը կարծիք է հայտնել, որ հույները խայուրների անվան տակ նկատի են ունեցել ոչ թե որոշակի ցեղ,

¹⁹ Стен ИДПСР, «ВДИ», 1949, № 1, т. 273:

²⁰ Անդ., «ВДИ», 1947, № 1, т. 301: Стен նաև Անաբասիս, т. 98, 103:

²¹ Стен ИДПСР, «ВДИ», 1947, № 1, т. 301, 1948, № 3, т. 329: Максимова М., Узл. ашл., т. 29:

²² Стен ИДПСР, «ВДИ», 1947, № 1, т. 305, 1947, № 3, т. 269, 287-288:

²³ Անդ., «ВДИ», 1947, № 3, т. 263:

²⁴ Максимова М., Узл. ашл., т. 27:

²⁵ Անդ., т. 26, 31:

այլ Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում ապրող բոլոր այն ցեղերին, որոնք զբաղվել են երկաթի արդյունահանությամբ և մշակմամբ²⁶:

Ուսումնասիրողներից Գ. Մելիքիշվիլին ժամանակին այն միտքն է հայտնել, որ չնայած անտիկ շրջանում լայն տարածված էր Եվքսինյան Պոնտոսի շրջանում ապրող խալկերների մասին ավանդությունը, ըստ որի՝ նրանք հայտնագործել էին երկաթը և հմուտ մետաղագործներ էին, լուրջ կասկածներ է հարուցում այդ անունը կրող ցեղի գոյությունը: Շարունակելով իր միտքը՝ նա գտնում է, որ «խալուր» անվանման հետքեր հետագայում այլևս չեն նկատվում, այն դեպքում, երբ «խալդայ» և «խալդ» անվանումը նշված տարածքում երկար ժամանակ պահպանվում է: Առանց Ն. Ադոնցի անունը հիշելու, նա կրկին առաջ է քաշում «խալուր»-ի և «խալդայ»-ի նույնության խնդիրը՝ գտնելով, որ «խալուր»-ը առաջացել է «խալդ»-ից արևմտավրացական -ip(-ib) հոգնակիակերտ վերջածանցի հավելումով (*hal-d-ib>halib*)²⁷: Սակայն խալուրը և խալդայը ծագումնաբանորեն բացարձակապես տարբերվում են իրարից, քանի որ առաջինը անվանում է, իսկ երկրորդը՝ սակ-սկյութների էթնիկական անունը:

Խալուրների մասին տարակարծություններն առկա են եղել դեռևս անտիկ ժամանակներում: Այսպես, Ստրաբոնը փորձում է ալիզոններին նույնացնել հին խալուրների հետ, որոնք նրա ժամանակներում խալդայներ էին և հակված է Հոմերոսի «ալուր»-ը սրբագրել «խալուր»-ի²⁸: Ն. Ադոնցը համամիտ է մեծ աշխարհագետին Chal-ybes-ի և Chal-daei-ի նույնացման խնդրում, գտնելով, որ Chal-di-ն, հավանորեն, հայ խալիքների անվանումն է: Ն. Ադոնցը քիչ հավանական է գտնում ալուրների ու խալուրների նույնացումը, քանի որ ալուրները արծաթ էին մշակում, իսկ խալուրների հանքերը երկաթ էին պարունակում, իսկ ալիզոններին խալիքների հետ համեմատելը համարում է սոսկ անհիմն ենթադրություն՝ հարց տալով, թե «Hali-zoni և Alibi-ն *ali – ibi-ից արդյոք չե՞ն մշանակում այն ժողովուրդը, որ զբաղվում էր

աղահանքերի մշակությամբ Hali- գետի վրա և նրան հարևան խալիքների հետ շփոթելը տեղի չի՞ ունեցել արդյոք նրանց լեռնարդյունաբերական նույն բնույթը կրող զբաղմունքի հետևանքով: Այդ դեպքում դասական Alyb-ին կհամապատասխաներ հայկական Աղին- Aliun, *alibn-ին և թերևս an-aliba-ին»²⁹:

Խոսելով խալուրների մասին՝ անհրաժեշտ է կրկին անդրադառնալ հալիզոններին: Ստրաբոնը Հալիս գետի անունը բխեցնում է աղահանքերից, որոնք գտնվում էին նրա հոսանքի մոտ³⁰: Համաձայն Հոմերոսի՝ հալիզոնները Հալիսի հովտում ապրող ցեղ էին, որոնք իրենց անունը տվել էին գետին: Հալիս գետի անունը կապվում է «աղ» բառի հետ³¹, և դա բացառված չէ, քանի որ գետի ջուրը աղի է: Այս դեպքում պետք է ենթադրել, որ հալիզոններ ցեղն է իր անունը ստացել գետից և ոչ թե հակառակը: Հալիս գետը խեթական աղբյուրներում կոչվում է Մարասանտիա, կա նաև համանուն քաղաք և շրջան: Խեթերի մոտ նման քաղաքները և շրջանները սովորաբար գետեղված են համանուն գետերի վերին հոսանքում: Ընդ որում, Մարասանտիա գետը գլխավորապես ձևավորվում է ներկայիս Սվազի (Սեբաստիա) մոտ³²: Հալիսի հետ նույնացվող Մարասանտիան մեկնաբանվում է որպես «կարմիր գետ», և նրա անունը կապվում լուվ.*mar(r)u-(ya)š* «կարմիր» բառի հետ³³: Այս գետը երկաթահանքով և կարմիր հողով հարուստ լեռներից բխելու պատճառով ունի կարմիր, պղտոր ջուր: Հետագայում թուրքերը, նկատի ունենալով նրա ջրի կարմրավուն երանգը, Հալիսը անվանել են Կըզըլ Իրմակ: Հետևաբար Ն. Ադոնցի այն կարծիքը, թե Հալիս գետը ունի լազական և վրացական ծագում՝ «գետ», «ջուր» իմաստով³⁴, սխալ է: Ինչպես տեսանք, ավելի հավանական է, որ գետը երկու դեպքում էլ՝ կա՛ն «աղի»,

²⁶ Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 72-73:

²⁷ Стрaбон, XII, III, 12.

²⁸ Стен Завхулиан Г., Հայոց լեզվի պատմություն. մախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 146:

²⁹ Стен Хачатрян В., Восточные провинции Хеттского империи, Ереван, 1971, с. 23.

³⁰ Стен Завхулиан Г., նշվ. աշխ., էջ 327, ծանոթ. 15; նույնի՝ Հայաստանի լեզվի և լեզվաբանության ծագման վարկածը, «ՊԲՀ», 1976, թիվ 1, էջ 94, ծանոթ. 18:

³¹ Стен Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 73:

²⁶ Ադոնց Ն., էջ 27:

²⁷ Стен Мелукашвили Г., К истории..., էջ 71: խալդայների նույնացումը ուրարտացիների հետ պետք է անընդունելի համարել (տե՛ս Пуотровскан Б., Ванское царство, էջ 117-121; նույնի՝ История и культура Урарту, էջ 326-332):

²⁸ Стен Стрaбон, XII, III, 19-20.

կամ «կարմիր», անունը ստացել է սեփական յուրահատկության շնորհիվ: Մեր կարծիքով, ալիզոնը Հալիսի վերին հոսանքի բնակիչների անվանումն է, որն առաջացել է կամ գետանունից («աղի», «կարմիր»), կամ էլ զբաղմունքից (աղագործներ): Ս. Երեմյանը ալիզոններին տեղադրում է Հալիսի վերին հոսանքում՝ Սեբաստիայի շրջանում³⁵: Ընդհանրապես, Հալիսի վերին հոսանքի շրջանը հարուստ է աղահանքերով, պղնձահանքերով, երկաթահանքերով և այլ օգտակար հանածոներով: Հերոդոտոսի մոտ ալազոնները սկյութական ժողովուրդ են Դնեպրի ստորին հոսանքի ավազանի շրջանում³⁶, և ըստ էության, հետաքրքիր է Պատմահոր այն տեղեկությունը, թե Հյուպանիս (Հարավային Բուզը-Խ. Հ.) գետի վտակներից մեկի ջուրը խիստ դառնաղի է և գտնվում է երկրագործ սկյութների և ալազոնների սահմանի վրա: Մեր կարծիքով, տվյալ դեպքում ևս, չնայած ալիզոններ-ալազոնների տարբեր աշխարհագրական տեղորոշմանը, նրանց անվանումը կարելի է կապել «աղ» բառի հետ: Ս. Երեմյանի կարծիքով, ալիզոնների Ալսֆո քաղաքը կարող է տեղադրվել Նիկոպոլիսի և Զինարայի միջև³⁷, այսինքն՝ Հալիսի ակունքների շրջանում: Այլուքների անունը կարելի է, ամենայն հավանականությամբ, կապել Աղյուն գավառի հետ, որը հարուստ էր աղահանքերով, և Հոմերոսի հալիզոնների քաղաք Այլուքեն նույնացնել աղի արդյունահանությամբ զբաղվողների բնակավայրի՝ Աղիաւանի հետ, որից էլ, ըստ Բ. Հարությունյանի, պետք է առաջանար Աղիւնը³⁸: Վերջինիս արևմուտքից հարում էր Հալիսի ակունքների շրջանը: Իսկ նման տեղադրության դեպքում անժխտելի է, որ, ըստ Հերոդոտոսի, Հալիսի վերին հոսանքի շրջանը գտնվել է Հայաստանում, ուրեմն ալիզոնները, որոնք Հալիսի վերին հոսանքի բնակիչներն են, մտել

³⁵ Տե՛ս «Атлас Армянской ССР», Ереван-Москва, 1961, с. 102, «Государство Урарту и сопредельные страны в VIII-VII в.в. до н. э.», карта.

³⁶ Տե՛ս Հերոդոտոս, IV, 17, 52:

³⁷ Տե՛ս Дьяконов И., Предыстория армянского народа, էջ 119:

³⁸ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգը..., էջ 105: Այլուքներին Աղյունի հետ նույնացնում է նաև Ս. Պետրոսյանը և Աղիւնը կապում «առյուծ» բառի հետ. Ի.-Ե. *Լеу -«առյուծ» արմատից (տե՛ս Պետրոսյան Ս., Սամուխայի Մայր դիցուհու պաշտամունքի ակունքները, «ՊԲՀ», 2004, թիվ 1, էջ 160-174):

են XIII սատրապության մեջ և մ. թ. ա. V դարում արդեն կարող էին ներգրավված լինել հայագոյացման ոլորտը և աղբյուրներում արտացոլվել են Հալիս գետանվան ներքո: Հետևաբար խալկոնների նույնացումն ալիզոններին անհիմն է, քանի որ երկուսն էլ ծագումնաբանորեն ունեն տարբեր արմատներ և միաժամանակ ծագումնաբանորեն լիովին տարբերվում են խալդայներից: Բ. Հարությունյանի կարծիքով, խալդայ կամ խալտայ անունը հայկական ծագում ունի և կապված է «խաղտ» հասկացության հետ, որ նշանակում է «կոշտ, կոպիտ»: Դրանից են կազմված խաղտալեզու, խաղտալուր, խաղտախուղտ բառերը, որոնք բոլորն էլ նշանակում են «թանձրախոս, կոշտ ու կոպիտ բարբառով խօսող»³⁹: Ըստ հեղինակի, «խալդայ» նշանակել է թանձրախոս և կոպտախոս մարդ և հավաքական հասկացություն է: Հեղինակի ենթադրությամբ, խալդայների անվան տակ ամենից առաջ հասկացվում էին սկյութն կոչված ցեղերը, որոնք չի բացառվում, որ իրականում սկյութական ցեղեր էին, որոնք Այսրկովկաս էին մուտք գործել կիմմերական և սկյութական ներխուժումների շրջանում: Սակայն շատ հնարավոր է, որ սկյութն անվանումն էլ ընդհանրական էր, ուստի հետպերիտ կոչված ցեղը (ըստ հեղինակի, ասպեյրների անունը այդպես էր արտացոլվել հույների մոտ, իսկ հետպերուհիները հունական դիցաբանության մեջ նիմփաներ էին, որոնք ծայր արևմուտքում պահպանում էին ոսկե խնձորները), որը ոչ մի դեպքում չի կարող նույնանալ սասպեյրների հետ, պարզապես դրանցից մեկն էր և թողել է իր հետքը Սպեր գավառանվան մեջ⁴⁰:

Սկյութները, մեր կարծիքով, նույն խալդայներն են ընդհանրական ընկալմամբ: Տարբերությունն այն է, որ եթե խալդայների անունը հույներն իմացան հայերից և ընդունեցին որպես որոշակի ցեղի անուն, ապա սկյութներին անունը, որոնք հայերի համար նույն խալդայներն էին, հույներն արդեն ընդունեցին որպես հենց կոնկրետ ցեղի ինքնանուն, որի մասին հունական աշխարհն ուներ որոշակի պատկերացում: Հույները, խալկոն-խալդայների երկրից դուրս գալով, կրկին մտել էին Հայաստան և այդ մասին չեն իմացել: Խալդայների մի մասը, որ սկյութներն էին,

³⁹ Տե՛ս Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, Ի. Բ. Երևան, 1973, էջ 323:

⁴⁰ Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 95-97:

մտել են Հայաստանի մեջ, ընդ որում, խոսքը, հավանաբար, Գյումրիասի սկյութների մասին է: Պատահական չէ, որ «Կյուրոպեդիա»-ի տեղեկություններում հստակ երևում է, որ խալդայներն այսպես թե այնպես կապված էին հայերի հետ, և երկու ժողովուրդների դաշինքը պահպանվում էր, ըստ Քսենոփոնի, նաև իր ժամանակներում: Համենայն դեպս, «Անաբասիս»-ի վերջում մակրոնների և խալկոնների միջև հիշատակվող խալդայները ինքնավար էին: Ղատելով շարադրանքից՝ այստեղ պարզորոշ կերպով սկյութները կոչված են խալդայներ: Որ Հարպասոսն անցնելուց հետո հույները կրկին մտել էին Հայաստան, կարող է վկայել «Կյուրոպեդիա»-ի մի շատ արժեքավոր տեղեկությունը: Խալդայներին, որոնք եկել էին հաշտություն կնքելու, Կյուրոսը հարցնում է. «Արդյոք չէ՞իք ցանկալ, որ դուք ևս վճարեիք նույնը, ինչ որ մյուս Արմենները (ընդգծումը մերն է-Խ.Հ.), և թույլտվություն ստանայիք մշակելու Արմենիայի հողերը, որքան որ կամենայիք»⁴¹: Սույն տեղեկությունում ակնհայտորեն խալդայները, որոնք բռնել էին հայացման ուղին, համարված են ուղղակիորեն Հայաստանի բնակիչներ, հայաստանցիներ և խալդայները, ըստ «Անաբասիս»-ի, անկախացել էին մ. թ. ա. V դարի վերջերին, որոնք մինչ այդ մտնում էին XIII սատրապության մեջ:

Մ. թ. V դարի առաջին կեսին, երբ հայերեն էր թարգմանվում Մակաբայեցիների Երկրորդ գիրքը, 4-րդ գլխի 47-րդ տան *εἰ καὶ ἐπὶ Σχυσδῶν ἐλεγον ἀπηλύθησαν ἀχατάγνωστοι* արտահայտությունը հայերը թարգմանել են այսպես. «Թէպէտ առաջի խաղտեաց դատ վարէին, իրաւ գտանէին»⁴²: Ն. Ադոնցը և Ս. Երեմյանը սկյութների անվան տակ փորձում են տեսնել որոշակի ցեղ, որը տարբեր է խալդայ-խալկոններից: Սակայն դժվար չէ նկատել, որ հայերեն թարգմանության մեջ Խաղտիքը հին հունարեն տեքստի Σχυσδῶν-ի փոխարեն օգտագործված է էթնիկական համարժեքության ամենալայն և կոնկրետ նշանակությամբ, և ոչ մի հիմք չկա այստեղ տեսնել Քսենոփոնի սկյութներին, որոնք, լինելով նույն սակ-

սկյութները, հայերի համար խալդայներ են կոչվել, և այն ինչ-որ հայերի համար խալդայներ են եղել, հույների համար էլ սկյութներ են եղել: Ուստի խալդայների համադրումը սկյութներ կոչվող որոշակի ցեղի հետ անընդունելի է: Սկյութները ևս խալդայներ էին հայերի համար, սակայն հետաքրքիր է ուշադրություն հրավիրել այն հանգամանքի վրա, որ հայկական աղբյուրները միայն Ճորոխի վերին և միջին հոսանքի շրջանում հաստատված սակ-սկյութներին են անվանում խալդայներ, չնայած նրանք հաստատվել էին նաև Հայաստանի այլ շրջաններում, օրինակ Շակաշենում: Բ. Հարությունյանը գտնում է, որ սկյութնական ցեղերը հավաքական առումով կոչվել են խալդայներ կամ, դատելով հայկական աղբյուրներից, խալտայներ⁴³: Սկյութների անունից էլ պետք է ծագեր Սկյուդիսես լեռնաշղթայի անունը, որ Պոնտական լեռնահամակարգի ճյուղավորումներից մեկն է⁴⁴: Արիստոտելի աշակերտներից Դիկեարքոս Մեսսենացին գրում է, որ Կողքիսի մոտ ապրող խալդերին ոմանք անվանում են խալդայներ եռավանկով⁴⁵, այսինքն՝ սկյութական ցեղերը հավաքական առումով կոչվում են խալդայներ: Դիոդորոս Սիկիլիացին նույնպես արևելյան խալկոնների փոխարեն հիշատակում է խալդայներին⁴⁶, ցույց տալով, որ Կատարգա-Կղարջքի տարածքում սկյութական տարրը քավականաչափ մեծ թիվ է կազմել, որոնց շրջանում միևնույն ժամանակ տարածված է եղել մետաղագործությունը:

Ի. Ղյակոնովը ժամանակին կարծիք է հայտնել, թե Արծկեի (Աղըլջևազի) արձանագրության մեջ հիշատակված Խալիտու երկիրը համապատասխանում է հայկական աղբյուրների Խաղտիքին⁴⁷: Վերջին շրջանի ուսումնասիրությունները ցույց են

⁴¹ Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 95:

⁴² Տե՛ս Мелукашвили Г., К источнику..., էջ 81: Հմմտ. Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 304:

⁴³ Տե՛ս ИДПСР, «ВДИ», 1947, թիվ 3, էջ 254:

⁴⁴ Տե՛ս Դիոդորոս Սիկիլիացի, էջ 67:

⁴⁵ Տե՛ս Дьяконов И., Заметки по урартской эпиграфике, «Эпиграфика Востока», 1, 1952, с. 111-112; նույնի՝ Предыстория армянского народа, էջ 170-171, Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 102: Գ. Մելիքիշվիլին «Խալիտուն» նույնացնում է Կորեստանյան արձանագրությունների «Թաբալ»-ին և տեղադրում այն հայկական լեռաններից արևմուտք, սակայն այս նույնացումը խիստ կասկածելի է Мелукашвили Г., նշվ. աշխ., էջ 76-77):

⁴¹ Կյուրոպեդիա, էջ 112: Հմմտ. Киропедия, с. 69; Cyropaedia, v. I, p. 258-259.

⁴² Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 305: Տե՛ս նաև Երեմյան Ս., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Արտեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, էջ 96:

տալիս, որ Խաղտիքի բնակչությունը հնդեվրոպական-իրանական է և ոչ թե քարթվելախոս⁴⁸։ Օրինակ, ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ եգերացիք Պոնտոսի ծովը կոչում են Ակամսիս, իսկ Խաղտերը՝ Կակամար⁴⁹։ Մենք կհստում ենք Ս. Պետրոսյանի կարծիքը, ըստ որի՝ ծովանունը բաղկացած է կակա (հմմտ. հուն. կակոս «վատ», «կատաղի», «սարսափելի») և մար (հմմտ. լատ. mare «ծով») բաղադրիչներից⁵⁰։ Համեմատության համար նշենք, որ հայ իրականության մեջ Աղթամար նշանակել է Աղի ծով։

Ավելի ուշ խալկութների՝ որպես մետաղագործների, զբաղմունքը հատկացվում է նաև հայերի մի մասին։ Պլինիոս Ավագը գրում է. «... այնուհետև Փառնակիայից 100 մղոն հեռավորության վրա՝ հսկայական լեռներով շրջապատված ազատ քաղաք Տրապեզունտը, որից հետո գալիս է արմենոխալկութներ ցեղը, իսկ 30 մղոն այն կողմ՝ Մեծ Հայքը»⁵¹։ Արմենոխալկութներին Պլինիոսը հիշատակում է նաև մեկ այլ հատվածում. «Թասիեի և Թրիարիեի տարածքները հասնում են մինչև Պարիսիեդյան լեռները, որոնցից այն կողմ գտնվում է Կողքիսի անապատը։ Նրա կողքին՝ կերավնացիների ուղղությամբ, բնակվում են արմենոխալկութները, և մոսքերի տարածքն է՝ մինչև Կյուրոսի վտակ Հիբերոսը. նրանցից ներքև սակասաններն են, այնուհետև՝ մակերոնները և Աբսարրոս գետը»⁵²։ Ըստ Բ. Հարությունյանի, Պլինիոսի առաջին հիշատակության մեջ արմենոխալկութները համապատասխանում են սկյութեն-խալկայներին, որոնք բնակվել են Ծանախոճոր գետի վերին հոսանքի շրջանում և ներառվեցին հայագոյացման ոլորտը։ Իսկ երկրորդ հիշատակության արմենոխալկութները տեղադրվում են այն խալկութների տարածքում, որոնց «Անաբասիս»-ը

տեղորոշում է տաոխների հարևանությամբ⁵³։ Դժվար չէ նկատել, որ ինչպես Ստրաբոնի, այնպես էլ Պլինիոսի մոտ, խալկութը և խալկայը համարժեք են, քանի որ վերջիններիս շրջանում ևս զբաղվել են մետաղագործությամբ, երբ ավելի վաղ ժամանակների աղբյուրների վերլուծությունը ցույց էր տալիս նրանց հստակ տարբերակումը։ Ընդ որում, Պլինիոսի առաջին վկայությունից պարզորոշ նկատվում է, որ այդ արմենոխալկութները մ. թ. I դարի արշալույսին չէին մտնում Մեծ Հայքի մեջ, որոնք մինչ այդ Փոքր Հայքի անբաժանելի մասն էին կազմում։

Ստրաբոնի ժամանակներում խալկայ հայկական անվանումը աստիճանաբար ներթափանցել էր Պոնտական լեռների հյուսիսահայաց լանջերը, տարածվել հույների շրջանում, որը և պատճառ էր դարձել, որ Ստրաբոնը խալկութներին նույնացնի խալկայների հետ⁵⁴։ Խալկայ հավաքական անունով ցեղերը, որոնք հնդեվրոպական էին, մեծ մասամբ հայացան (XIII սատրապության տարածքում գտնված մասը-Խ. Հ.), իսկ Կղարջքի շրջանում՝ վրացացան։ Դրա հետևանքով Խաղտիք կամ Խալկայների երկիր հասկացությունն աստիճանաբար տարածվեց հայերից հյուսիս-արևմուտք բնակվող մերձսևծովյան ցեղերի վրա, այսինքն՝ Պոնտական լեռների հյուսիսահայաց լանջերի տեղաբնիկների վրա, որոնք զբաղեցնում էին Տրապիզոնից մինչև Ճորոխ գետն ընկած տարածքները⁵⁵։ Խաղտիք է համարվել նաև Արսեսա-Արսիքը, որտեղ հաստատվել էին «աս» կոչված սկյութական ցեղերը, և ավելի ուշ Խաղտիք է անվանվում ճան-մակրոնների երկիրը⁵⁶։ Խաղտիքի առավել լայն տարածական ընդգրկումը առավել ուշ շրջանի աղբյուրներում պայմանավորված է բյուզանդական Խաղտիք վարչական միավորի (սկզբում տուրմա, իսկ այնուհետև՝ բանակաթեմ) հանդես գալով, որի մեջ ներառվում է նաև Ճորոխի

⁴⁸ Ст'ю Меликишвили Г., Напу-Урарту, т. 2 411:

⁴⁹ Ст'ю Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 110:

⁵⁰ Ст'ю Петросян С., Древнейшие названия Черного моря, озер Урмия и Ван в свете мифологических представлений древних армян, «ЛՀ», 1986, № 4, էջ 53-64:

⁵¹ ИДПСР, «ВДИ», 1949, № 2, էջ 288: Ст'ю նաև Plinii Secundi C., Naturalis historiae, VI, 4, 11-12.

⁵² ИДПСР, «ВДИ», 1949, № 2, էջ 298: Ст'ю նաև Plinii Secundi C., Naturalis historiae, VI, 11-29.

⁵³ Ст'ю Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 97-98: Ըստ Ս. Սուրավյովի, արմենոխալկութները տեղադրվում են Լյուկոս գետի վերին հոսանքի տարածքում՝ Կիրեսոն լեռնաշղթայի հարավային կողմից, Փոքր Հայքի սահմանի մոտ (տե՛ս Мырзыев С., Заметки по исторической географии Закавказья. Плиний о населении Кавказа, «ВДИ», 1988, № 1, էջ 160-161):

⁵⁴ Ст'ю Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 104:

⁵⁵ Անդ, էջ 101:

⁵⁶ Անդ, էջ 99, 109-111:

ավագանը⁵⁷: Կատարված քննությունից կարելի է եզրակացնել, որ խաղտիքը, որը Ճորոխի ավագանն է, ավելի ուշ ժամանակներում հարավից պետք է տարածվեր հյուսիս, և որ աղբյուրներում խաղայները համարվել են էթնանուն, իսկ խալյուբները՝ զբաղմունք: Դատելով Կարինի և Դերջանի սահմանագլխին գտնված խաղտոյառիճ գյուղի անունից՝ խաղայները շարժվել են նաև դեպի հարավ և հաստատվել էթնիկ այլ միջավայրում: Թերևս ուրարտական արձանագրությունների խաղիրիուլիսի տեղանունը կարելի է կապել խաղայ էթնանվան հետ և աշխարհագրորեն նույնացնել խաղտոյառիճին: Խաղիրիուլիսին չի կարող նույնացվել Չալդրանի՝ Չլդր լճի ափամերձ շրջանի հետ, քանի որ տվյալ տարածքը գտնվել է էթիունի երկրի կազմում⁵⁸: Մեր կարծիքով, տեղանվան մեջ -ուլիս-ն հայկական «աղիս»-ն է, և հետագայում

⁵⁷ Անդ, էջ 111: Վ. Իվանովը երկաթի կամ պողպատի հունական ձևը $\chi\acute{\alpha}\lambda\upsilon\pi$ (նաև խալյուբների անունը) բխեցնում է խաթերեն haraalki -ից (տե՛ս Иванов В., Проблемы истории металлов на Древнем Востоке в свете данных лингвистики, «ՊԲՀ», 1976, թիվ 4, էջ 82-83: Հմմտ. նաև Гамкреладзе Т., Иванов В., Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тбилиси, 1984, с. 710, прим.1): Խեթական արձանագրությունների խալիպասուվա տեղանվան առաջին բաղադրիչը, ըստ Վ. Խաչատրյանի, հիշեցնում է ինչ-որ մասնագիտություն նշող խեթերեն halipi - բառը, ինչպես նաև հին հունական $\chi\acute{\alpha}\lambda\upsilon\beta\omicron\varsigma$ «մետաղագործ» տերմինը, որը հին հեղինակների աշխատություններում հաճախ տրվել է Հայկական լեռնաշխարհում ապրող ցեղերին (հմմտ. արմենոխալյուբներ և խալյուբներ): Հեղինակը միաժամանակ նշում է, որ խեթական աղբյուրներում halipi - բառը հանդիպում է հաճախ որպես աշխարհագրական անվանում, ըստ էության, նույնպես Հայկական լեռնաշխարհի հետ կապված (խալիպի (այս լեռնանունը մենք կհամեմատենք նմանատիպ կազմություն ունեցող հետևյալ լեռնանունների հետ. Երկաթահանք և Երկաթահատաց-Աղծնիք աշխարհում, Երկաթասար-Չանգեզուրի լեռնահամակարգում, Երկաթաղբյուր-Դարաբաղի բարձրավանդակում, Երկաթներ-Արձակ լճի արևմտյան կողմում և այլն), խալիպուտա, խալիպիուրա): Հեղինակի քննությունը ինքն է տվել նրան ենթադրելու, որ խալիպասուվան գտնվել է Ասուվա երկրում (ըստ հեղինակի՝ հետագա Երիվարքն գավառն է), որտեղ զբաղվել են մետաղամշակությամբ, որն այն ժամանակներում կապված էր նաև մարտակառքերի արտադրության հետ (տե՛ս Хачатрян В., Восточные провинуции Хеттского имени, էջ 127: Հմմտ. նաև Պետրոսյան Ս., Ասուվա երկիրը և զույգ առաջնորդների սոցիալական ինստիտուտը, «ՊԲՀ», 2002, թիվ 3, էջ 261-276; Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 334): Այսպիսի մոտեցման դեպքում անկասկած է, որ խալյուբների անունը՝ որպես մետաղագործներ, հին հունարեն է ներթափանցել այլ լեզվից (խաթերենից) և ունեցել է այլ արմատներ:

⁵⁸ Տե՛ս Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ. թ. ա. XV-VII դարերում, էջ 124:

տեղանունը պետք է ստանար -առիճ (առինճ, առինջ) «գյուղ, շեն» իմաստը:

Այժմ քննենք մոսքերի տեղադրության խնդիրը: Պատմագիտության մեջ մոսքերին փորձել են կապել մուշքերի հետ, որոնք հնագույն աղբյուրներում նույնացվում էին փռյուզների հետ⁵⁹, սակայն այս նույնացումը կասկածելի է⁶⁰: Հիմքեր չկան նաև մոսքերին նույնացնել (օրինակ Գ. Մելիքիշվիլու կողմից) վրացական մեսխերի հետ⁶¹, քանի որ մոսքերի մի մասը հետագայում ծուլվում է վրացական էթնոսի մեջ և իր անունը պահպանում վրացական մեսխերի անվան մեջ: Բ. Հարությունյանը մոսքերին համարում է իրանական աշխարհին պատկանող ցեղերից մեկը և նույնացնում է «Անաբասիս»-ում հիշատակված արևելյան խալյուբների հետ, որոնք զբաղեցրել են Ճորոխ գետից մինչև Կուր ընկած հողերը⁶²: Մենք ընդունում ենք նման տեղադրությունը: Բ. Հարությունյանը Քսենոփոնի խալյուբներին տեղադրում է Ճորոխից արևելք և տառիներից հյուսիս ընկած շրջանում, որը նույնանում է արևմտյան Չուգարքին կամ Կատարգա-Կղարքին⁶³: Եթե նկատի ունենանք, որ նրանց երկրից հույները հասել են Հարպասոս-Ճորոխ գետին, ապա այդ տեղադրությունը միանգամայն ընդունելի է:

Ըստ Էլլանիկոս Միտիլենացու (մ. թ. ա. V դար), կերկետներից վերև բնակվում են մոսքերը և քարիմատները, ներքև՝ հենիոքները, վերև՝ կորաքսները⁶⁴: Պալեոֆատոսը (մ. թ. ա. IV դար) գրում է. «Կերկետներին սահմանակցում են մոսքերը, և քարիմատները տիրում են Պարթենիոսին (գետ Հյուսիսային Կովկասում, ժամանակակից Ֆուրտունան -Խ. Հ.) մինչև Եվքսինյան Պոնտոս»⁶⁵: Ըստ Ստրաբոնի, Սև ծովի ափագծով բնակվող ցեղերն էին

⁵⁹ Տե՛ս Дьяконов И., Предыстория армянского народа, էջ 222; Меликшвили Г., Науго-Урагу, էջ 315:

⁶⁰ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Արմենյան Պարսկաստանի XVIII սաղաթապության տեղադրության շուրջ, էջ 69:

⁶¹ Տե՛ս Меликшвили Г., Նշվ. աշխ., էջ 410:

⁶² Տե՛ս Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 69, 78:

⁶³ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգ..., էջ 95:

⁶⁴ Տե՛ս ИДПСР, «ВДИ», 1947, թիվ 1, էջ 316: Տե՛ս նաև Müller C., Fragmenta historicorum graecorum, v. I, p. 59, Fr. 109.

⁶⁵ Անդ, «ВДИ», 1947, թիվ 3, էջ 250:

աքեյցիները, այնուհետև զիգերը, հետո հենիոքները, կերկետները, մոսքերը և կոլխերը⁶⁶։ Կերկետները ժամանակակից չերքեզների մախնիներն են։ Ստեփանոս Բյուզանդացու կորաքսները կոլխական ցեղ են՝ կոլերին հարևան, իսկ Կոլական լեռներ են կոչվում Կովկասի լեռնալանջերը, և երկիրը՝ Կոլիկա⁶⁷։ Պոմպոնիոս Մելասը հիշատակում է վեց Կոլիկներ⁶⁸։ Կեղծ Արրիանոսի մոտ Կորաքսիկա երկիրն սահմանակցում է, այսպես կոչված, Կոլիկան, որտեղ նրա ժամանակներում մելանխլեններ ժողովուրդն էր և կոլխերը։ Նույն հեղինակը հիշատակում է հենիոքներին, կորաքսներին, կոլիկներին, մելանխլեններին, մաքելոններին, կոլխերին, լազերին⁶⁹։ Սկիլաքս Կարիանդացին ևս կորաքսներից հետո հիշատակում է կոլիկա ժողովուրդը⁷⁰։ Պլինիոսի մոտ ևս հիշատակվում է regio Colica-ն⁷¹։ Բերված տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ կորաքսները գտնվել են ներկայիս Կողորի գետի հովտում՝ տարածվելով մինչև Կողորի լեռնաշղթա, իսկ կոլեր անունով ժողովուրդը բնակվել է Կողորի լեռնաշղթայից հարավ։

Կորաքսներն իրենց անունը տվել են Կովկասի արևմտյան մասին, որը Պլինիոսի մոտ կոչվում է նաև Հենիոքական կամ Կորաքսական լեռներ⁷²։ Պոմպոնիոս Մելասի մոտ հիշատակվում են աքեյները, գեորզիները, մոսքերը, կորսիսները, ֆորիսսները, ռիմֆակները։ Մելասի երկի ծանոթագրողները վերջին երեք ցեղերի անունները ուղղում են կերկետներ, տորբետներ, արեմֆեյներ կամ կերկետներ, տորիսսներ, ռիմֆակներ⁷³։ Ըստ աղբյուրների՝ կորսիսների սրբագրումը կերկետների ավելի ճիշտ է, քանի որ նրանց հարևանությամբ բնակվել են մոսքերը։ Որ մոսքերի մի հատվածը բնակվել է հյուսիսային Կովկասում, կարող են վկայել անտիկ աղբյուրներում պահպանված այն կցկտուր

⁶⁶ Տե՛ս Сирабон, XI, II, 14.

⁶⁷ Տե՛ս ИДПСК, «ВДИ», 1948, թիվ 3, էջ 321-322:

⁶⁸ Անդ., «ВДИ», 1949, թիվ 1, էջ 275:

⁶⁹ Տե՛ս ИДПСК, «ВДИ», 1948, թիվ 4, էջ 229, 232:

⁷⁰ Անդ., «ВДИ», 1947, թիվ 3, էջ 242; Mullerus C., Geographi Graeci Minores, v. I, p. 61.

⁷¹ Անդ., «ВДИ», 1949, թիվ 2, էջ 291:

⁷² Անդ., էջ 286, 297:

⁷³ Անդ., «ВДИ», 1949, թիվ 1, էջ 272, ծանոթ. 13:

տեղեկությունները, որոնք խոսում են սարմատների և մոսքերի հարևանության մասին⁷⁴։ Քվինտոս Կուրտիոս Ռուփոսի մի հիշատակության մեջ ասվում է. «... Չախից գտնվում են կերկետների, մոսսիների և խալյուբների երկրները, մյուս կողմից՝ լևկոսիրներինն ու ամագոնուիիններինը»⁷⁵։ Ելնելով հյուսիսից հարավ թվարկումից՝ մոսսիները նույն մոսքերն են։ Եթե խալյուբները հիշատակվեին լևկոսիրների ու ամագոնուիինների հետ, ինչը, մեր կարծիքով, ըստ սկզբնաղբյուրների, ավելի ճիշտ է, ապա մոսսիներ-մոսքերը կտեղադրվեն կերկետներից հարավ, այնտեղ, ուր Ստրաբոնի «Մոսքերի երկիրն» է։ Հակառակ դեպքում, խալյուբները, որ նույն մոսքերն են, պետք է տեղադրվեն Ճորոխի ստորին հոսանքի շրջանում, այսինքն՝ Ռուփոսը միևնույն ցեղի երկու տարբեր անվանումները, մեկը որպես զբաղմունք, մյուսն էթնանուն, ընկալում է որպես երկու տարբեր ցեղերի անուններ, որն իրական չէ։ Այս շփոթը, եթե միևնույն էթնոսը հիշատակվում է երկու տարբեր անուններով, առկա է նաև Ստրաբոնի մոտ։ Ստրաբոնը հավաստում է, որ Արտաշես Ա և Ջարեհ թագավորները խալյուբներից ու մոսսիսիներից գրավեցին Կարենիսիսը և Քսերքսենեն (իմա՝ Դերքսենե-Դերջան)⁷⁶։ Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Բ. Հարությունյանը, Ստրաբոնը՝ ազդվելով Քսենոփոնի վկայություններից, ինքն է խալդայների անունը փոխարինել խալյուբներով, իսկ այնուհետև, ելնելով այն իրողությունից, որ խալյուբներից արևելք գտնվում են մոսսիսիները, որոնց ենթակայության տակ են խալյուբները, ավելացրել է մոսսիսիների անունը, կամ էլ քսենոփոնյան խալյուբների հարևանությամբ բնակվել են մոսքերը, հանգամանք, որը հույն աշխարհագետի մոտ կարող էր ծնել խալյուբ-մոսսիսիս զուգորդությունը։ Նման զուգորդությունը կարող է ծագել հեղինակի մոտ, սակայն Կարենիսիսի և Քսերքսենե-Դերքսենեի գրավումը խալյուբների և մոսքերի կողմից բացառվում է, որովհետև Արտաշես Ա-ն, Ստրաբոնի հավաստմամբ, Մոսքերի երկրի տարածքը գրավել էր

⁷⁴ Անդ., «ВДИ», 1949, թիվ 2, էջ 322, 332; 1949, թիվ 4, էջ 290:

⁷⁵ Անդ., «ВДИ», 1949, թիվ 1, էջ 288:

⁷⁶ Տե՛ս Ստրաբոն, էջ 57:

իբերներից⁷⁷։ Ինչպես կարելի է ենթադրել Ստրաբոնի տեղեկություններից, խոսքն Արտաշես Ա-ի կողմից կատարված վերանվաճման մասին է, քանի որ Հերոդոտոսի և Քսենոփոնի ժամանակներում Դերջանը և Կարինը մտել են XIII սատրապության մեջ։ Հերոդոտոսը Եփրատի ակունքները դնում էր Հայաստանում⁷⁸, իսկ համաձայն Քսենոփոնի, փասիանների, հեսպերիտների և տաոխների բնակության շրջանները համարվել են Հայաստան⁷⁹։ Ուրեմն, մոսքերը պատմական ինչ-որ ժամանակահատվածում, հավանաբար մ. թ. ա. III-II դարերում, ստեղծել էին սեփական պետական կազմավորումը, որը հարավային ուղղությամբ բավականին տարածվել էր։

Ըստ Գայոս Պլինիոսի, աքեյներից հետո մարդերն են, կերկետները, սերրերը և կեփալոտոմները⁸⁰։ Սերրերը Հ. Մանանդյանը ուղղում է սերակի-սիրակի և կապում է Շիրակ գավառի հետ, իսկ կեփալոտոմները Ստրաբոնի սարապարներն են («գլուխ կտրողներ»)։⁸¹ Կ. Կրեչմերը նշում է, որ սերրեր անունով ցեղ կա Պոմպոնիոս Մելասի հին հրատարակություններում՝ մելանիսլեններ, սերրեր, սիրակներ, կոլիկներ և այլն, այն դեպքում, երբ Ֆրիքի հրատարակության մեջ ցեղի անունը ընդհանրապես ոչնչացված է⁸²։ Ըստ Մելասի երկի ծանոթագրողների, սերրերը գտնվել են Նովոռոսիյսկի շրջանում⁸³։ Եթե հետևենք Սկիլաքս Կարիանդացուն, մարդերը պետք է հայտնվեն տորեսների տեղում⁸⁴։ Սակայն մարդերը Գայոս Պլինիոսի մոտ առանձին ցեղ են և չեն կարող նույնանալ տորեսներին։ Սերրերը, այսպիսով, որոնք նույնական չեն սիրակների հետ և, թերևս նույնանում են գելոններին, նախորդել են կերկետներին։ Կերկետներից հետո աքեյներն են։ Աքեյներին հաջորդել են մարդերը, իսկ վերջիններին՝

⁷⁷ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն..., էջ 102-103։

⁷⁸ Տե՛ս Հերոդոտոս, I, 180։

⁷⁹ Տե՛ս Անաբասիս, էջ 98։

⁸⁰ Տե՛ս ИДПСР, «ВДИ», 1949, թիվ 2, էջ 291։

⁸¹ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության մի քանի պրոբլեմների մասին, էջ 277-278։

⁸² Տե՛ս ИДПСР, «ВДИ», 1949, թիվ 2, էջ 291, ծանոթ. 15։

⁸³ Անդ։ Սերրերը, միգուցե, Պտղոմեոսի գերրերն են, որոնք հիշատակվում են Ալբանիայում (տե՛ս ИДПСР, «ВДИ», 1948, թիվ 2, էջ 249, 252)։

⁸⁴ Անդ., «ВДИ», 1947, թիվ 3, էջ 242։

կեփալոտոմները։ Մարդերը, թերևս, մեր կարծիքով, շփոթվել են XIX սատրապության մարերի հետ, իսկ կեփալոտոմները ինչ-որ ցեղի մակդիրն է, որը բնակվել է Սև ծովի արևելյան ափին։ Կեփալոտոմներ մակդիրը լիովին համապատասխանում է խալկուներին, որոնց հունաց բյուրը հանդիպում է Ճորոխի ստորին հոսանքի շրջանում և բնորոշում որպես գլուխ կտրողների։

XIX սատրապության մոսքերին Ն. Խազարաձեն տեղադրում է Թոքատից արևելք, մոտավորապես Թոքատ-Շաբին-Գարահիսար-Գյումուշխանե գծի ուղղությամբ⁸⁵։ Սակայն այս տեղադրությունը քննության չի դիմանում այն պարզ պատճառով, որ XIII սատրապությունը չէր կարող դուրս գալ Սև ծով, որը հակասում է Հերոդոտոսի տեղեկություններին։ Ն. Խազարաձեն (նաև Է. Անչաբաձե, Մ. Ինաձե, Ն. Լոմոնոսի) չի վստահում էլլանիկոսին ու Պալեֆատոսին և գտնում է, որ Ստրաբոնի «Մոսքերի երկիրը» պետք է փնտրել ոչ թե կերկետների հարևանությամբ, այլ պատմական հարավարևմտյան Վրաստանի տարածքում, որտեղ ենթադրվում է Հեկատեոսի և Հերոդոտոսի մոսքերի տեղադրությունը⁸⁶։ Մոսքերի տեղադրությունը տիբարենների հարևանությամբ գուրկ է պատմական որևէ հիմքից, քանի որ նման տեսակետի կողմնակիցները հաշվի չեն առնում բազմաթիվ պատմական իրողություններ։ Թերևս պետք է համաձայնվել այն մտքի հետ, «որ ցեղերի ու ժողովուրդների մեծ շարժի ժամանակներում մոսքերի մի մասը հաստատվել է Հյուսիսային Կովկասի կողմերում, իսկ մյուս հատվածը, շարժվելով հարավ, հաստատվել է ներկայիս Վրաստանի հանրապետության հարավարևմտյան շրջանում։ Մոսքերը, հետևաբար, վրացական ցեղ չեն եղել, այլ միայն հետագայում, ինչպես կարելի է եզրակացնել Ստրաբոնի տեղեկություններից, հայտնվել են Մեծ Հայքի, Վիրքի և Կողքիսի քաղաքական տիրապետության ներքո և աստիճանաբար լուծվել հայկական և վրացական էթնոսների մեջ։ Ավելին, ամենայն հավանականությամբ, սկզբում մոսքերը՝ որպես անկախ

⁸⁵ Տե՛ս Хазарадзе Н., Античная письменная традиция и вопрос о расселении мосхов в VI-VIII вв. до н. э., «Проблемы античной истории и культуры», I, Ереван, 1979, с. 309-312.

⁸⁶ Անդ, էջ 312։

քաղաքական կազմավորում, պետք է գտնվեին Կիրքի և Հայքի միջև, և վրացիներն իրենցից հարավ գտնվող ժողովուրդի անունը պետք է տեղափոխեին հայերի վրա, երբ վերջինները տիրացան մոսքերի երկրին Արտաշես Ա-ի օրերում: Գոնե մեր կարծիքով՝ վրացիների կողմից հայերին տրված սոմեխի էթնանունը կարող էր ծագել մոսք կամ մոսխ անունից և ոչ թե Սուխմու երկրանունից, ինչպես այսօր ընդունված է պատմագիտության մեջ⁸⁷: Ըստ հեղինակի, մոսքերը և մուշքերը տարբեր էթնիկական ծագում ունեն. մոսքերը՝ որպես կոլխական ցեղ, պատկանում են իրանական լեզվաշխարհին, իսկ մուշքերը՝ թրակա-փոյուգիական ընդհանրությանը: Հեղինակը կարծում է նաև, որ մոսքերի անունը սերտ աղերս ունի վրացական «մեսխ»-ի հետ, սակայն ոչ մի հիմք չկա նրանց վրացական ցեղ համարելու, քանի որ մոսքերը պատկանել են սկյութական աշխարհին: Հետևաբար, մոսքերը նույնական են խալկոսներին և զբաղեցրել են Ճորոխի ստորին հոսանքից մինչև Կուր ընկած հողերը⁸⁸:

Ա. Քոսյանը, մանրակրկիտ վերլուծության ենթարկելով «արևելյան» և «արևմտյան» մուշքերի խնդիրը, ենթադրել է, որ եթե մուշքերը («արևելյան») կապ ունեն անտիկ աղբյուրների մոսքերի հետ, ապա մուշքերի ելակետը կարելի է տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում, հյուսիս-արևմուտքում, այն շրջաններում, որտեղ խեթական աղբյուրները հիշատակում են Հայասա-Ազգին⁸⁹: Սակայն, պարզելով, որ մոսքերը գտնվել են արևմտյան Գուգարքի տարածքում, և նկատի ունենալով, որ մուշքերը, ի տարբերություն կասկ-ապիշլուների և ուրումունների, չեն համարվում «խաթի երկրի անհնազանդ ժողովուրդներ», այսինքն՝ հեռու են գտնվել խեթական ազդեցության ոլորտներից, ապա մուշք-մոսք հնարավոր նույնացման դեպքում, մուշքերի նախնական բնակության վայրը նույնպես պետք է տեղորոշել արևմտյան Գուգարքի տարածքում:

⁸⁷ Հարությունյան Բ., Աբենեյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, էջ 73-74:

⁸⁸ Անդ, էջ 69, 74, 78:

⁸⁹ Տե՛ս Քոսյան Ա., «Արևելյան» և «արևմտյան» մուշքերի խնդիրը, էջ 207-220; նույնի՝ Մերձավորարևելյան ձգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, էջ 164-167:

Այժմ անդրադառնանք մարերի տեղադրության քննությանը: Մարերի անվան տակ, համաձայն Գ. Մելիքիշվիլու, ենթադրվում է Հյուսիս-Անատոլիական լեռնաշղթայի լեռներում ապրող ինչ-որ ցեղ: Հեղինակը չի բացառում նաև, որ մարերի անվան տակ մասնակիորեն թաքնված են խալդայները: Միաժամանակ մարերի և կոլխերի միատեսակ սպառազինությունը, համաձայն Գ. Մելիքիշվիլու, թույլ է տալիս ենթադրելու, որ մարերի անվան տակ՝ կոլխերի հարևանությամբ, նկատի է առնվում հարավարևելյան Մերձսևծովի ծայր արևելյան շրջանում ապրող ինչ-որ ժողովուրդ⁹⁰:

Մեր կարծիքով, XIX . սատրապության մեջ հիշատակվող մարերի ցեղն իր անունը թերևս տվել է Ամարանտական լեռներին: Ապոլլոնիոս Հռոդոսցին գրում է, որ Փասիսը հոսում է հեռավոր Ամարանտական լեռներից և մեկ այլ տեղում Փասիսը անվանում է Ամարանտական⁹¹: Ապոլլոնիոսի «Արգոնավորդների արշավը» սքոլիայում ասվում է. «Ամարանտը քաղաք է Պոնտոսում, իսկ այդ պոետի (իմա՝ Ապոլլոնիոսի-Խ.Հ.) խոսքերով՝ լեռներ Կողքիսում, որտեղից հոսում է Փասիսը... Իսկ որ Կոլխերը ունեն Ամարանտական լեռներ, այդ մասին ասում է Կտեսիասը II գրքում»: Սքոլիայում գրված է նաև, որ Փասիսը հոսում է մի մարգագետնով, որը ծածկված է փթթուն, անթառամ բուսականությամբ⁹², որը կեղծ ստուգաբանություն է: «Etymologicon Magnum»-ը անունը կապում է հունարեն ἀμαραντος «չթառամող» բառի հետ⁹³: Սքոլիաներում ամարանտները բարբարոս ժողովուրդ են մայրացամաքում՝ կոլխերից վերև, որտեղից բխում են Փասիսի ակունքները: Կամ էլ Ամարանտական է կոչվում Կոլխական լեռը, որտեղից հոսում է Փասիսը⁹⁴: Գայոս Պլինիոսի մոտ հիշատակված ամարանտներին նրա երկի ծանոթագրողները նույնացնում են ամարանտների՝ Ամարանտական լեռների բնակիչների հետ, որտեղից հոսում է Փասիսը և ենթադրել են, որ Ամարանտական լեռները նույնանուն են Մոսքական լեռներին (որտեղից հին հեղինակների մեծ մասը քիչեցնում էր Փասիսի ակունքները, նկատի առնելով Փասիս-Ռիոնի

⁹⁰ Տե՛ս Мелликушвили Г., К источнику..., էջ 255:

⁹¹ Տե՛ս И.Д.ПСК., «ВДИ», 1947, թիվ 3, էջ 280, 285:

⁹² Անդ, էջ 289:

⁹³ Անդ, էջ 280, ծանոթ. 11:

⁹⁴ Անդ, էջ 293:

գետի վտակ Ղվիրիլան), իսկ Պլինիոսի ամպրեվտներին համեմատել են հին մոսքերի հետ⁹⁵։ Սակայն, եթե ամպրեվտներին կարելի է համեմատել ամարանտների հետ, ապա ոչ ամարանտները և ոչ էլ Ամարանտական լեռները չեն կարող նույնացվել Մոսքական լեռներին։ Մոսքական լեռները, որտեղից՝ հին հեղինակների մի մասի կարծիքով, հոսում էր Փասիսը (իմա՝ Ղվիրիլա), նույնացվել են Հայկական լեռների հետ։ Հետևաբար, եթե Մոսքական և Հայկական լեռներ համադրությունն ունի պատմական հիմք, ապա Ամարանտական և Մոսքական լեռների նույնացումը բացառվում է։ Հենց նույն Ստրաբոնը մի տեղում Փասիսի ակունքները դնում է Հայաստանում, մյուս դեպքում՝ Իբերիայում⁹⁶։ Հերոդոտոսը Քսերքսեսի հունական արշավանքի ժամանակ մարերին և կոլխերին հիշատակում է մեկ հրամանատարության տակ։ «Մարերը իրենց գլխին կրում էին տեղական հյուսկեն սաղավարտներ, կաշվե փոքր վահաններ և տեգեր։ Կոլխերը իրենց գլխին կրում էին փայտե սաղավարտներ, անմշակ կաշուց պատրաստած փոքր վահաններ, կարճ տեգեր, ինչպես նաև դաշույններ։ Մարերին և կոլխերին առաջնորդում էր Տեսասիսի որդի Փառանդատեսը»⁹⁷։ Հեկատեոսը մարերին համարում է մոսսինոյկներին հարևան⁹⁸։ Հերոդոտոսը նույնպես մարերին հիշատակում է մոսսինոյկներից հետո, սատրապության ծայր արևելյան հատվածում⁹⁹։ Եթե Հերոդոտոսի կոլխերին տեղադրենք Տրապիզոնի շրջանում, ինչպես ավելի ուշ դա անում է Քսենոփոնը, ապա մարերն իրոք ապրել են մոսսինոյկների հարևանությամբ, նրանցից արևելք։ Բ. Հարությունյանը գտնում է, որ մարերը նույնանում են «Անաբասիս»-ի մոսսինոյկների ենթակայության տակ գտնվող խալկոբների հետ և մարը ցեղի պարսկական անվանաձևն

⁹⁵ Անդ., «ВДИ», 1949, թիվ 2, էջ 288, ծանոթ. 12։ Ըստ Պլինիոսի, Փասիսը հոսում է մոսքերի տիրույթներից (անդ., էջ 289)։

⁹⁶ Տե՛ս Страбон, XI, 14, 7; XI, 2, 17; XI, 3, 4։ Բացի այն հանգամանքից, որ Փասիսն ավելի հին աղբյուրներում նույնացվել է նաև Ճորոխի հետ, նկատենք, որ Փասիսի տակ Ստրաբոնը կարող էր նկատի ունենալ նաև Արաքսը, քանի որ Քսենոփոնի փասիանները բնակվել են Արաքսի վերին հոսանքի և Ուղթիս գետի ակունքների շրջանում։

⁹⁷ Հերոդոտոս, VII, 79։

⁹⁸ Տե՛ս ИДПСК, «ВДИ», 1947, թիվ 1, էջ 301; 1948, թիվ 3, էջ 322։

⁹⁹ Տե՛ս Հերոդոտոս, III, 94։

է¹⁰⁰։ Սակայն այդ փոքրաթիվ խալկոբները չէին կարող ինքնուրույն ցեղ դիտվել և հանդես գալ կոլխերի հետ։ Պարզապես մոսսինոյկների մի մասը զբաղվել է երկաթագործությամբ և այդ մասը հույների համար ընկալվել է որպես առանձին ցեղ, և վերջին հաշվով նկատենք, որ մոսսինոյկները ևս ցեղի բնորոշում է հույների կողմից տրված, և թե ինչ է եղել ցեղի իրական էթնանունը մեզ համար անհայտ է։ Մեզ անհրաժեշտ է ճշտել, թե Պատմահոր երկուն կոլխերը այլ տեղեկություններում ինչպես են արտացոլվում։ Ստորև բերում ենք Կողքիսին և կոլխերին վերաբերող այն տեղեկությունները, որոնք հարցիս պարզաբանման համար կարևոր նշանակություն ունեն։ Հերոդոտոսը գրում է. «Ռազմանավով նրանք (իմա՝ արգոնավորողները-Խ. Հ.) նավում են դեպի Այա, Կողքիսում, և Փասիս գետը. այստեղ նրանք, վերջացնելուց հետո բոլոր այն գործերը, ինչի համար ժամանել էին, առևանգում են արքայի դուստր Մեդեսային»¹⁰¹։ Նաև՝ «Մեյոտես լճից մինչև Փասիս գետը և կոլխերի երկիրը երեսուն օրվա ճանապարհ է անխոնջ ուղևորի համար»¹⁰²։ Մեկ այլ տեղում՝ «Պարսիկները բնակվում են մինչև Հարավային ծովը, որը կոչվում է Կարմիր։ Նրանցից վերև՝ դեպի հյուսիս, բնակվում են մեդացիները, մեդացիներից (վերև)՝ սասպեյրները, սասպեյրներից (վերև)՝ կոլխերը, տարածվելով մինչև Հյուսիսային ծովը, որտեղ թափվում է Փասիս գետը»¹⁰³։ Պատմահոր հաղորդումներից մեկում Փասիսը համարվում է Կողքիսի գետը¹⁰⁴։ Բերված տեղեկություններում պարզորոշ երևում է, որ կոլխերը Պատմահոր երկուն տեղադրված են Փասիս գետից և՛ հարավ, և՛ հյուսիս։

Տ. Միքելաձեի կարծիքով, Հերոդոտոսի Կողքիսը զբաղեցրել է Ղիաուխի և Կուլխայի տարածքը։ Զարգացնելով իր միտքը՝ նա գտնում է, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի ճնշման հետևանքով Կողքիսի պետության կենտրոնը հարավից տեղափոխվում է Ռիոնի

¹⁰⁰ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն..., էջ 92։

¹⁰¹ Հերոդոտոս, I, 2։

¹⁰² Անդ., I, 104։

¹⁰³ Անդ., IV, 37։

¹⁰⁴ Անդ., IV, 45։

ավագան¹⁰⁵։ Դիաուխի տարածքը հետագայում միանշանակորեն մտել է Հայաստանի մեջ, իսկ ինչ վերաբերում է Կուլխային, կարող ենք ասել հետևյալը։ Սարգսուրի Բ-ի տարեգրության մեջ ասվում է. «... արշավեցի (իմա՝ Սարգսուրի Բ-ն) Կուլխա (երկրի) վրա։ Խալոյան մեծությամբ Խախա արքային Խուշա-ալխե (երկրի) ժողովրդով հանդերձ գերեվարեցի, քչեցի, բնակեցրի երկրումս» և «... արշավեցի Կուլխա (երկրի) վրա։ Երկիրը գրավեցի, Իլդամուշա քաղաքն արքայական Միշա արքայի՝ Կուլխա-խալյան (երկրի), (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի»¹⁰⁶։ Դատելով արձանագրությունից՝ Խուշալխի երկիրը (Արգիշտի Ա-ի տարեգրության Խուշանին է), որը նույնանուն է Խործենին¹⁰⁷, գտնվել է ոչ թե Կուլխայի հարևանությամբ, այլ հանդիսացել է հենց որպես Կուլխա երկիր, նրա մի հատվածը։ Եթե նկատի ունենանք, որ Կուլխա թագավորության Իլդամուշա քաղաքը մասնագիտական գրականության մեջ նույնացվում է ուշ շրջանի Արտանուջի հետ¹⁰⁸, ապա կարելի է տեսնել, որ ուրարտական Կուլխան մասամբ համապատասխանում է Հերոդոտոսի մոսքերի, Քսենոփոնի խալյուբների երկրին՝ Կատարգային։ Քսենոփոնի վկայությամբ մ. թ. ա. V դարի վերջին ծովափնյա հելլենական Կեռասունտ քաղաքը, որը Սինոպի քաղաքացիների գաղութն էր, գտնվել է Կողքիս երկրում¹⁰⁹։ Ըստ Քսենոփոնի, Տրապիզոնը՝ Սինոպի գաղութը, նույնպես գտնվում էր կոլխերի երկրում¹¹⁰։ Քսենոփոնյան կոլխերի վերաբերյալ մենք կամենում ենք նշել հետևյալը։ Քսենոփոնը հայտնում է, որ մակրոնները երեք օրում հելլեններին հասցրին մինչև կոլխերի սահմանը¹¹¹։ Ինչպես արդեն ասվել է, մակրոնները գտնվել են Տրապիզոնից հարավ-արևելք։ Քսենոփոնի կոլխերը պետք է գտնվեին նրանցից արևմուտք։ Նրանց երկիրը գտնվել է

¹⁰⁵ St'u Мукеладзе Т., К вопросу о периодизации истории древней Колхиды, т. 2 149-152:

¹⁰⁶ Կարապյոզյան Հ., Ուրարտական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետությունների մասին, էջ 75, 77; Меликушвили Г., УКН, էջ 279, 282; Арутюнян Н., КУКН, էջ 235, 239:

¹⁰⁷ St'u Կարապյոզյան Հ., Սեպագիր տեղանուններ, էջ 195-196:

¹⁰⁸ St'u Арутюнян Н., Топонимика Урарту, էջ 118:

¹⁰⁹ St'u Անաբախի, էջ 115:

¹¹⁰ Անդ, էջ 107:

¹¹¹ Անդ, էջ 105:

Տրապիզոնի և Կեռասունտի միջև ընկած տարածքում։ Տրապիզոնի մոտ գտնվող կոլխերի գյուղերում հելլենները մնում են շուրջ երեսուն օր և այստեղից արշավելով՝ ավարի ենթարկում Կողքիսը¹¹²։ Այս տեղեկության մեջ առաջին հայացքից կարծես թե կոլխերը և Կողքիսը ինչ-որ առումով հակադրվում են։ Սակայն Կողքիսն այստեղ պարզապես օգտագործված է Տրապիզոնից արևմուտք ընկած տարածքների համար և նշվում է նաև, որ հելլենները Տրապիզոնի բնակիչների օգնությամբ դաշինք են կնքում հարևան կոլխերի հետ, որոնք առավելապես դաշտավայրում էին ապրում¹¹³։ Ուստի և հելլենների համար Կողքիս էին ինչպես Տրապիզոնից արևմուտք ընկած շրջանները, այնպես էլ Տրապիզոնի տարածքը։ Ստրաբոնի մոտ, օրինակ, Տրապիզոնն արդեն Կողքիսի մոտ գտնվող քաղաք էր¹¹⁴։ Քսենոփոնի մոտ Կողքիսն ունի սոսկ աշխարհագրական նշանակություն, իսկ կոլխերը հարավարևելյան Մերձսևծովի որոշակի շրջանի (տվյալ դեպքում Տրապիզոնից մինչև Կեռասունտ) բնակչության ընդհանուր անվանումն էր։ Կուլխա երկրանունը, ըստ Հ. Կարապյոզյանի, կազմված է կուլխա («եզր», «կողք») բառով, որը հանդիպում է նաև Հնդկաստանում՝ Կուլխափուր («եզրաքաղաք») տեղանվան մեջ։ Այդպիսի կազմություն ունեն նաև Ուկրաինա երկիրը և Կրայովա քաղաքը։ Կուլխա երկրանունը («կողք», «եզր», «անկյուն» իմաստով) ցույց է տալիս, որ այն գտնվել է Սև ծովի եզրին, ափին, և այն այդպես է կոչվել արևմտյան և հարավային հարևանների կողմից¹¹⁵։ Հետևաբար, ոչ մի հիմք չկա եզրակացնելու, թե ի դեմս Կողքիս երկրի՝ գործ ունենք քաղաքական որոշակի միավորման հետ, և ոչ էլ կոլխերը ինչ-որ առանձին ցեղ էին, որն իր ազդեցությունը, ինչպես կարծում է Մ. Ինաձեն, մ. թ. ա. V դարում հասցրել էր մինչև Տրապիզոն, մակրոնների հարևանությամբ, որն ավելի վաղ աղբյուրներում վկայված չէ։ Ըստ Մ. Ինաձեի, Հերոդոտոսին մոտ ժամանակներում Տրապիզոնի մոտ՝ մակրոնների հարևանությամբ, կոլխերի հայտնվելու մասին, հնարավոր է, վկայում է Հերոդոտոսի այն տեղեկությունը, որ Թերմոդոնտ գետի մոտ ապրող

¹¹² Անդ, էջ 107:

¹¹³ Անդ:

¹¹⁴ St'u Страбон, VII, IV, 3. հմմտ. XI, II, 14, 18, XII, III, 17.

¹¹⁵ St'u Կարապյոզյան Հ., Սեպագիր տեղանուններ, էջ 179, 182:

սիրիացիները և նրանց հարևան մակրոնները «վերջերս են ընդօրինակել» (ընդգծումը Մ. Ինաձեի-Ն. Հ.) թլապատման սովորույթը կոլխերից¹¹⁶։ Ինչպես հայտնի է, ոչ մի սկզբնաղբյուր մակրոններին չի տեղադրում սիրիացիների հարևանությամբ, և հենց նույն Հերոդոտոսը մակրոններին հիշատակում է բոլորովին այլ տեղորոշմամբ, և Պատմահոր տվյալ վկայությունում կոլխերին փնտրել մակրոնների հարևանությամբ ոչ մի հիմք չկա, քանի որ նա խոսում է միայն թլապատման սովորույթի մասին։ Որ Քսենոփոնը կոլխերի տակ նկատի ունի Տրապիզոնից մինչև Կեռասունտ ընկած շրջանի բնակչությանը, երևում է նաև «Անաբասիս»-ի վերջում հիշատակվող ցեղերի հերթականությունից՝ «...մակրոնները, կոլխերը, մոսսինոյկները... ինքնավար են»¹¹⁷։ Հետաքրքիր է, որ Քսենոփոնը հենց Փասիս-Ռիոնի գետի ավազանում հիշում է փասիանների երկիրը, որտեղ թագավորում էր Այետեսի ծոռը¹¹⁸։ Քսենոփոնը չէր եղել Փասիսի ավազանում, այդուհանդերձ փասիանները՝ որպես իրանական ցեղ¹¹⁹, այստեղ լայն առումով համարժեք են կոլխերին՝ որպես կոլխերի իրանական ցեղախմբի ցեղերից մեկը։ Պատմագիտական գրականության մեջ կարծիք կա, որ կոլխերին հաջողվում է Աքեմենյանների հետ հաստատել խաղաղ հարաբերություններ՝ կամավոր ենթակայության տակ պահպանելով որոշակի անկախություն։ Նման փոխհարաբերություններ հաստատելու համար Կողքիսի թագավորությունը պետք է լիներ ուժեղ քաղաքական միավորում¹²⁰։ Ա. Բոլտուևովան ցույց է տվել, որ Հերոդոտոսի տեքստում «կամավոր» բառը չկա և այն հունարեն տեքստին տրվել է թարգմանչի կողմից՝ որպես մեկնաբանություն (ընդ որում, Ս. Կրկյաշարյանի մոտ նույնպես թարգմանված է «կոլխերը և նրանց հարևանները հարկ տալիս են ընծաներ մատուցելու ձևով», III, 97)։ Այս հատվածի հետ համադրում են կոլխերի հիշատակության բացակայությունը սատրապությունների ցուցակում որպես այն եզրակացության հիմնավորում, որ կոլխերը պաշտպանում են իրենց անկախությունը և չեն ենթարկվում

¹¹⁶ Ст'ю Инадзе М., О времени образования Колхидского царства..., էջ 165-167։

¹¹⁷ Ст'ю Անաբասիս, էջ 197։

¹¹⁸ Անդ, էջ 129։

¹¹⁹ Ст'ю Հարությունյան Բ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, էջ 70-72։

¹²⁰ Ст'ю Инадзе М., Նշվ. աշխ., էջ 165-167։

Աքեմենյաններին։ Սակայն Հերոդոտոսը չի հիշատակել ոչ միայն փոքր, այլ նաև մեծ ցեղային միավորումներին, որոնք ենթարկվել են Աքեմենյաններին։ Ընդ որում, պարսից արքաների ռազմական արշավանքներին մասնակցելը հազիվ թե կարելի է համարել ժողովուրդների ազատ կամքի արտահայտում¹²¹։ Հերոդոտոսը շատ պարզ գրում է, որ եթովպիացիները, կոլխերը և նրանց հարևանները, արաբները ընծաներ են ուղարկում հարկերից բացի¹²²։ Բացի այդ Պատմահայրը հստակ մատնանշում է, որ պարսիկների իշխանությունը հասնում էր մինչև Կովկաս լեռը, հետևաբար, կոլխերը և նրանց անանուն հարևանները ենթարկվել են պարսիկներին։

Մարերի և կոլխերի՝ մեկ հրամանատարության ներքո հանդես գալը կարևոր կռվան է նրանց հարևաններ լինելու համար, իսկ սպառազինության նմանությունը, համենայն դեպս, վկայում է նրանց էթնիկական ընդհանուր ծագման մասին։ Ն. Ադոնցը նույնպես մարերին կապում է Ամարանթի-Իմերեթի՝ իմերների երկրի հետ¹²³։ Բացի այն հանգամանքից, որ մարերը եղել են առանձին ցեղ և բնակվել են Փասիս-Ռիոնի գետի վերին և միջին հոսանքի շրջանում, Արգվեթի լեռներից արևմուտք մինչև Քութայիսի շրջանը, նրանք՝ որպես կոլխական ցեղ, Հերոդոտոսի XIX սատրապության մեջ ամենալայն առումով աշխարհագրորեն փոխարինում են Պատմահոր կոլխերին, որոնց մենք տեղադրեցինք Փասիս-Ռիոնի գետի (երկու ափերին) և Մոսքական լեռների միջև։ Այսինքն՝ Պատմահոր երկում մարերը, լինելով առանձին ցեղ XIX սատրապության մեջ, համարժեքն են նաև կոլխեր հավաքական հասկացության։ Այսպիսով, XIX սատրապության ցեղերը Քսենոփոնի հունական արշավանքին մասնակցել են, ըստ աշխարհագրական տեղադրության, հետևյալ հերթականությամբ. տիբարեններ և մոսսինոյկներ, մակրոններ և մոսքեր, կոլխեր և մարեր։ Մոսքերը շփոթվել են մոսսինոյկների հետ, և սատրապության տարբեր հատվածներում գտնվող այս երկու ցեղերը չէին կարող հանդես գալ մեկ հրամանատարության ներքո։ Անտիկ աղբյուրներում ևս

¹²¹ Ст'ю Болтунова А., Колхи и держава Ахеменидов (по данным Геродота), «Проблемы античной истории и культуры», I, Ереван, 1979, с. 52.

¹²² Ст'ю Հերոդոտոս, III, 97։

¹²³ Ст'ю Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 275, ծանոթ. 1։

մոսքերը և մոսսինոյկները չփոթվել են և մույնացվել: Օրինակ, Եպիփանեսը գրում է, որ մոսսինոյկները իրենց լեզուն ստացել են Մոսոքից¹²⁴: Սակայն հայտնի է, որ Մոսոքը համարվել է մոսք-մեսքենների նախահայրը:

XIX սատրապության մեջ, անշուշտ, մտնում էին նաև այլ ցեղեր, որոնք չեն հիշատակվում Հերոդոտոսի կողմից: Խոսքը հատկապես վերաբերում է բիզերներին, բեխիրներին, էկեխեյրիներին, խոյերին: Մ. թ. IV դարի հեղինակ Ռուփոս Փեստոս Ավինոսը արևելքից արևմուտք շարքով թվարկում է բիզերներին, կոպիտ բեխիրներին, մակրոններին, փիլիրներին, ժիր դուրատներին, տիբարեններին և խալուբներին¹²⁵: Մեր կարծիքով, փիլիրները, թերևս, աշխարհագրորեն համապատասխանում են Քսենոփոնի դրիներին, իսկ մոսսինոյկների անվան բացակայությունը, հավանաբար, ցույց է տալիս, որ դուրատները հենց մոսսինոյկների էթնանունն է: Մ. թ. V դարի հեղինակ Պրիսկիանոսը տալիս է ցեղերի հետևյալ հերթականությունը՝ բիզերներ, բեխիրներ, մակրոններ, փիլիրներ, մոսսիններ (=մոսսինոյկներ), տիբարեններ ու խալուբներ¹²⁶: Պրիսկիանոսի մոտ, ինչպես տեսնում ենք, դուրատները փոխարինված են մոսսինոյկներով: Դիոնիսիոսը տալիս է պոնտական ցեղերի հետևյալ հերթականությունը՝ կոլխերից և Փասիսից արևմուտք գծով. բիզերներ, բեխիրներ, մակրոններ, փիլիրներ, փայտե մոսսիններում ապրողներ (=մոսսինոյկներ), տիբարեններ, խալուբներ¹²⁷: Այստեղ նույնպես մոսսինոյկները փոխարինում են դուրատներին: Եվստաթիոսը «Դիոնիսիոսի «Աշխարհագրության մեկնաբանություններում» նշում է, որ մակրոնները պոնտական ժողովուրդ են բեխիրներից հարավ, որոնք հիմա անվանում են սաներ կամ ճաներ¹²⁸: Նիկիփորոս Բլեմմիդոսը բիզերներից այն կողմ հիշատակում է բեխիրներին, մակրոններին,

¹²⁴ Տե՛ս ИДПСК, -«ВДИ», 1948, թիվ 3, էջ 245. հմմտ. «ВДИ», 1949, թիվ 3, էջ 249:

¹²⁵ Անդ., -«ВДИ», 1949, թիվ 4, էջ 242:

¹²⁶ Անդ., էջ 303:

¹²⁷ Անդ., -«ВДИ», 1948, թիվ 1, էջ 241: Եթե դուրատն առանձին էթնանուն չէ, ապա պարզապես հոմերոսյան *δουρατες* «փայտե» բառն է (տե՛ս Древнегреческо-русский словарь, составил И. Дворецкий, т. I, Москва, 1958, с. 424), որը կրկին ցույց է տալիս մոսսինոյկներին:

¹²⁸ Անդ., էջ 255:

փիլիրներին, հոտերով հարուստ տիբարեններին և խալուբներին¹²⁹: Մ. թ. ա. IV դարի հեղինակ Ապոլլոնիոս Հռոդոսցին «Արգոնավորդների արշավը» երկում թվարկում է խալուբներին, տիբարեններին, մոսսինոյկներին, փիլիրներին, փիլիրներից վերև (իմա՝ հարավ)՝ մակրոններին, բեխիրներին, նրանց անմիջական հարևանությամբ՝ սապեյրներին, որոնցից հետո արդեն՝ կոլխերին: Հաջորդ հատվածներից մեկում սապեյրներից հետո կոլխերի փոխարեն հիշատակվում են բիզերները: Ապոլլոնիոսի «Արգոնավորդների արշավը» սքոլիայում մակրոնները անվանվում են էվբեայից գաղթածներ և կոչվում են մակրեր՝ էվբեայի Մակրիա անունից: Ուրիշները մակրեր են անվանում բեխիրներին, որոնք մշտապես մարտնչում են կիզիկցիների հետ¹³⁰: Սկիլաքս Կարիանդացին կոլխերից հետո հիշատակում է բիզերներին, էկեխեյրիներին, բեխիրներին, մեծագլուխներին (=մակրոններ-իւ. Հ.), մոսսինոյկներին, տիբարեններին, խալուբներին¹³¹: Սկիլաքսի մոտ բիզերների և բեխիրների միջև հիշատակվում են էկեխեյրիները: Կլավդիոս Պտղոմեոսի մոտ Կողքիսի նկարագրության մեջ հիշատակվող Էկրեկտիկան¹³², ըստ երևույթին, աշխարհագրորեն կապվում է էկեխեյրիների հետ, և անունը, հավանաբար, պահպանվել է վրաց. Էգրիսի, հայ. Եգր աշխարհի անվան մեջ, ճորոխ գետի ներքին հոսանքի հովտում: Ս. Երեմյանի մոտ Եգրը կազմում էր Ստրաբոնի *Μοσχίχ* երկրի կողքիսյան (եգերական) մասը¹³³: Բ. Հարությունյանի կարծիքով, Կողքիսը կամ Եգրը տարածվել է մինչև Տրապիզոնի արևելակողմը և Պարխարյան լեռներով սահմանակցել Տայքին: Վրացական Էգրիսին, ըստ հայագետի, ոչ թե Եգերքն է կամ Կողքիսը, այլ հետագա շրջանի Աճարան¹³⁴:

Էկրեկտիկան, ըստ էության, Գայոս Պլինիոսի Կեգրիտիկան է¹³⁵: Գայոս Պլինիոսը հիշատակում է մակրոկեփալներին

¹²⁹ Անդ., -«ВДИ», 1948, թիվ 4, էջ 241:

¹³⁰ Անդ., -«ВДИ», 1947, թիվ 3, էջ 280, 282, 287:

¹³¹ Անդ., էջ 242-243:

¹³² Անդ., -«ВДИ», 1948, թիվ 2, էջ 251:

¹³³ Տե՛ս Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 50:

¹³⁴ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 180-182:

¹³⁵ Տե՛ս ИДПСК, -«ВДИ», 1949, թիվ 2, էջ 290:

(մեծագլուխներ=մակրոններ-և. Հ.), Կեռասունտ քաղաքը, Կորդուլա նավահանգիստը (Տրապիզոնից արևելք-և. Հ.), բեխիրների, բուքսերների (=բիզերներ-և. Հ.) ցեղերը...¹³⁶: Պոմպոնիոս Մելասը հիշատակում է մոսսիններին (=մոսսինոյկներին-և. Հ.), մակրոկեփալներին (=մակրոններ-և. Հ.), բեխիրներին և բուքսերներին (=բիզերներին-և. Հ.)¹³⁷: Ստեփանոս Բյուզանդացին «Էթնիկա» երկում նշում է, որ հեպտակոմենոները բարբարոսներ են, որոնք ապրում են Սկյուդես լեռան վրա. նրանցից ոմանք կոչվել են նաև բիզերներ¹³⁸: Գ. Մելիքիշվիլին սկյութներին համարում է վրացական ցեղ: Նրա կարծիքով, հունական աղբյուրներում հիշատակված հեպտակոմենոները նույնանուն են սկյութներին, քանի որ առաջինը ցեղի հունական անվանումն է, որը նշանակում է «յոթ գյուղերի բնակիչներ», իսկ երկրորդը ծագում է մեգրելա-ձանական «շկվիթի» (շկիթի) բառից, որը թարգմանվում է «յոթ»¹³⁹: Սակայն, ինչպես իրավացիորեն նշում է Բ. Հարությունյանը, «Ստրաբոնը հավաստում է, որ հեպտակոմենոներին, որոնք աչքի էին ընկնում իրենց առանձնահատուկ վայրենությամբ, հներն անվանել են մոսսինոյկներ նրանց փայտե «մոսսին» կոչվող աշտարակների կապակցությամբ, իսկ այլ տեղեկությունների համաձայն հեպտակոմենոների մի մասը կոչվել է «բիզերներ», որոնք նույնանուն են Հեկատեոսի «բեխիրներին», որոնց պետք է փնտրել մոսսինոյկների շրջանում: Ամենայն հավանականությամբ, հեպտակոմենոները մոսսինոյկների մի մասն էին, որոնք այդպես էին կոչվել իրենց «յոթ գյուղերի», թե «յոթնահարկ փայտե աշտարակների» համար, դժվար է հաստատապես ասել: Եթե անգամ մի պահ ընդունենք, որ վրացագետ հեղինակի տեսակետը ճիշտ է, ապա շատ տարօրինակ պետք է դիտել այն, որ յոթ գյուղերի բնակիչների անունը տարածվել է Ճորոխ գետի և մասամբ Ծանախոժորի վերին հոսանքի բնակիչների վրա: Ընդհակառակը, «սկյութեն» ընդհանրական անունն է տարածվել այդ շրջանի ցեղերի վրա, որը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե skythan=սկյութների անվան

¹³⁶ Անդ, էջ 287:

¹³⁷ Անդ, «ВДИ», 1949, թիվ 1, էջ 274:

¹³⁸ Անդ, «ВДИ», 1948, թիվ 3, էջ 319; Strabo, XII, III, 18.

¹³⁹ Տե՛ս Мелликушвили Г., К источнику..., էջ 81:

հունականացված արտասանությունը»¹⁴⁰: Հեպտակոմենոները, որոնց մի մասը կոչվել է բիզերներ և ոչ մի կապ չունեն մոսսինոյկների հետ, Ստրաբոնը տեղադրում է Մոսքական լեռների բարձունքներին, և բիզերները չեն կարող նույնանալ բեխիրների հետ: Հեկատեոս Միլետացին հաղորդում է, որ «խոյերը ժողովուրդ են վեխիրների մոտերքում» և «մինչև այստեղ վեխիրների հողերն են, իսկ նրանց կողքին ապրում են խոյերը», նաև՝ «խոյերին արևելքից հարևան են դիզերները»¹⁴¹: Հեկատեոսի դիզերները այլ աղբյուրների բիզերներն են, իսկ վեխիրները բեխիրներն են: Հեկատեոսի նկարագրությունից պարզվում է, որ խոյերը գտնվել են բեխիրների և բիզերների միջև: Իսկ ըստ Սկիլաքս Կարիանդացու, բեխիրների և բիզերների միջև գտնվել են էլեխեյիները: Մ. Ինաձեն բիզերներին տեղադրում է Ապսարոսի (Ճորոխի) գետաբերանից հարավ, մոտավորապես մինչև ներկայիս Արխավե գետը (Բաթումից հր.-արմ.-և. Հ.), իսկ բեխիրներին՝ Վիցե գետի (Աթինա քաղաքից մոտ 25 կմ հյուսիս-արևելք թափվում է Սև ծովը-և. Հ.) ավազանից մինչև Տրապիզոն: Մնացած տարածքը, ըստ հեղինակի, այս ցեղերի միջև զբաղեցրել են Հեկատեոսի խոյերը: Հեղինակի կարծիքով, Ապսարոսից հյուսիս ընկած տարածքը մինչև Դիոսկուրիա, համաձայն Կեղծ Սկիլաքսի և, ըստ երևույթին, Հեկատեոսի, զբաղեցրել են կոլխերը¹⁴²:

Ըստ Կեղծ Արրիանոսի, Արխաբիս գետից (Արխավե-և. Հ.) մինչև Օֆիոս գետը (Օֆ-և. Հ.) նախկինում ապրում էր մի

¹⁴⁰ Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգ..., էջ 100-101:

¹⁴¹ Տե՛ս ИДПСК, «ВДИ», 1947, թիվ 1, էջ 301; 1948, թիվ 3, էջ 329:

¹⁴² Տե՛ս Инадзе М., Նշվ. աշխ., էջ 159: Գ. Մելիքիշվիլին հոմերոսյան (հ) ալիզոններին Ալյուբեն տեղադրում է Խալխուու երկրում և գտնում, որ վերջինս կարող էր արտասանվել Haližo և նրանց տալիս քարթվելական ծագում: Սակայն մեր հիշատակումները Գ. Մելիքիշվիլու նույնացումը դարձնում են խիստ կասկածելի (տե՛ս Мелликушвили Г., К изучению древней восточно-малоазийской этнонимии, «ВДИ», 1962, թիվ 1, էջ 46-65): Գ. Մելիքիշվիլին նույնացնում է ուրարտական (h) քու(h)-բիզերներ-Օձրխե անունները և նույնիսկ վրացիների կողմից հույների հրված բերձենի էթանունը բխեցնում բիզերների անունից (անդ, էջ 49-51): Արխաբիս գետից հարավ առումով բիզերները և Վիտերուխին գտնվել են բավականաչափ մոտ և բաժանված են եղել, օրինակ, Կատարգա-Կղարջքով: Վիտերուխին համապատասխանում է հայկական Գուգարքին (տե՛ս Կարապոյան Հ., Սեպագիր տեղանուններ, էջ 186: Հմմտ. նաև Арутюнян Н., Топонимика Урарту, էջ 201-203):

ծողովուրդ, որ կոչվում էր էկեխրիյներ, իսկ հիմա ապրում են մաքելոնները և հենիոքները, Ապսարոս գետից (Ճորոխ-Խ. Հ.) մինչև Արխաբիս գետը նախկինում ապրում էին այսպես կոչված բիզերները (իսկ հիմա ապրում են զիդրիտները)¹⁴³։ Վարչական առումով բեխիրները մակրոնների հետ միասին պետք է կազմեն մեկ միավոր, հատկապես, եթե նկատենք, որ մակրոնները տեղադրվել են բեխիրներից հարավ կամ էլ բեխիրները այս կամ այն կերպ կապվել են մակրեթ-մակրոնների հետ (տես՝ վերևում)։ Եթե ընդունենք, որ մոսսինոյկները անվանվել են նաև բիզերներ, իսկ ըստ Հեկատեոսի՝ խոյերին արևելքից հարևան էին դիզերները, ապա խոյերը կնույնանան Քսենոփոնի մոտ մոսսինոյկների և տիբարենների միջև հիշատակվող կոյտոսներին։ Բիզերները, սակայն, գտնվել են, մեր համոզմամբ, Աճարա-Իմերեթական կամ Մոսքական լեռների հարավարևմտյան լանջերին և, ամենայն հավանականությամբ, մտել են մոսքերի ցեղային միավորման մեջ։ Ն. Ադոնցը պոնտական խոյերի մեջ տեսնում է Հայասան¹⁴⁴, իսկ Գր. Ղափանցյանը պոնտական խոյերի համադրումը Հայասան=հային համարում է անընդունելի¹⁴⁵։ Հնարավոր է, որ Դիոդորոս Սիկիլիացու մոտ հիշատակվող խայոյները (բնագրում Χάοι)¹⁴⁶, որոնք համեմատվել են տաոխների (հունարեն՝ τάοχοι. τάο- մասն ինչ-ինչ պատճառներով ընկել է) ցեղանվան աղավաղված ձևը, ինչ-որ աղերս ունեն պոնտական խոյերի հետ։ Գուցե հեղինակը շփոթել է Χοι-Χάοι-ներին τάοχοι-ների հետ, իսկ վերջիններս «Անաբասիս»-ում համարվել են հայեր փասիանների հետ միասին¹⁴⁷։ Խայոյներն, այդուհանդերձ, Դիոդորոսի մոտ հենց տաոխներն են։ Ինչևէ, աշխարհագրորեն էկեխեյրիները և խոյերը համապատասխանում են միմյանց, և նույնիսկ փորձում ենք էկեխեյրի ցեղանվան մեջ տեսնել խոյ ցեղանվան արտացոլումը։

Այսպիսով, ամփոփելով քննությունը՝ կարող ենք ասել, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապությունների մեջ մտած

յուրաքանչյուր էթնոս կա՛մ առանձին ցեղ էր, կա՛մ ցեղային միություն, որոնց վարչական միավորումից՝ մոսքեր, տիբարեններ, մակրոններ, մոսսինոյկներ, մարեր, ձևավորվել է սատրապությունը¹⁴⁸։ Դատելով աղբյուրների տեղեկություններից՝ կարելի է եզրակացնել, որ աշխարհագրական առումով XIX սատրապությունը, թերևս, պետք է տարանջատել երկու շրջանների՝ մեկը տիբարենների, մոսսինոյկների, մակրոնների, մյուսը՝ մոսքերի, մարերի և այլ կոլխական ցեղերի բնակության տարածքը։ XIX սատրապության սահմանը արևմուտքում հասել է մինչև Յասոնի հրվանդան, հարավում բնական սահման է հանդիսացել Պոնտական լեռնաշղթան, արևելքից, իր մեջ ընդգրկելով Կատարգա-Կղարջքը, հասել է մինչև Արգվեթի լեռներ, իսկ հյուսիսում բնական սահմանն էին Կովկասյան լեռները, որն ավելի ուշ հասնում է մինչև Փասիս-Ռիոնի գետը։ Այս բոլորը ցույց է տալիս, որ XIX սատրապությունը Աքեմենյան Պարսկաստանի ամենաբազմացեղ վարչական կազմավորումներից մեկն էր, որտեղ նշանակալից տեղ է գրավել հնդեվրոպական-իրանական տարրը։

¹⁴⁸ Նշված ցեղերին, համաձայն մասնագիտական գրականության մեջ լայն տարածում ստացած կարծիքի (տես՝, օրինակ, Ломачев Н., Նշվ. աշխ., էջ 118, 139, 167), վրացական ծագում վերագրելը անհիմն է և չապացուցված։

¹⁴³ Տես՝ ИДПСК-«ВДИ», 1948, №4, էջ 228, 230; Mullerus C., Geographi Graeci Minores, v. I, p. 412.

¹⁴⁴ Տես՝ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 273։

¹⁴⁵ Տես՝ Капанцян Гр., Ха́йаса-колы́бель армян, էջ 16-17։

¹⁴⁶ Տես՝ Դիոդորոս Սիկիլիացի, էջ 67 և ծանոթ. 196։

¹⁴⁷ Տես՝ Անաբասիս, էջ 98։

Ի մի բերելով վերը կատարված քննության արդյունքները՝ մենք գալիս են հետևյալ եզրակացությունների: Պարեհ Ա-ի վարչական վերակառուցումների արդյունքում Հայաստանը և նրա հյուսիսային հարևան երկրները մտան XIII, XVIII և XIX սատրապությունների մեջ: Հայաստանը, որը տարեկան վճարում էր 400 տաղանդ հարկ և տալիս 20000 քուռակ, Պակտյուիկեի և ուրիշ ցեղերի հետ, որոնց անունը Հերոդոտոսը չի տալիս, մինչև Եվսինյան ծովը ներառվում է XIII սատրապության մեջ: Պակտյուիկեն, որ իրավամբ պետք է նույնացնել Պատուկայի հետ, համապատասխանում է Կապադովկիայի արևելյան շրջաններին՝ Կեսարիա-Մաժակին և հարակից տարածքներին, որոնք գրավել էր Արամ-Արամանին մ. թ. ա. 625 թվականից հետո: Այն նույնանում է Խորենացու «Պռոտին Արմենիա»-ին: Կեսարիա-Մաժակը, որտեղ հաստատվել էր մուշկ-փոյուզիացիների մի հատվածը, պարսից «արքայական ճանապարհի» կարևոր հանգուցակետերից մեկն էր, որտեղից ճանապարհը շարունակվում էր Ոսկե Կոմանա-Կոկիսոն երթուղով մինչև Մարաշ: Վերջինս այդ շրջանում Կիլիկիայի մեջ էր: Մեր քննությունը ցույց է տալիս, որ սխալվում են այն ուսումնասիրողները, որոնք Մելիտինեն համարում են Կիլիկիայի մաս, որտեղից «արքայական ճանապարհը» մտնելու էր Հայաստան: Սակայն «արքայական ճանապարհը» Հայաստանում երբեք չի հատել Տիգրիսը, իսկ Մելիտինեից հարմարեցնելու դեպքում ճանապարհն անպայմանորեն կհատեր Տիգրիսը, որը, սակայն, հնարավոր չէր, քանի որ Տիգրիսի գետանցումը, ըստ սկզբնաղբյուրի, կատարվել է Մատինեն երկրում (իմա՝ Ասորեստան): Բացի այդ, Մելիտինեի մոտ Եփրատը նավարկելի չէ, քանի որ այստեղ բազմաթիվ սահանքներ և ջրվեժներ կան: Միաժամանակ, կարևոր է նկատի ունենալ, որ Կիլիկիայով անցնող «արքայական ճանապարհի» հատվածն ունեցել է 15,5 փարսախ (շուրջ 90 կմ) երկարություն, հետևաբար, եթե մենք ևս մի պահ ընդունենք, որ Կապադովկիան և Կիլիկիան սահմանակցել են Կեսարիա-Մաժակի շրջանում, որը, ըստ Հերոդոտոսի տեղեկության (I,72), աշխարհագրորեն Կիլիկիա է, բայց տարբեր Կիլիկյան

սատրապությունից, ապա ճանապարհի՝ Կիլիկյան սատրապությունով անցնող հատվածի մեկնակետը Կեսարիա-Մաժակից սկսելու դեպքում հատվածի այդ փոքր երկարությունը (շուրջ 90 կմ) ոչ մի պարագայում չի հասնի Եփրատ: Կիլիկյան սատրապությունով անցնող «արքայական ճանապարհը» ընդգրկել է Մարաշից Ջեզմա ընկած տարածությունը, որտեղ Եփրատը նավարկելի է:

Սկզբնաղբյուրների համադրական-համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ Պակտյուիկեից հյուսիս՝ Թերմոդոնտ գետի և Յասոնի իրվանդանի միջև ընկած տարածքում, XIII սատրապությունը դուրս էր գալիս Սև ծով: XIII սատրապության հարավային սահմանագիծն անցել է Ջեզմայից արևելք, Եփրատի արևելյան ափից և շարունակվել Ուռհա (ներկայումս՝ Ուրֆա)-Վերանշեիր-Մարդին-Մծբին (ներկայումս՝ Նուսայբին) գծով, որը Հայաստանով անցնող «արքայական ճանապարհի» հայկական հատվածն էր: Մծբինից արևելք սկսվում էր Ասորեստանը: Այնուհետև հարավային սահմանագիծը պետք է, ամենայն հավանականությամբ, անցներ Արևելյան Խաբուրի և Տիգրիսի միախառնման շրջանից և այստեղից Դասն լեռներով հասներ մինչև Կոհ-ի-Նիհորական լեռների հարավային մասերը և Արասի գետով մինչև Ուրմիո լիճը: Ուրմիո լիճը թափվող Սաղամաս գետից հյուսիս՝ Կարմիր գետի հոսանքով մինչև Երասխի հետ միախառնվելը, մտել է Հայաստանի մեջ: Երկու գետերի ջրկիցից արևելք՝ Երասխ գետի հոսանքով մինչև Կուր գետի հետ միախառնվելը, եղել է XIII և X սատրապությունների սահմանը: XIII և XVIII սատրապությունները միմյանցից բաժանվել են Կուր գետով և Թեղքի լեռնաշղթայով: Կուր գետի վերին հոսանքի՝ սկսած ուրարտից, և Ճորոխի ստորին հոսանքի միջև ընկած Կղարջքը՝ խալյուր-մոսքերի երկիրը, մտնում էր XIX սատրապության մեջ: Այնուհետև XIII և XIX սատրապությունների սահմանն անցնում էր Պոնտական լեռնաշղթայով՝ XIII սատրապությանը թողնելով Սև ծովի հարավային ափամերձ շրջանի որոշակի հատվածը: Նշված սահմաններում XIII սատրապությունը մ. թ. ա. V դարի կեսերին ընթերցվում է վարչական վերակազմության: Պակտյուիկեն, Սև ծովի առափնյա շրջանը պարսից արքունիքը հանում էր սատրապության կազմից: Այդուհանդերձ, մ. թ. ա. 401-400

թվականներին Հայաստանն իր ենթաշրջաններով՝ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստաններով, Աքեմենյան տերության ամենախոշոր և հարուստ սատրապություններից մեկն էր, և նման կացությունը պահպանվում է, թերևս, մինչև Գավգամելայի ճակատամարտը:

Սկզբնաղբյուրների բազմակողմանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ XVIII սատրապության մեջ մտնող մատիենները, սասպեյրները և ալարոդները բնակվել են Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայի և Կուր գետի միջև: Դատելով սկզբնաղբյուրների որոշ տվյալներից՝ մատիենների մի խումբը գտնվել է Հալիսի ոլորանի շրջանում և մտել III սատրապության մեջ: Ուրմիո լճից հարավ ընկած Մատիենե երկիրն էլ, որտեղ մատիենների ցեղը չի հիշատակվում, մտել է X սատրապության մեջ: XVIII սատրապության մատիենները, ելնելով «Եկատեսու Միլետացու»՝ «Մուսբերը կոլխական ցեղ են և հարևան մատիեններին» տեղեկությունից, տեղորոշվում են Այսրկովկասում՝ Արզվեթի լեռներից արևելք: Սասպեյրները, ծագումնաբանորեն կապ ունենալով հանդերձ իրենց սպեյրյան ազգակիցների՝ սասպեյրների հետ, տեղադրվում են Վիրքում: Ալարոդները տեղադրվում են XVIII սատրապության հարավում՝ ընդգրկելով հետագա Աղվանքի տարածքը: Ամենայն հավանականությամբ, մատիենները, սասպեյրները և ալարոդներն ունեցել են սկյութական ծագում: Սասպեյր անունը հավաքական անվանում էր և այդ ցեղախմբի մեջ բազմաթիվ ցեղեր և անգամ ցեղային փոքր խմբեր էին մտնում: Ամեն ինչից դատելով՝ դրանց թվում էին մատիենները և ալարոդները, քանի որ, ըստ Հերոդոտոսի, կոլխերի և մեդացիների միջև բնակվել է մի ազգ՝ սասպեյրները:

XVIII սատրապության սահմանը հյուսիսում համընկնում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի պետական սահմանին և անցնում էր Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայով՝ հասնելով, հավանաբար, մինչև ներկայիս Դերբենդ քաղաքի հյուսիսային մատույցները, արևելքում՝ Կասպից ծովով մինչև Կուրի գետաբերանը, հարավում՝ Կուր գետով և Թեղքի լեռնաշղթայի ջրբաժանով՝ սահմանակցելով XIII սատրապության մեջ մտնող Հայաստանին, և արևմուտքում՝ Սուրամի լեռներով մինչև Կովկասյան մեծ լեռնաշղթան՝ սահմանակցելով XIX սատրապությանը: Սկզբնաղբյուրների համեմատական-համադրական քննությունը ցույց է տալիս, որ XI և

XV սատրապությունները չեն կարող տեղադրվել Այսրկովկասում, քանի որ Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայի և Կուրի միջև ընկած տարածքը զբաղեցրել է XVIII սատրապությունը, և հիշյալ սատրապությունները գտնվել են Միջին Ասիայում:

Հին աղբյուրների քննությունը ցույց է տալիս, որ մակրոնները գտնվել են Քարշիտ գետի հովտում, Տրապիզոնից հարավ և հարավ-արևելք, մոսսինոյկները՝ Կեռասունտից արևմուտք, տիբարենները՝ Կոտլուտրայի շրջակայքում և քաղաքից արևելք: Մուսբերը նույնանում են արևելյան խալյուբների հետ և տեղադրվում Կղարջքում: Իսկ մարերը կապվում են իմերների երկրի՝ Ամարանթ-Իմերեթի հետ և բնակվել են Փասիս-Ռիոնի գետի վերին և միջին հոսանքի շրջանում մինչև Քութայիսի շրջանը: Սկզբնաղբյուրներում երկաթագործությամբ զբաղվող ցեղերը, անկախ բնակության վայրից, կոչվել են խալյուբներ, որը բուն էթնանուն չէ: Ուսումնասիրությունը հաստատում է, որ Ճորոխի ավազանում հաստատված սկյութական ցեղերը կոչվել են խալալաներ: Ինչ վերաբերում է Կողքիսին, ապա այն ունեցել է աշխարհագրական նշանակություն, և Սև ծովի հարավարևելյան շրջանների բնակչությունն ընդհանուր անունով կոչվել է կոլխեր: Կոլխա երկրանունը, որը կազմված է կոլխա («եզր», «կողք», «անկյուն») բառով, ցույց է տալիս, որ այն գտնվել է Սև ծովի եզրին, ափին և այդպես է կոչվել արևմտյան և հարավային հարևանների կողմից: Կոլխերը հին աղբյուրներում (Հերոդոտոս, Քսենոփոն, Ստրաբոն) տարբեր ժամանակներում ունեցել են աշխարհագրական այլ սահմաններ: XIX սատրապության կազմում, բացի մակրոններից, մոսսինոյկներից, տիբարեններից, մարերից և մուսբերից, բնակվել են նաև այլ ցեղեր՝ բեխիրներ, բիզերներ, էկեխեյրիներ և այլն: XIX սատրապության սահմանն արևմուտքում հասել է մինչև Յասոնի հրվանդան, հարավում բնական սահմանն էր Պոնտական լեռնաշղթան, արևելքից, իր մեջ ընդգրկելով Կատարգա-Կղարջքը, հասել է մինչև Արզվեթի լեռներ, իսկ հյուսիսում բնական սահմանն էին Կովկասյան լեռները, որն ավելի ուշ հասնում է մինչև Փասիս-Ռիոնի գետը: XIX սատրապությունը Աքեմենյան Պարսկաստանի ամենաբազմացեղ վարչական կազմավորումներից մեկն էր, որտեղ նշանակալից տեղ է գրավել հնդեվրոպական-իրանական տարրը:

ARMENIA AND TRANSCAUCASIA IN THE ADMINISTRATIVE DIVISIONS OF ACHAEMENIAN PERSIA (HISTORICO-GEOGRAPHICAL STUDY)

Summary

The investigation of ancient sources shows that in the result of administrative reformations of Darius I Armenia and neighbours in the North were included in the 13th, 18th and 19th satrapies. Armenia that paid 400 talents per year and gave 20000 foals, Paktyike and other tribes, whose names are not mentioned by Herodotus, were included in the 13th satrapy which was up to the Pontus Euxinus. Paktyike which must be assimilated to Patuka corresponds to the eastern parts of Cappadocia, i.e. Caesarea-Mazaka and its adjacent territories which were occupied by Aram-Aramani after 625 B.C. It is identified with Moses of Chorene's "Protin Armenia". Caesarea-Mazaka, where a part of Mushk-Phrygians was established, was one of the most important junctions of Persian Royal Road. From this place the way went from Golden Komana-Kokison up to Marash. The latter was a part of Kilikia then. Our investigation shows that those investigators, who consider Melitene a part of Kilikia, are wrong concerning the point from where the Royal Road was to enter Armenia. But the Royal Road in Armenia never crossed the Tigris, but if it started from Melitene then it should have crossed the Tigris, which certainly was impossible as the ford of Tigris, according to the source, was in Matiene (Assyria). Besides this, the Euphrates was not navigable near Melitene, as there are currents and falls there. Simultaneously, it is important to note that the part of the Royal Road which was passing through Kilikia was 15.5 parasangs (about 90kms.) long, consequently, if we admit just for a second that Cappadocia and Kilikia bordered with Caesarea-Mazaka which according to Herodotus data (I, 72) was geographically Kilikia, but was different from Kilikian satrapy, then the starting point of the part of the way passing through the Kilikian satrapy in case of Caesarea-Mazaka (the length of that part being about 90kms.) could reach Euphrates in no case. The Royal Road passing through the

Kilikian satrapy included the territory from Marash up to Zeugma where Euphrates was navigable.

The comparative analysis of the sources shows that from the North of Paktyike, the territory between the Termodon River and Yasun cape, the 13th satrapy goes to the Black Sea. The southern border line of the 13th satrapy passed to the east of Zeugma, from the eastern bank of Euphrates to the route Urhai (now Urfa)-Veranshehr-Mardin-Mtsbin (Nisibis) which appeared to be the Armenian part of the Royal Road that passed through Armenia herself. Assyria starts from the east of Mtsbin. Then the southern border line might have been passing in the intermingling area of the Eastern Khabur and Tigris and from here through the Dasn mountains reached the southern part of Koh-i-Nihorian Mountains and from the River Araskh up to Lake Urmiya. The northern part of the River Saghamas which falls into Lake Urmiya, the River Karmir intermingling with the River Yeraskh was included in the territory of Armenia. To the East of the intermingling of the two rivers in the direction of the Yeraskh up to the River Kur, the 13th and the 10th satrapies were formed. The 13th and the 18th satrapies were divided from each other with the River Kur and the Trekhq mountain chain. Klarjk', which is the country of the Chalib-Moskhians, between the upper course of the River Kur beginning from the twist and the lower course of the River Coruh, was included in the 19th satrapy. Then the border between the 13th and the 19th satrapies passed through the Pontian mountains leaving the definite piece of the southern coast of the Black Sea to the 13th satrapy. The 13th satrapy wasn't a stable administrative unit. In the middle of the 5th century B.C. Paktyike- Caesarea, the domains of the Black Sea came out of the structure of the satrapy. Nevertheless in 401-400 B.C. Armenia with its subdistricts, i.e. Eastern and Western Armenia, was one of the largest and richest satrapies of Achaemenian Persia and this state remained until the battle of Gaugamela.

A thorough investigation of the sources shows that the Matienians, Saspeires and Alarodians which were included in the 18th satrapy lived in the area between the Caucasus and the River Kur. Judging from some data of the sources, one of the groups of the Matienians was situated in the region of the Halys twist and was included in the 3th satrapy. The country of Matiene to the south of Lake Urmiya, where the tribe of Matienians is not mentioned, was included in the 10th satrapy. The Matienians of the 18th satrapy judging

by Hecataeus "Moskhians are Colchian tribe and to the neighbouring Matienians" data they were situated in Transcaucasia to the east of the Argueti mountains. Saspeires, having the origin of their relatives, Sperians, with the Asperians, were situated in the Virk (Iberia).

The Alarodians were situated in the South of the 18th satrapy including the territory of Caucasian Albania. The Matienians, Saspeires and Alarodians should probably have had Scythian origin. The name Saspeir was a collective name and there were many tribes and smaller groups included in that tribe. Judging by all these facts the Matienians and the Alarodians were included there as according to Herodotus a nation called Saspeires lived between the Colchians and the Medes.

The border of the 18th satrapy in the North coincided with the state border of Achaemenian Persia and was passing through the Great Caucasus reaching the present city of Derbend, in the east it reached the Caspian Sea up to the mouth of the River Kur, in the South it reached the River Kur and through the Trekhq mountain chain it bordered with Armenia which was included in the 13th satrapy, and in the West it reached from Surami mountains up to the Great Caucasus bordering with the 19th satrapy. The comparative analysis of the sources shows that the 11th and the 15th satrapies can't have been situated in the Transcaucasia as the territory between the Great Caucasus and the Kur was occupied by the 18th satrapy and all the mentioned satrapies were situated in Central Asia.

The investigation of ancient sources shows that the Macrones were in the valley of Karshit to the South and South-East of Trapezus, the Mosynoecians were to the West of Kerasus, the Tibarenians were in the region of Kotyuora and to the East of the city. The Moschians were identical with the eastern Chalybes and were situated in Kgharjk'. And the Mares were connected with the country of Imerians, i.e. Amaranti-Imereti and lived in the upper and middle courses of the River Phasis-Rioni up to the region of Kutaisi. In the sources the tribes who were working with iron no matter where they lived, were called Chalybes, which is not a native ethnic name. The investigation confirms that the Scythian tribes who were situated in the basin of the River Chorokh were called Chaldaioi. Concerning Kolchis we can say that it had geographical meaning and the population of the south-eastern region of the Black Sea was called the Colchians. The name Kolchis which is formed of the word "Coulcha" (with the meaning

'edge', 'side', 'angle') shows that it was situated at the edge of the Black Sea and that's why it was called Coulcha by the western and southern neighbours. The Colchians in the ancient sources (Herodotus, Xenophon, Strabo) had different geographical borders in different periods of time. Besides the Macrones, Mosynoecians, Tibarenians, Mares and the Moschians in the 19th satrapy there lived other tribes such as Bekhirians, Bizerians, Ekekheirians and others. The western border of the 19th satrapy reached the Yasun cape, in the South a natural border was considered to be the Pontic range, including Katarza-Kgharjk' in the East it reached the Argueti mountains, in the North the natural border were the Caucasus, which later reached the Phasis-Rioni River. The 19th satrapy was one of the multi-tribal administrative parts of Achaemenian Persia where the Indo-European-Iranian element was of great importance.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ
ա) ՄԿՁԲՆԱԴԲՅՈՒՆՆԵՐ

Հայկական.

1. «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց», հրատ. Ա. Սուրբեան, Վենետիկ, 1881:
2. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, բնագիրը Վ. Վարդանյանի, Երևան, 1985:
3. «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց, թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», բնական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1982:
4. «Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», բնական բնագիրը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Երևան, 1991:
5. «Պատմութիւն Սեբէոսի», աշխատասիրությամբ Գ. Աբգարյանի, Երևան, 1979:
6. «Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», բնագիրը Բ. Պատկանյանի, Երևան, 1987:

Հին պարսկական.

1. «Ղարեհ Վշտասպի Բիսթունյան արձանագրությունը», թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Գ. Նալբանդյանի, Երևան, 1964:
2. Kent R., Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon, 2nd ed., New Haven, 1953.
3. Labat-Malbran F., La version akkadienne de l'inscription trilingue de Darius á Behistun, Roma, 1994.
4. "Les inscriptions de la Perse achéménide", traduit du vieux perse, de l'élamite, du babylonien et de l'araméen, présenté et annoté par Pierre Lecoq, Gallimard, Paris, 1997.
5. Rawlinson H. C., The persian cuneiform inscription at Behistun, "Journal of the Royal Asiatic society", vol. X, London, 1847.

Վանյան.

1. Կարապյոզյան Հ., Ուրարտական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետությունների մասին, «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. 1,

Երևան, 1981:

2. Арутюнян Н., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.
3. Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960.

Աստուրա-բաբելական.

1. Дьяконов И., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, «Вестник древней истории», 1951, № 2, с. 257-357; № 3, с. 207-254; № 4, с. 283-307.
2. Luckenbill D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. I-II, Chicago, 1926-1927.

Հունա-հռոմեական.

1. Արիանոս, Ալեքսանդրի արշավանքը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Երևան, 1987:
2. «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», «Հին հունական աղբյուրներ», Բ. Դիոդորոս Սիկիլիացի, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1985:
3. Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986:
4. «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», «Հին հունական աղբյուրներ», Ա. Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976:
5. Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, կազմեց, հին հունարենից թարգմանեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց՝ Ս. Գրքաշարյան, Երևան, 2001:
6. Ռուփոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Երևան, 1987:
7. Ստրաբոն, քաղեց և թարգմ. Հ. Աճառյան, Երևան, 1940:
8. Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970:
9. Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 2000:

10. Геродот, История в девяти книгах, перевод и примечания Г. Страпановского, Ленинград, 1972.
11. Арриан, Поход Александра (перевод с древнегреческого М. Е. Сергеевко), М.-Л., 1962.
12. Квинт Курций Руф, История Александра Македонского, Москва, 1963.
13. Ксенофонт, Киропедия, издание подготовили В. Г. Борухович и Э. Д. Фролоф, Москва, 1976.
14. Ксенофонт, Анабасис, перевод М. И. Максимовой, Москва, 2010.
15. Латышев В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, «Вестник древней истории», 1947-1949, №№ 1-4.
16. Плутарх, Избранные жизнеописания, т. I-II, Москва, 1987.
17. Скилак Кариандский, Перипл обитаемого моря, «Вестник древней истории», 1998, № 1, с. 253-266; № 2, с. 260-269.
18. Страбон, География в 17 книгах, перевод, статья и комментарии Г. Страпановского, Ленинград, 1964.
19. Arrian, Anabasis Alexandri, (with an English translation by E. Iliff Robson), in two volumes, Cambridge, Mass.-London, 1958-61, (Loeb Classical Library).
20. Claudii Ptolemaei Geographia, e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit Carolus Müllerus, voluminis primi, pars secunda, Parisiis, 1901.
21. Claudii Ptolemaei Geographia, edidit Carolus Fredericus Augustus Noebbe, t. I-III, Lipsiae, 1843-1845.
22. Herodotus (with an English translation by A. D. Godley), v. II-III, Cambridge, Mass.-London, 1957 (Loeb Classical Library).
23. Josephus, Jewish antiquities, with an English translation by H. St. J. Thackeray, v. IV, Books I-IV, Cambridge-Mass.-London, 1961 (Loeb Classical Library).
24. Müller C., Fragmenta historicorum graecorum, v. I, Parisiis, 1841.
25. Müller C., Geographi Graeci Minores, v. I, Parisiis, 1855.
26. Plinii Secundi C., Naturalis historiae, vol. 1-10, Cambridge, Mass.-London, 1950-1962 (Loeb Classical Library).
27. Rufus Curtius Quintius, History of Alexander (with an English translation by John C. Rolfe), v. I-II, Cambridge, Mass.-London, 1956 (Loeb Classical Library).

28. "The Geography of Strabo" (with an English translation by H. L. Jones), in eight volumes, London, 1969 (Loeb Classical Library).
29. Xenophon, Anabasis (with an English translation by Carleton L. Brownson), Books IV-VII, Cambridge, Mass.-London, 1947 (Loeb Classical Library).
30. Xenophon, Cyropaedia (with an English translation by Walter Miller), v. I-II, Cambridge, Mass.-London, 1960 (Loeb Classical Library).

Բյուզանդական.

1. «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», «Բյուզանդական աղբյուրներ», Բ, Կոստանդին Շիրանաժին, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970:

Վրացական.

1. Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Երևան, 1934:
2. Картлис Цховреба (История Грузии), глав. ред. акад. Р. Метревели, Тбилиси, 2008.

Բ) ԳՐԹԵՐ, ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ադունց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987:
2. Ադունց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972:
3. Ալիշան Դ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855:
4. Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, Երևան, 1973:
5. Բալբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Երևան, 2005:
6. Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:
7. Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ. թ. ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998:
8. Խորիկյան Հ., Աբեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Երևան, 2010:

9. Կարապյոզյան Հ., Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում և հարակից նահանգներում), Երևան, 1998:
10. Կրկյաշարյան Ս., Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970:
11. Կրկյաշարյան Ս., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ. թ. ա. VI դար-մ. թ. IV դդ.), Երևան, 2005:
12. Հակոբյան Թ. և ուրիշներ, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988; հ. 5, Երևան, 2001:
13. «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. Ա, Երևան, 1971:
14. Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ. թ. ա. VII-VI դդ.), Երևան, 1998:
15. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա (Արևմտյան և հարավային աշխարհներ), Երևան, 2001:
16. Հյուբշման Հ., Հին Հայոց տեղոյ անունները, թարգմ. Հ. Պիլեգիկձեան, Վիեննա, 1907:
17. Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր հ. Ա, Երևան, 1977; հ. Բ, մաս Ա, Երևան, 1978:
18. Մանանդյան Հ., Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության մի քանի պրոբլեմների մասին, Երկեր, հ. Ե, Երևան, 1984:
19. Մանանդյան Հ., Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երկեր, հ. Ե, Երևան, 1984:
20. Պետրոսյան Ս., Ղասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, Երևան, 2006:
21. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987:
22. Սարգսյան Գ., Ուրարտական տերությունը և հայերը, «Ուրարտու-Հայաստան», Երևան, 1988:
23. Քոսյան Ա., Տուն Թորգոմայ, Երևան, 1998:

24. Քոսյան Ա., Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999:
25. Акопян А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987.
26. Алиев И., История Мидии, Баку, 1960.
27. Алиев И., Очерк истории Атропатены, Баку, 1989.
28. Арутюнян Н., Топонимика Урарту, Ереван, 1985.
29. Бикерман Э., Хронология древнего мира, Москва, 1975.
30. Гамкрелидзе Т., Иванов В., Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тбилиси, 1984.
31. Грантовский Э., Ранняя история иранских племен Передней Азии, Москва, 1970.
32. Дандамаев М., Иран при первых Ахеменидах (VI в. до н. э.), Москва, 1963.
33. Дандамаев М., Политическая история Ахеменидской державы, Москва, 1985.
34. Дандамаев М., Луконин В., Культура и экономика древнего Ирана, Москва, 1980.
35. Доватур А., Каллистов Д., Шишова И., Народы нашей страны в «Истории» Геродота, Москва, 1982.
36. Древнегреческо-русский словарь, составил И. Дворецкий, т. I, Москва, 1958.
37. Дьяконов И., История Мидии, Москва-Ленинград, 1956.
38. Дьяконов И., Языки древней Передней Азии, Москва, 1967.
39. Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968.
40. Дьяконов М., Очерк истории древнего Ирана, Москва, 1961.
41. Капанцян Гр., Хайаса-колыбель армян. этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947.
42. Литвинский Б. А., Древние кочевники «Крыши мира», Москва, 1972.
43. Ломоури Н., К истории Понтийского царства, ч. I, Тбилиси, 1979.
44. Максимова М., Античные города юго-восточного Причерноморья, Москва-Ленинград, 1956.
45. Манандян Я., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.-XV в. н. э.), Труды, т. VI, Ереван, 1985.
46. Меликишвили Г., Наури-Урарту, Тбилиси, 1954.

47. Меликишвили Г., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959.
48. Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960.
49. Меликов Р., Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI – IV вв. до н. э.), Баку, 2003.
50. Новосельцев А., Генезис феодализма в странах Закавказья, Москва, 1980.
51. Пиотровский Б., История и культура Урарту, Ереван, 1944.
52. Пиотровский Б., Ванское царство, Москва, 1959.
53. Струве В., Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии, Ленинград, 1968.
54. Тураев Б., История Древнего Востока, т. II, Ленинград, 1935.
55. Фрай Р., Наследие Ирана, Москва, 1972.
56. Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971.
57. Herzfeld E., The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968.
58. Olmstead A., History of the Persian Empire, Third impression, Chicago, 1960.
59. Spiegel Fr., Iranische Alterthumskunde, Band II, Leipzig, 1873.
60. Unger E., Urartu. Reallexikon der Vorgeschichte, ed. M. Ebert, XIV, Berlin, 1928.

դ) ՀՈՂԱԾՆԵՐ

1. Չախերյան Վ., Սեպագիր աղբյուրների ^{KUR}Etia երկրի տոպոնիմիկայի հարցեր, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1990, թիվ 3, էջ 76-87:
2. Ղալալյան Տ., Հայ իշխանական տների հետքերը հարավ-արևմտյան Հայաստանում (քրդական որոշ ցեղանունների և ցեղերի ծագման հարցի շուրջ), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2004, թիվ 2, էջ 174-196:
3. Ղանիելյան Է., Մարդերի ցեղը հին Հայաստանում (մ. թ. ա. V-մ. թ. I դդ.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, թիվ 1, էջ 203-208:

4. Երեմյան Ս., Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, թիվ 2, էջ 89-116:
5. Երեմյան Ս., Հայկական առաջին պետական կազմավորումները (VII-VI դդ. մ. թ. ա.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, թիվ 3, էջ 91-120:
6. Էլչիբեկյան Ժ., Երվանդունիների ծագման հարցի շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, թիվ 2, էջ 107-115:
7. Խորիկյան Հ., Սատրապական Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանները մ. թ. ա. VI-IV դարերում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2005, թիվ 3, էջ 173-192:
8. Խորիկյան Հ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XI և XV սատրապությունների տեղադրության շուրջ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2006, թիվ 1, էջ 147-157:
9. Խորիկյան Հ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2006, թիվ 2, էջ 114-126:
10. Խորիկյան Հ., Ապոլոդորոսի մի տեղեկության շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2008, թիվ 1, էջ 222-231:
11. Խորիկյան Հ., Կապադոկիայի տարածքը և սահմանները Աքեմենյան Պարսկաստանի կազմում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2010, թիվ 1-2, էջ 107-118:
12. Կատվալյան Մ., Աքեմենյան աշխարհակալության 13-րդ և 18-րդ սատրապությունները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1976, թիվ 7, էջ 89-94:
13. Կարազյոզյան Հ., Արևելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1978, թիվ 10, էջ 55-76:
14. Կրկյաշարյան Ս., Ժողովրդագրական տեղաշարժերը հին Հայաստանում, «Հայոց պատմության հարցեր», Երևան, 2005, թիվ 5, էջ 11-19:
15. Հակոբյան Ա., Գարգարացիները ըստ անտիկ և հայկական սկզբնաղբյուրների, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1982, թիվ 4, էջ 116-130:

16. Հակոբյան Ա., Կասպերի և Կասպիանա (Կասպ) մարզի տեղադրության մասին,-«Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1983, թիվ 1, էջ 87-99:
17. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի,-«Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, թիվ 2, էջ 176-198:
18. Հարությունյան Բ., Հայ Արշակունիների ձեռական իշխանության կալվածքների հարցի շուրջ,-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1988, թիվ 3, էջ 56-67, թիվ 4, էջ 44-60:
19. Հարությունյան Բ., Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը,-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1994, թիվ 1-2, էջ 256-266:
20. Հարությունյան Բ., Արեւմտեան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, -«Հանդես Ամսօրեայ», Վիեննա, 1999, թիվ 1-12, էջ 45-114:
21. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի բղեշխությունների և բղեշխության հաստատության շուրջ, -«Հանդես Ամսօրեայ», Վիեննա, 2001, թիվ 1-12, էջ 97-180:
22. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Պատմաաշխարհագրական դիտարկումներ), -«Պատմա-բանասիրական հանդես», 2003, թիվ 1, էջ 119-146:
23. Հարությունյան Բ., Թոգարամա երկիրը և Հայկյանները,- «Աստվածաշնչական Հայաստան», Երևան, 2005, էջ 128-145:
24. Ղարաբյոզյան Ա., Անտիկ աղբյուրների Պարիադրես լեռը,- «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999, թիվ 2-3, էջ 288-294:
25. Ղարաբյոզյան Ա., Սյունիքի տարածքը և ազգաբնակչությունը հին և միջին դարերում,-«Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2002, թիվ 1, էջ 109-117:
26. Մարկվարտ Հ., Պարսկահայք նահանգը,-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1961, թիվ 2, էջ 212-244:
27. Մովսիսյան Ա., Կարևոր մի ուղղում (Կարմիր բլուրի սեպագիր սալիկներից մեկի առնչությամբ), -«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XIX, Երևան, 2000, էջ 133-139:

28. Մուշեղյան Ա., «Արամ» անունը ռայ օտարաբանացումը,-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 2007, թիվ 1, էջ 226-248:
29. Պետրոսյան Ս., Մերձսևանյան ցեղերի միությունը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում (մ. թ. ա. VI-V դդ.), -«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, թիվ 1, էջ 187-198:
30. Պետրոսյան Ս., Թրակա-կիմերական ցեղերի միությունները Հայկական լեռնաշխարհում (մ. թ. ա. VI-V դդ.), -«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1977, թիվ 1, էջ 207-220:
31. Պետրոսյան Ս., Հին թրակյան էթնիկական տարրը հնագույն Վանանդում,-«Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1977, թիվ 8, էջ 32-41:
32. Պետրոսյան Ս., Հին Մարաստանի տարածքի երրորդ էթնիկական տարրի մասին,-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, թիվ 4, էջ 46-58:
33. Պետրոսյան Ս., Հացագիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շա-րայի ավանդազրույցում,-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, թիվ 3, էջ 187-204:
34. Պետրոսյան Ս., Ղաղարշիշի զորաբանակի նահանջի երթուղին,- «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1982, թիվ 3, էջ 151-164:
35. Պետրոսյան Ս., Սարգուրի II-ի անդրսևանյան արշավանքի երթուղու շուրջ,-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1984, թիվ 2, էջ 175-184:
36. Պետրոսյան Ս., Ասուվա երկիրը և զույգ առաջնորդների սոցիալական ինստի-տուտը,-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 2002, թիվ 3, էջ 261-276:
33. Պետրոսյան Ս., Սամուխայի Մայր դիցուհու պաշտամունքի ակունքները,- «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2004, թիվ 1, էջ 160-174:
34. Ջահուկյան Գ., Հայաստանի լեզվի հինանատուիական ծագման վարկածը,-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, թիվ 1, էջ 89-110:
35. Սարգսյան Գ., Պատմահայր Հերոդոտոսը,- Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Երևան, 1986, էջ 553-578:

36. Սարգսյան Ղ., Ուրարտացիներ, ալարողներ, արմեններ հարցի մասին,-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1991, թիվ 1, էջ 185-204:
37. Սարգսյան Ղ., Ղայանի-Ղիաուխի պետության գրաված տարածքը և բնակչության հայկական ծագումը,-«Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2003, թիվ 2, էջ 168-183:
38. Սվազյան Հ., Կասպերի ցեղային միություններն Արեւմեայան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում (մ. թ. ա. VI դ.-մ. թ. ա. IV դ.),-«Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1983, թիվ 6, էջ 81-89:
39. Վարդանյան Վ., Մարդերը Կասպուրականում,-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, թիվ 3, էջ 49-60:
40. Տիրացյան Գ., Սովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի ն. մ. թ. III-II-րդ դարերի պատմության մասին,-«Բանբեր Մատենադարանի», 1962, թիվ 6, էջ 7-24:
41. Տիրացյան Գ., «Անաբասիսը» և Հայաստանը,- Անաբասիս, Երևան, 1970, էջ 221-239:
42. Տիրացյան Գ., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դար),-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1980, թիվ 4, էջ 84-95:
43. Տիրացյան Գ., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դ. վերջ-մ. թ. ա. III դ. վերջ),-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, թիվ 2, էջ 68-84:
44. Քոչյան Ա., «Արևելյան» և «արևմտյան» մուշկերի խնդիրը,-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1996, թիվ 1-2, էջ 207-220:
45. Քոչյան Ա., Արամ նահապետը Կապադոկիայում (Մի վարկածի առթիվ),-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999, թիվ 1, էջ 237-259:
46. Օհանյան Մ., Արեւմեայան XVIII ստորագրության սահմանները,-«Իրան-Նամե», 1999, թիվ 32-34, էջ 95-100:
47. Арутюнян Б., Когда отсутствует научная добросовестность,-«Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1987, թիվ 7, էջ 33-56:
48. Арутюнян Б., К вопросу об этнической принадлежности населения бассейна реки Чорох в VII-IV вв. до н. э.,-«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1998, թիվ 1-2, էջ 233-246:

49. Арутюнян Б., «Рауф Меликов, Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н. э.)»,-«Գիտության գիրք», հ. 5, 2005, էջ 143-147:
50. Болтунова А., Колхи и держава Ахеменидов (по данным Геродота),-«Проблемы античной истории и культуры», I, Ереван, 1979, с. 51-55.
51. Грантовский Э., Сагарты и XIV округ государства Ахеменидов по списку Геродота (III, 93),-«Краткие сообщения института народов Азии», 46, Москва, 1962, с. 227-251.
52. Грантовский Э., Из истории восточноиранских племен на границах Индии,-«Краткие сообщения института народов Азии», 61, Москва, 1963, с. 8-30.
53. Дьяконов И., Последние годы Урартского государства по ассиро-вавилонским источникам,-«Вестник древней истории», 1951, № 2, с. 29-39.
54. Дьяконов И., Заметки по урартской эпиграфике, - «Эпиграфика Востока», VI, 1952, с. 106-112.
55. Дьяконов И., Малая Азия и Армения около 600г. до н. э. и северные походы вавилонских царей,-«Вестник древней истории», 1981, № 2, с. 34-64.
56. Еремян С., Проблема этногенеза армян в свете учения И. В. Сталина о языке,-ՀԱՄԱՂԱՍՏԻԿ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1951, № 6, с. 37-51.
57. Иванов В., Проблемы истории металлов на Древнем Востоке в свете данных лингвистики, -«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, թիվ 4, էջ 69-86:
58. Инадзе М., О времени образования Колхидского царства по данным древнегреческих авторов,-«Вопросы древней истории» (Кавказско-ближневосточный сборник, IV), Тбилиси, 1973, с. 156-169.
59. Карагезян О., Проблема этногенеза и самоназвания армянского народа по клинописным источникам,-«Լրաբեր հասարակական գիտությունների» 1988, թիվ 7, էջ 57-76:
60. Кряжарян С., К интерпретации некоторых сведений древнегреческих авторов об Армении,-«Проблемы античной истории и культуры», I, Ереван, 1979, с. 128-134.

61. Максимова М., Местное население юго-восточного Причерноморья по «Анабасису» Ксенофонта. Дрилы и моссики, «Вестник древней истории», 1951, № 1, с. 250-262.
62. Манандян Я., Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду, Труды, т. V, Ереван, 1984, с. 238-255.
63. Манандян Я., Круговой путь Помпея в Закавказье, Труды, т. V, Ереван, 1984, с. 219-237.
64. Меликишвили Г., Диакхи, «Вестник древней истории», 1950, № 4, с. 26-42.
65. Меликишвили Г., К изучению древней восточномалоазиатской этнонимии, «Вестник древней истории», 1962, № 1, с. 46-65.
66. Микеладзе Т., К вопросу о периодизации истории древней Колхиды, «Вопросы древней истории» (Кавказско-ближневосточный сборник, IV), Тбилиси, 1973, с. 126-155.
67. Муравьев С., Заметки по исторической географии Закавказья. Плиний о населении Кавказа, «Вестник древней истории», 1988, № 1, с. 156-161.
68. Петросян А., Отражение индоевропейского корня *uei- в армянской мифологии, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1987, № 1, էջ 56-70:
69. Петросян А., Самоназвание армян и вопрос локализации носителей протоармянского языка, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1991, № 5, էջ 120-129:
70. Петросян С., Древнейшие названия Черного моря, озер Урмия и Ван в свете мифологических представлений древних армян, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1986, № 4, էջ 53-64:
71. Пьянков И., Сведения Ктесия о владениях Бардии на востоке Ирана, «Вестник древней истории», 1961, № 4, с. 98-103.
72. Пьянков И., «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии Ахеменидов в конце V в. до н. э., «Вестник древней истории», 1965, № 2, с. 35-50.

73. Тер-Мартirosов Ф., Границы ахеменидских владений в Закавказье (V век до н. э.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1998, № 3, էջ 133-142:
 74. Тер-Мартirosов Ф., Армения в период восстания 522-520 гг. до н. э., «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, № 1, էջ 231-246:
 75. Тер-Мартirosов Ф., Границы Армении в Закавказье (IV-II вв. до н. э.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2006, № 1, էջ 298-306:
 76. Тирацян Г., Страна Коммагена и Армения, ՀԱՍՈՒ ՉԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1956, № 3, էջ 69-74:
 77. Тирацян Г., Некоторые аспекты внутренней организации армянской сатрапии, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 2, էջ 99-116:
 78. Хазарадзе Н., К вопросу о локализации матиенов в свете древнегреческих источников VI-V вв. до н. э., «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 2, էջ 200-210:
 79. Хазарадзе Н., Гекатеевы матиены, «Вопросы древней истории» (Кавказско-ближневосточный сборник, IV), Тбилиси, 1973, с. 111-119.
 80. Хазарадзе Н., Античная письменная традиция и вопрос о расселении мосхов в VI-V вв. до н. э., «Проблемы античной истории и культуры», I, Ереван, 1979, с. 308-313.
 81. Хлопин И., Этнография державы Ахеменидов по Геродоту, «Страны и народы Востока», Москва, 1969, вып. 8, с. 287-291.
 82. Hewsen R., The boundaries of Achaemenid "Armina", «Revue des Études Arméniennes», t. XVII, Paris, 1983, pp. 123-143.
- ԲԱՐՏԵՉՆԵՐ
1. Երեմյան Ս., Հայաստանը և Փոքր Ասիան ըստ Բեռնոփոնի «Անաբասիս»-ի, քարտեզ, «Անաբասիս», Երևան, 1970:
 2. Հարությունյան Բ., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, Երևան, 2001:
 3. Հարությունյան Բ., Հայաստանի պատմության ատլաս (Ա մաս), Երևան, 2004:
 4. Атлас Армянской ССР, Ереван-Москва, 1961.

ԲՈԿԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	4
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ XIII ՍԱՏՐԱՊՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ.....	20
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ XVIII ՍԱՏՐԱՊՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ.....	81
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ XIX ՍԱՏՐԱՊՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ.....	115
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ.....	150
SUMMARY.....	154
ՕԳՏԱԳՈՐԾԿԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	158

